

908 (497. 11)

ПИРОТСКИ
ЗБОРНИК

1

П И Р О Т С К И З Б О Р Н И К

БР. 1

1968.

Историја

Географија

Економија

Социологија

Туризам

Биологија

Књижевност

Уметност

Архивистика

Библиографија

Излази једанпут годишње

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
др Петар Козић

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ

Божидар Антић

Илија Николић

Илија Лазаревић

др Јован Ћирић

Јован Манић

др Миодраг Видановић

Новица Живковић

мр Радомир Антић

др Тодор Васић

УРЕДНИК

Мирољуб Стојановић

230

Радомир Антић: Тотем (слика на насловној страни)
Вињете у овом броју: Петар Ђорђевић
Лектор и коректор: Новица Живковић

УЗ
ПРВИ
БРОЈ

Идеја о ПИРОТСКОМ ЗБОРНИКУ није се родила у глави једног човека. Она већ годинама окупира све оне чији су живот и рад на било који начин повезани са Пиротом и његовом околином, са њиховим рекама и равницама, брдима и шумама, са њиховом историјом и данашњицом, са тугом и песмом овога краја.

То је идеја о дугу Пироту и пиротском крају: Нишави, Миџору, Turges-у, хајдучким старешинама и војводама Маринку и Мити Пиротском, Хаџи-Неши и Пиротској буни 1836, пиротској комунистичкој општини 1920. године, социјалистичком покрету Горњег Понишавља, Пиротском партизанском одреду, скојевским акцијама у обнови земље, Високу и завојској драми, Крупачком језеру и Темачком манастиру, „Тигру“, Комбинату, „Првом мају“, школама, радним људима града и села, омладини, старима...

ПИРОТСКИ ЗБОРНИК израстао је из жеље људи да Пирот виде у читавој његовој величини, из свести да о њему треба говорити језиком научних истина, из практичне потребе за сазнањем које ће допринети даљем мењању његовог лика и отварању нових перспектива.

Не само за друге људе већ и за највећи број становника пиротског краја остали су непознати многи археолошки налази, многа историјска сведочанства, поруке, записи предака и документа, многе песме и ликовна стваралаштва, многи савремени процеси и збивања. Ту и тамо објави се по нека новинарска репортажа, чланак, нека мала књижица, уметнички прилог, али систематског сређивања и целовитог обрађивања грађе о Пироту и његовој околини није било.

Успелих покушаја има. То показује и преглед издања објављених о Пироту и у Пироту. Али то су радови ограничени својом тематиком, обимом и сврхом.

Међутим, повећи је број оних, највише самих Пироћанаца, који са много научне озбиљности, са признатом вештином руковања пером и бојама, са логичком и естетском снагом, са истраживачко-прикупљачким даром, годинама обрађују пиротске мотиве, пиротску прошлост или садашњост. Међу историчарима, географима, економистима, књижевницима, сликарима, педагозима — налазе се они који у својој области студиозно раде на проучавању пиротског краја, његовог економског живота, његових обичаја и политичких збивања, његове просвете и културе.

То је већ довољан разлог веровању да ће ПИРОТСКИ ЗБОРНИК одговорити својој намени.

А каква је његова намена?

Да на највишем могућем нивоу одрази сва кретања, све процесе, односе и творевине — све оно што је живот Пироћанаца, што је њихова материјална и духовна култура. Да покаже рељефно и непосредно у којој је мери пиротски крај учествовао у конституисању менталитета и структуре једног ширег региона и читаве нације (њихове економије, психологије, идеологије). Да извуче из анонимности стваралачка дела вредних руку и развије љубав према завичају, а тиме и према читавој нашој заједници.

ПИРОТСКИ ЗБОРНИК ће објављивати само необјављене, нове радове (са изузетком оних квалитетних прилога који су публиковани у другој земљи, на другом језичком подручју или се ради о раритету и изузетно значајном материјалу) и само уколико третирају (додирују, граниче се), илуструју, сликају и објашњавају питања и проблеме пиротског краја (Пирота и његовог ужег и ширег подручја).

У овоме је ограниченост али и специфичност ПИРОТСКОГ ЗБОРНИКА. Он се неће разметати спекулацијама и апстрактним анализама ма колико оне биле разумне. ПИРОТСКИ ЗБОРНИК, уколико буде разматрао и нека општа начела, она морају бити дата а posteriori, морају произаћи из емпиријске анализе стварности Пирота и његове околине или ће бити само неопходне теоријске претпоставке у разматрању проблема, нарочито оних који се по својој природи везују за читаво наше друштво и објективну законитост историјског развојка уопште. ЗБОРНИК, дакле, иако својеврстан и ограничен на једно подручје, неће и не може бити одвојен и независан од нашег, српског и југословенског, као ни светског живота.

Основни услов да ПИРОТСКИ ЗБОРНИК одговори свом задатку, својој културној функцији, јесте постојање — поред

реалних процеса и односа — перманентног, увек присутног осећања обавеза и сталног напора у припремању материјала за њега. У томе је и она сакривена страна улоге ЗБОРНИКА: да провоцира, да подстиче стваралачке способности, да подржава научни, лични, књижевни и практични ентузијазам; да покреће креативну иницијативу и снаге људи нашег краја или оних који се за њега интересују.

У првом реду то је позив интелектуалцима свих професионалних оријентација које занима Пирот. Како онима који се баве академском и теоријском делатношћу, тако и онима који се интересују њеном емпиријском верзијом.

Посебно — то је позив Пироћанцима у Пироту и читавом његовом крају: економистима, правницима, инжењерима, медицинарима, агрономима, политичарима, књижевницима и уметницима, професорима, наставницима, учитељима и др.

Не би требало да многи од тих људи годинама буду само потрошачи а не и креатори — произвођачи. Човек од себе не сме да ствара само homo consumens-a; он мора непрекидно настојати да остварује проширену репродукцију своје личности, да увек врши ревалоризацију својих квалитета, да тежи осмишљеном раду, истраживању, проучавању и стварању.

Каже се: град се мења, миграција је интензивна, сеоски живаљ сели се у град, расту приградска насеља, чаршија пропада . . . Али, ко се тиме бави, има ли томе одговора, може ли се стихија заменити свесним (планским), шта је у томе историјска нужност а шта социјална деформација, каква је перспектива — питања су која се претварају у широки дијапазон могућих истраживања и проучавања. Какве је резултате дала експериментална психологија а какве андрагогија на нашем терену; ко се бави медицином рада, социјабилитетом типичних болести људи овога краја; да ли је етчки вакуум и потиснутост хуманистичког васпитања и циљева израз илузорних представа или смо жртва једног времена-технократског, прагматистичког, вулгарно-економистичког и материјализованог до апсурда; до које мере је реорганизација Савеза комуниста опшtedруштвени акт у складу целокупне друштвене и привредне реформе и како она изгледа у огледалу наших непосредно-конкретних реалности и могућности; може ли се о праведној расподели говорити без „праведне“ производње. Сем статистике, ко се још бави неписменошћу у нашем крају! Ко је то ушао у Архивски центар у Пироту и тамо није нашао „неузоране ледине“? Археолошка, етнолошка и етнографска открића и експонати само с времена на време заинтересују појединце и то више како изгледају, а мање шта казују. Сме ли Музеј значити само скуп изложбених просторија!

И тако даље.

Нескромно је рећи да ће ПИРОТСКИ ЗБОРНИК одговорити на сва ова и многа друга питања, да ће он покренути сва та истраживања, објашњавања, естетска сликања и поетска оживљавања. Али, ако он ипак:

- окупи сталне сараднике у што већем броју,
- оријентише се на изучавање пиротских мотива,
- изврши интеграцију логичке и ликовне мисли о Пироту и његовој околини,
- пружи највиши квалитет несумњивих вредности,
- обогати садржај и перспективу нашег општенародног културног наслеђа и стања својим постојањем, онда ће његова мисија бити са успехом остварена; онда се можемо надати да ће скромни почетак ПИРОТСКОГ ЗБОРНИКА израсти у свеобухватну, тематски и проблемски структурирану публикацију о Пироту и Горњем Понишављу.

Др П. Козић

ЧЕДОМИР КРСТИГ

У СОБИ

Др
МИРОСЛАВ
БОРБЕВИЋ

**ПРВЕ СКУПШТИНСКЕ ДЕБАТЕ
О АГРАРНИМ ПРОБЛЕМИМА
ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ (1878 — 1882)**

Крајевни ослобођени српско-турским ратом 1877/1878. године имали су, с обзиром на специфично историјско наслеђе, у неким односима прелазни правни систем, док 1882. године нису у потпуности правно изједначени са предратном Србијом. Међутим, политичка права су одмах проширена на новоослобођене делове југоисточне Србије и већ на изборима у јесен 1878. године бирани су посланици из нова четири округа (топлички, нишки, пиротски, врањски). Они су се одмах нашли у вртлогу борби политичких групација Србије, повезујући се са њима, нарочито у тражењу путева за решење проблема који су притискивали новоослобођене крајеве.

Активно учешће у скупштинском животу Србије у току доношења и спровођења мера које су се односиле на новоослобођене крајеве дало је снажног подстицаја њиховом политичком развоју и могућност да се испоље одређене друштвене и политичке тенденције. Стога захват у прве скупштинске дебате не представља само један аспект историјских збивања, већ разастире њихове суштинске проблеме, репрезентује укупност прве и врло изразите фазе којом започиње нова историја југоисточне Србије.

Оцртавању уводног оквира, који је неопходан и за даља, посебна изучавања економског, друштвеног и политичког развоја пиротског подручја, треба да допринесу и фрагменти који се дају овим прилогом.¹

1. Конципирајући основе „регионалног“ историјског изучавања, када су ми се при истраживањима својом изражајношћу наметали неки материјали и подаци „регионалног“ карактера, увек сам осећао отпор према тези о „локалној“ историји, која учешће појединих локалитета у историјским збивањима своди на другоразредну и трећеразредну улогу, на неке реперкусије онога што се догађа у „центру“. Јер чак и појаве таквих реперкусија представљају само једну страну противречности друштвених кретања, док другу страну представља онај активан процес, при коме су се често управо из „центра“ гушили нови и прогресивнији покрети. Од средине XIX

I

V време српско-tурских ратова, у Србији је на влади било тзв. акционо министарство, које је привидно представљало концентрацију политичких снага за јединствени национални задатак — стицање независности Србије и ослобођење њених југословенских делова Уствари, опозиција је била бројна, састављали су је конзервативци (и младоконзервативци) и радикали. Привид коалиције давало је учешће либерала из времена намесништва Јована Ристића и истакнутих представника „светоандрејаца“ (либерала са светоандрејске скупштине 1858), као што су Стевча Михаиловић и Јеврем Грујић, док је Сава Грујић, више радикално оријентисан, ушао у владу због своје спреме, на положај министра војног.

Под овом су владом, одмах после уласка српске војске, 3. јануара 1878. године, законом о уређењу ослобођених крајева, спроведене прве мере на успостављању полицијске и судске власти. То нису изискивали само унутрашњи већ и спољни услови. Ове прве законске мере и практична организација власти биле су средство учвршћења везе новоослобођених крајева у неизвесној дипломатској ситуацији у време преговора о миру.

Неколико месеци касније, Берлински конгрес није само ревервисао право да разматра територијална питања и да их решава без било каквог, али доследног принципа (заузето земљиште, етнички састав, самоопредељење), већ је према компромису претензија европских сила у решавању тзв. источног питања самовољно одређивао и услове обештећења Турске и бивших муслиманских поседника.

Упркос уступака на које је Србија пристајала, притисак је био јак у погледу обавеза на обештећење Турске и муслиманских поседника, тако да су једва скинуте и неке готово апсурдне обавезе, задржане чак и у нацрту који је поднет конгресу. То је био случај са тзв. капиталисањем трибута који се дотле давао Турској, наиме — „узети годишњу суму која је Порти плаћана као интерес годишњи, па пронаћи капитал од интереса“, тј. „количина интереса одредила би количину капитала“. Поводом тога је Јован Ристић, као министар иностраних дела, изјавио да „Србија није дошла пред конгрес да купи своју независност, но ју је извојевала; а да ју је хтела куповати, онда се не би излагала рату и његовим крвавим и скупим последицама, но би се, пре рата, упустила с Портом у погодбу“.²

Међутим, поред осталих обавеза, остала је и обавеза да се аграрно питање реши откупом, при чему су изричито обухваћени и поседи господара и читлук-сахибија, чија је законска основа била спорна. А њено признање дало је маха многобројним споровима, нарочито када су се између сељака и муслимана који су доказивали поседничка права увукли разни посредници и прекупци.

Обавезе које је прецизирао Берлински конгрес у погледу Србије примљене су на заседању народне скупштине јуна 1878. године као нешто наметнуто; главна аргументација за прихватање обавеза се кретала у томе смислу, да је могло бити и горе. Остало је да се, бар у погледу аграрних односа, при законском регулисању и практичном решавању нађу извесна олакшања и обезбеди правичност.

Ситуација у којој су се разматрала и решавала питања новоослобођених крајева карактеришу динамичне политичке промене, пуне заоштрених сукоба, који су се преносили и на ова питања.

После Берлинског конгреса, који је на свој начин решио питања отворена источном кризом и ратовима, закључио се и један период у развоју Србије. „Акционо”, ратно министарство, више није имало оправдања. Ако су се либерали из 1858. и 1868. могли сложити на питањима спољне политике, то није био случај са унутрашњом политиком. А враћање редовног стања по завршеном рату, управо је заоштравало унутрашња питања. Којим ће се правцем ићи, показало се већ тиме што је нова влада поверена Јовану Ристићу, чији либерализам није могао да превазиђе она ограничења слобода, обележена уставом од 1869. и органским законима од 1870. године. Стога је први задатак нове владе био да их врати у живот.

Народној скупштини је истекао мандат, па је нова влада, прилично непопуларна, јер је подсећала на намесничка времена, спровела изборе не бирајући средства да добије већину у скупштини. Успех који је у томе постигла, опозиција је оправдано приписивала не само уобичајеним изборним методима опробаног министра унутрашњих дела, Радивоја Милојковића, већ и спровођењу избора у моменту када је наређена смена војске на граници, чиме је знатно умањен број гласача. „Ви сте оставили намерно само старце и бабе да вам они бирају посланике”, — довикнуто је либералима на једном од каснијих скупштинских заседања, а на рачун ових скупштинских избора.³

Избори од 29. октобра 1878. године били су први избори на којима су и новоослобођени крајеви бирали посланике, и дали прву посланичку гарнитuru, под претежним владиним утицајем. Међутим, процес политичке оријентације према постојећим политичким групама у Србији тек је отпочео и није био једноставан, јер се оне још ни у предратној Србији нису консолидовале. Не треба се, уосталом, чудити томе, ако су посланици из новоослобођених крајева рачунали да са владом могу решавати своје непосредне проблеме, и ако су сматрали да су то тренутно најважнији проблеми Србије.⁴

С друге стране, за процесе диференцирања који ће настати на новоослобођеном подручју, и њихове стварне услове, много је

века у Србији може да се прати не само развој те активне улоге, већ и превлађивање услова који су, у склопу нових противречности и диференцирања, довели до типичних обележја „провинције”. Као да је провинција географски а не друштвени појам, и као да „провинције” није било и у „центру”. Колико се може рећи да је провинција настајала заостајањем за центром, толико се може рећи и да је центар растао подређивањем провинције, јер су то особени изрази раслојавања и потчињавања. Стога је разумљиво да су постојали слојеви „провинцијског” и у центру, као и слојеви „централног” у провинцији.

2. Ж. Живановић, Политичка историја Србије, књ. I, стр. 382—383.

3. II редовни састанак ванредне народне скупштине, 10. септембра 1889. Стенографске белешке, стр. 60.

4. Посланици за округ пиротски, изабрани у јесен 1878. били су: за варош Пирот, Цека Крстић, кмет из Пирота; за срез височки, Петар Илић, кмет општине дојкиначке; за срез нишавски, Јеремија Панић из Балта Берилловца и Спасоје Костић из Крупаца; за срез трнски, Давид Петковић, трговац из Црвене Јабукe; за срез лужнички, Миладин Манчевић, из Беровице.

важније уочити како се разматрају поједини проблеми и траже одређени интереси, какви се аргументи износе у дебатама. Уосталом, и када се две године касније, после нових избора, страначка припадност отвореније испољавала, још увек је било јако убеђење — као уосталом и у предратној Србији — да посланик није слепо подређен странци, већ се њено јединство ствара полударношћу гледишта при заступању интереса народа. У једном сукобу у скупштини белопаланачки посланик Јован Николић је рекао поводом личног напада посланика Аранђела Маринковића: „Ја имам своје убеђење и имам своје право посланичко, да се по својој савести и своме убеђењу управљам. Он ме је данас прекорио, што сам ја у радикалној партији, но циље нама народ казао и заповедио, да ја будем у радикалима, нити да буде он у напредњацима, већ да радимо по савести што је добро и корисно за народ.”⁵

II

Скупштински састав, изабран у јесен 1878. године, разматрао је и донео прве и главне законске мере у погледу новоослобођених крајева. Међутим, после пада Ристићеве владе, у лето 1880. године, дошло је до распуштања народне скупштине пре истека мандата, па је нов скупштински састав, изабран у јесен 1880. године, имао да се суочи са последицама тих законских мера, и да тражи лека ширим и тежим појавама које су узеле маха. Општа заоштреност сукоба који је довео до пада либералне владе и победе изборне коалиције странака које су биле у опозицији, утицала је и на оштрину којом су се разматрале економске последице решења аграрног питања какво је спровела либерална влада. Изразити политички континуитет у овим скупштинама држала је једино радикална опозиција, преко мињих својих посланика који су били у оба скупштинска састава. На изборима у јесен 1880. године радикална опозиција је појачала и број мандата из новоослобођених крајева, што је сведочио о оштријој конфронтацији друштвених и политичких снага и на овом подручју.

Без обзира на услове које је Берлински конгрес одредио у погледу заштите муслиманских сопственика, и како је то регулисао закон о уређењу аграрних односа у новоослобођеним пределима, сложеност питања и његовог практичног решавања била је вишеструка. С једне стране, требало је правно одредити природу својине из које се вукла одређена рента, својине коју је требало сада накнадити. Даље, када се начелно усвоји решење, требало је судским путем доказивати да ли је у конкретним случајевима својина незаконита. Међутим, било је у скупштини мишљења да није реч само о изузецима у погледу незаконитости, већ о томе да уопште није било правног основа да муслимани буду господари или пак читлаук сахибије. Предлог закона о уређењу аграрних односа у новоослобођеним пределима признао је у начелу право муслиманима на земљу и обавезу откупа. У образложењу предлога инсистирало се на томе, да је циљ закона „да регулише она права, која су неоспорна”, а суд, „ако према поднесеним доказима доиста нађе, да се је до извесног права незаконитим путем дошло, имаоц тога права неће никакву накнаду по

овоме закону добити'.⁶ Оваквим решењем, какво је и усвојено, отежан је положај сељака, јер је терет доказивања незаконитости падао на њега, и то у сваком појединачном случају, док су све земље редом долазиле у муслиманске руке незаконитим путем.

Из опсежног материјала који је дала дебата о природи аграрних односа затечених у новоослобођеним крајевима, наводимо карактеристична излагања нишавског посланика Јеремије Панића, у широтском крају. Његови аргументи нису формално-правне природе, већ дају историјат настанка незаконите својине, чији је био живи сведок. Утолико је важније да се поједини моменти истакну његовим сопственим речима.

Постанак господарских односа Јеремија Панић везује за догађај када су јаничари устали против султана, па су позвали „паше, аге и спахије, који је год био богат, да о свом трошку оде цару у помоћ“. А када су га одбранили, цар им је рекао: „Ви који сте ме курталисали, узмите те земље за труд што сте ме курталисали, па их држите толико и толико година“. Када је истекао тај рок, „онда су људи тражили да се ослободе, и цар је казао на спахије: сваки да иде на своју кућу и своје имање; да не дира више у селско, него ми да останемо као што смо били пре него што је цар дао њима то право...“ И тада, „неки спахије, који су били добри и послушни, они су отишли, а неки нису, него су остали силом“. Неки од сељака ишли су да се туже суду „и који су тако учинили, они су добили, а који нису смели да иду на суд, они су пристали те су помало давали спахијама, и тако су њима спахије остале“. Када би умро неки од спахија, сељаци би покушали да преко суда траже награду земљу од синова, али су ови говорили да им је земља остала од оца, а на то је и суд говорио: „па давајте им по мало, да живе с вас.“ А доцније — закључује Јеремија Панић — „ти спахије назвали су се господари, па су узели све што је наше“.

Међутим, сељаци ни касније нису одустали од судског спора, па су им Турци запретили насиљем. Јеремија Панић наводи како су сељаци ишли на тужбу код садразама, па је садразам потражио спискове и видео „да они немају право и да немају никаквих спискова или тапије, у којима би се казало да су они господари“. Али је и садразам сељаке терао на измирење. У то време Турци окриве једног сељака и обесе га у вароши, по садразамовом наређењу. „Ето, ако се нећете да мирите — рекли су Турци — видите како се христијани бесе“. Сељаци се уплаше и помире са спахијама („и каже се тако: давајте по мало на ове спахије, које пиле, по које јагње, мало масла итд.“). Али није остало само на томе, већ како „ови спахије који су се сами прозвали господари, нису ни једни имали тапије“, они забу по селима и силом су узимали печат од кметова и ударали на тапије. Позивајући се на „царски закон“, Панић наводи да у њему пише „да дође онај који је узео паре за земљу од спахије, па кад се то потврди код суда, онда да се изда на спахије тапија и он да буде господар“. Међутим, „тако је писало, али није по закону рађено“.

⁵ Састанак VIII, 17. јануара 1882. Стенографске белешке, стр. 182.

⁶ Састанак LXX, 2. фебруара 1880. Стенографске белешке, стр. 2351.

Сељаци су говорили: „Ми нисмо продали земљу, нисмо узели ни паре; али он [спахија] опет узео је тапију, пошто је силом узео печат“. То се тицало господарских земаља у целини, а праве тапије су имали Турци само на имања по варошима”.⁷

Што се тиче чифлука, Јеремија Панић је такође доказивао незаконитост муслиманске својине, а навео и резултат путовања у Цариград ради регулисања овога спора. „Тим чифлуцима од скоро су људи завладали” и „није оно баш поштена работа што једни држе онолике земље, и где има тапије, јер су их узели са неправдом и без доказивања, је ли их [те земље] народ продао или није”.

Систем дажбина није био свуда једнак, „у пиротском је било те се плаћао чифлук у новцу, а у нишком и лесковачком округу давано је девето исе”. Али су Турци из пиротског округа затражили од народа поред новца и деветину, а кад је народ то одбио, сазвали су око 60 сељака и затражили да пристану да дају деветину. Кад су и ови то одбили, Турци покажу ферман којим се наређује да се мора давати деветина. Сељаци опет одбију речима: „Ми поштујемо ферман цара, али ви нисте цару истину казали, те је он тако наредио, и не вреди то ништа што је цар казао кад сте га преварили”. После тога, из 30 села пиротског округа изабрано је 30 представника, који су ишли у Цариград на тужбу султану. Међу њима је био и Јеремија Панић. Три месеца су тражили по дефтерима код једног паше да виде јесу ли земље записане као чифлуци или као села. „И онда, кад набоше, видеше да су то села а не чифлуци, и не само у пиротском, него [и у] нишком и лесковачком... само што су чифлуци у солунском и у Анадолу”. Затим им је и велики везир казао: „Цар не зна да су чифлуци у пиротском, него зна да су села, и Турци нису имали право што су то држали за чифлуке”. О томе су српски представници добили и ферман.

По повратку депутације с ферманом, „паша нишки прогласи од чифлука све за села... и нареди спахијама да не узимају ништа више док [не] дођу пресуде и тапије из Цариграда”. У том чекању наступиле су ратне године и ослобођење. „Све су турске тапије лажне — закључује Панић — јер су их потајно узимали, него су све наша села била”. И оправдано се на крају своје речи у скупштинској дебати питао: „Сад за те чифлуке није знао ни турски цар, а одкуд би се знало да дође у Берлински уговор”.⁸

III

Јеремија Панић био је међу оним посланицима, који су тражили да се одложи доношење закона о аграрним односима до идуче скупштине, због сложености и важности питања које се решавало. У томе смислу су се кретала и настојања радикалне опозиције, али нису наша довољно подршке, ни код свих посланика из новоослобођених крајева. О томе се отворено говорило на скупштини 1881. године када је, после избора у јесен 1880. године, у новом скупштинском саставу дошло до отворенијег сукоба и међу посланицима из новоослобођених крајева.⁹

Повод за заоштравање скупштинске дебате биле су сложене последице практичног решавања аграрних односа, које су указале

како је фактички процес решавања имовинских односа започео још пре доношења закона о аграрним односима, док је још комисија за испитивање аграрних односа радила на терену. Њен рад не само да је прејудницирао извесна питања која ће се решити аграрним законом, као што је утврђивање категорија земаља, вредности прихода са њих и цене откупа, већ је дао маха и шпекулацијама са откупом земље. А за спорове који су се покретали, искориставале су се и многе посебне одредбе закона о суђењу и законима по којима ће се судити у присаједињеним пределима. Стога се на новом скупштинском заседању мање говорило о муслиманским поседницима, а више о „крштеним господарима”, који су почели да купују од Турака села и тиме отежавају сељацима да се непосредно намире с Турцима.

Дебата која се развила у вези са прекупљивањем имања била је оштра, јер се уочавала једна општа појава да се при решавању аграрног питања разним злоупотребама земља концентрише у рукама богаташа, на рачун сељака. „Трговци, чорбалије долазе и купују, а они јадни скапавају од глади и трговци их шта више терају са земље и истерују из куће . . . једне спахије одјурисмо, а друге на леђима добисмо”.¹⁰ Раша Милошевић, посланик за варош Пирот такође се осврнуо на ову појаву, да су „места турских спахија заузели Срби спахије”. Томе је допринео и закон о уређењу аграрних односа, који „чини грдне несреће по тамошњем народу” и сељаци „који су пређе били турски спахијски робови, они сада остају без кућа и кућишта”. Аграрни закон, истина, у неколико задовољава сељаке што им даје првенствено право на откуп земље”, али сељаци без новаца дошли су до тог стања, да ни на који начин не могу да откупе те своје земље, него их купују поједини богаташи, а ови [сељаци] су остављени просто на „бог и душу” оних који су спахије, или који сада постају спахије. Има примера где поједини купују читава села од спахија...”¹¹

Међутим, нису боље пролазили ни сељаци који су спремили новац и хтели да откупе земљу. Срески капетан је једном сељаку, који је продао волове и овце да купи земљу и дошао код капетана да плати и потврди тапију, рекао: „Хајде, бре, будало, откуд можеш да купиш државно добро. Иди кући, јер ћу те сад ухапсити.” А онда је сам купио ту земљу. Један прекупац је купио земљу и воденице за 400 дуката, а сељацима је рекао да је купио за 800 дуката, да му они не би кварили куповину. „Сељани викну Турчину: како то, ономад нама даваше за 400 дуката, а овоме си дао за 800 дуката; па подигну колац и окупе и продавца и купца, а окружни суд их затвори и лежали су у хапсу читав месец дана”.¹²

7. Исто, стр. 2345—2347.

8. Састанак XXI. 17. децембра 1878. Стенографске белешке, стр. 642—643.

9. Посланици за округ пиротски, изабрани у јесен 1880. били су: за варош Пирот, Раша Милошевић; за срез височки, Алекса Поповић из Росомаче; за срез нишавски, Недељко Ђирић из Балта Бериловаца и Мита Петровић из Церовика; за срез белопаланачки, Јован Николић из Шпаја; за срез лужнички, Глигорије Половић из Стрелца.

10. Састанак XXIX, 9. фебруара 1881. Стенографске белешке, стр. 829.

11. Исто, стр. 830.

12. Исто, стр. 832.

Ранко Тајсић је још приликом доношења аграрног закона бацио сумњу и на чланове комисије за испитивање аграрних односа. Осврћући се у дебати на чл. 27. нацрта аграрног закона, рекао је: „Такав приход спахије и господари нису имали ни за време њиховог господарења и спахијског доба”. Напомињући да ће за сељаке бити тешко ако се то усвоји, навео је да „може да се породи сумња, да су спахије имали споразум са комисијом, која је ово овако уредила.” На протест члана комисије Владислава Вујовића, Тајсић није оћутао, већ је навео „да је г. Спасић, друг г. Вујовића, као члан комисије куповао толико земаља, да је постао спахија. Казивао је Турцима, од којих је куповао буд за што: дајте ви мени ту земљу, јер нећете по закону ништа добити”.¹³

Говорећи о разлозима због којих је радикална опозиција тражила да се одложи усвајање аграрног закона, Љубомир Дидић је рекао: „Разуме се, Берлински конгрес није могао да отме имање од Турака, али ми смо мислили да одложимо то питање, како би људи могли да откупе то имање што јевтиније. Одмах се видело да ће се то питање решити на штету новоослобођених крајева, и с правом смо могли казати: биће новозаробљени крајеви.”¹⁴

Оштри Дидићеви изрази, и оштре речи других радикалних посланика на скупштинском заседању 1881. и 1882. године, били су реакција на поједине предлоге посланика из новоослобођених крајева. По мишљењу радикалне опозиције, све што се могло учинити могло је раније, када се расправљало о аграрном закону. Сада је било доцкан: „... не остаје ништа друго, но да они, који имају пара, купују земљу, а они, који немају, остаће и даље паћеници”.¹⁵

На Дидићеву примедбу да би давање помоћи новоослобођеним крајевима значило „цепати рукав па крпити панталоне”, Аранђел Милосављевић је патетично узвикнуо: „Јесмо ли ми, господе, ваша браћа? Јесмо ли ми Срби? Зар нисте гинули за нас? Па зар тако да се говори овде о нама од господе из опозиције...”¹⁶ Али, када је већ дошло до тога да се разоткрива политички морал, белоалачки посланик Јован Николић је за Аранђела Милосављевића рекао да је „за време Ристићеве владе био Ристићев партизан и бранио је Ристићеве предлоге, као и сад што брани овој влади предлоге, и као год што се сада придржава партизан ове владе, тако исто кад би сутра дошла друга влада, он би и њен био”.¹⁷

У тој заоштреној дебати, у којој је каткада долазило до фронталних супротстављања, вредна су пажње настојања да се разјасни ко кога представља у скупштини и чије интересе брани својим предлозима. А посебно су значајна настојања да се иза привидног односа доратне Србије према новоослобођеним кројевима, сагледају стварне противречности које су деловале на оба подручја, и обележе путеви заједничке борбе за промену основних, — друштвених услова.

Посланик Марко Петровић, говорећи о тешким последицама аграрног закона, оправдано је рекао да му се чини „да ово није ни први ни последњи плод... законодавства, који се има окупати у сузама сиротиње”. Али, стању неће много помоћи ни исправка закона, јер „што год је било лепших имања, то је већ прешло у руке појединих господара”. Није то „случај само у ослобођеним пределима да имање прелази у руке богаташа; то је стање и та неприлика и код нас у старим границама”. А „тешкоћа је ова уколико већа, што наше

законе и пишу и извршују само они, којима је у интересу да се одржи и продужи постојеће стање”.

Излаз је видео у промени друштвених односа, у тежњама које су се већ оцртавале у Европи „где су се ове неправде највећма оломаћиле”, одакле већ „провирује као нека помоћ, једна општа идеја, која ће рашистити ову голему друштвену неправду, и ко буде срећан да је доживи, тај ће бити у стању да и ужива ту друштвену благодет и правду, која ће се тада остварити на срећу угњетаваног и измученог човечанства”. А дакле, „слабе ће вајде бити од свеколиког утицања појединаца да спасу своја човечанска права од неправде и тираније грамзљивог друштва”.

Али, оно што је могло да се учини, и што је Марко Петровић предочи посланицима, то је: „да се школујемо овим тешким искуством те да се не уљуљкујемо шареним надама, које нам дају они, који су на власти, него да радимо онако, како сами налазимо да интереси нашега народа захтевају”.¹⁸

ПЕРВЫЕ СКУПЩИНСКИЕ ПРЕНИЯ О АГРАРНЫХ ПРОБЛЕМАХ ЮГОВОСТОЧНОЙ СЕРБИИ (1878 — 1882 Г.)

После сербско-турецких войны и освобождения Югославии Берлинский конгресс (1878) поставил некоторые условия в отношении того какие права признать турецким землевладельцам. Все эти вопросы как и последствия созданные решением аграрных отношений, были предметом обсуждений сербской народной Скупщины от 1878 до 1882 годов.

Особенно было тяжело обязательство выкупить землю турецких феодалов, чье право собственности на землю было спорным. Народные депутаты, между которыми были и депутаты из Пиротского округа, убедительно доказывали незаконность взимания налогов от крестьян, указывая на историю незаконного присвоения земель в пиротском округе.

Решение аграрного вопроса породило многие спекуляции, а откуп земель давала возможность концентрации земельной собственности. Обсуждение этих вопросов в Народной скупщине привело к жестоким столкновениям, особенно в вопросе помощи Сербии новоосвобожденным областям.

Более реальные анализы некоторых депутатов указывали на общий характер процессов приводивших во всех областях к концентрации земельной собственности, процессов которых нельзя было отменить законными мероприятиями.

В скупщинских прениях особенно были замечены мнения что только изменение общественного порядка может привести к прекращению порабощения, а народные депутаты постоянно должны трудиться работат в этом направлении, ибо этого требуют действительные интересы народа.

¹³. Састанак LXXI. 3. фебруара 1880. Стенографске белешке, стр. 2376 и 2379.

¹⁴. Састанак XXIX, 9. фебруара 1881. Стенографске белешке, стр. 831—832.

¹⁵. Исто, стр. 832.

¹⁶. Састанак VIII, 17. јануара 1882. Стенографске белешке, стр. 181.

¹⁷. Исто, стр. 182.

¹⁸. Састанак XXIX, 9. фебруара 1881. Стенографске белешке, стр. 836—837.

РАДОМИР АНТИЋ

АГРЕСИЈА ТОТЕМА

Др
ВЛАДИМИР
СТОЈАНЧЕВИЋ

**ОКО УЧЕШЋА ПИРОЋАНАЦА
У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ
1805. ГОДИНЕ**

Када је пре шест деценија Коста Н. Костић — добар познавалац прошлости Пирота и Понишавља — у једном предавању излагао историју Пирота, он се осврнуо и на учешће Пироћанаца у првом српском устанку, с тим што је био мишљења да су Пироћанци пришли устанку тек 1806. године.¹⁾ Пре десет година Светислав С. Петровић — такође истраживач прошлости пиротског краја — пишући о учешћу становништва Понишавља у првом устанку, директно је поменуо Пироћанце нешто раније, у 1805. години, и то после битке на Иванковцу, која је била почетком августа 1805. године. Користећи се писањем Влад. М. Николића — исто тако доброг познаваоца историјских прилика нишко-пиротског краја — он је навео како „те године, 1805. — вели пиротско предање — Турци су обесили седам попова у Пироту и то једног истог дана. Оптужили су их да одржавају везе са Србијом и да припремају устанак у Пироту и околини. Ти народни свештеници су обешени о једну велику врбу у Тијабари, тј. у оном делу Пирота који је на десној обали Нишаве”.² То је, уствари, била последица једне откривене антитурске завере чији су центри били у Запаљу и Знепољу, са предводницима — свештеницима Јанком, Здравком и Крстом из села Крчимира.³ Пред турским репресалијама, створиле су се хајдучке чете које су „наставиле своја крстарења по Торлаку, Старопланинском Загорју и осталом Шопаљу-

1) Коста Н. Костић, Светосавски говор (историја Пирота). Пиротска гимназија, извештај за школску 1907—1908. Београд 1908. 14 („Изгледа ми да је устанак пренет и у наше крајеве 1806. год., а помиње се да је Хајдук Вељко 1806. г. напао на Белу Паланку”).

2) Светислав С. Петровић, Понишавље и суседни крајеви за време Првог српског устанка. Сепарат часописа „Наше стварање”. Лесковац 1955, 6.

3) Нав. д., 5

ку. А вође су им били: Пироћанци Маринко и Мита, Загорци Бира, Мита, Филип и Драган и Знепољац Хајдук — апостол”.⁴

Међутим, пиротски крај пришао је српским устаницима у београдском пашалуку и раније, и директно, тј. подизањем правог устанка у пиротској нахији са циљем да се народ ослободи турске управе и да се Пироћанци придруже тада већ ослобођеним деловима Караборђеве Србије. То значи да је ослободилачки покрет у пиротском крају, прво, избио у првим месецима 1805. године, и, друго, да је попримио карактер правог устанка и оружане борбе са Турцима. Ево доказа о томе.

I

Миленко Вукићевић у својој историји првог српског устанка, говорећи о ситуацији на почетку 1805. године, саопштава како „Покрети Срба одушевљених устанком јавили су се и на југоисточној страни. Има вести да су се узнемирили Срби у жупи крушевачкој, око Ниша и у пиротском крају. Пасван-оглу још месеца фебруара предосећао је и предвиђао, да Срби у видинском пашалуку неће остати на миру. С тога је почео утврђивати и увећавати своју најамничку војску. Крајем фебруара и почетком марта већ су се узбунили Срби у околини пиротској и поубијали неколико Пасван-оглових субаша. Пасван-оглу једва их је умирио задовољивши њихове захтеве. Један део побуњених Срба у пиротском крају, који није био задовољан оним што им је дао Пасван-оглу, оставио је свој крај и пребегао шумадијским устаницима”.⁵ Основа на којој је М. Вукићевић темељио своја излагања били су руски подаци — „Записи Букурест. и Задунаи извести” од 16. фебруара и 19. и 28. априла 1805. године.⁶

Подаци које је М. Вукићевић саопштио о народним покретима око Ниша и Пирота тачни су, и налазе потврде и са друге стране.

Тако су аустријске војне власти у Земуну, под 4. априлом 1805. године, обавестиле своје више инстанце како су се хришћани видинског и пиротског округа побунили против Турака и како тамошњи устанак има изгледа да се и даље прошири.⁷ Ове вести су приказивале ситуацију у пиротском (и видинском) округу свакако са извесним временским закашњењем, бар од две до три недеље, ако не и око месец дана. По овоме изашло би да је устанак у пиротској нахији био у току месеца марта, а можда — према горњем објашњењу — још и пре тога.⁸ Ако се ово узме за вероватно, тиме би се потврдиле вести из руских извора који прва саопштења о догађајима дају већ 16. фебруара.

Устанак у пиротском крају добио је, убрзо, у замаху и војно-политичкој важности. По аустријским извештајима од 15. априла исте године (једанаест дана после првих обавештења), у међувремену је већ дошло до неколико оружаних сукоба у којима су Турци увек извлачили дебљи крај. Озбиљност устанка око Пирота огледала се и у томе што је лесковачки Шамит паша почео да скупља војску,⁹ свакако са намером да је употреби против устаника у своме суседству. То исто учинио је и нишки Хафис паша.

Устанак Пироћанаца, као и Нишлија, превазилазио је важност са локалним значајем. По наредној аустријској информацији, од 27. априла т. г. — дванаест дана после претходног обавештења, а двадесет и три после првог — становништво обе нахије, и нишке и пиротске, устајући на Турке, стајало је у договору са Србима из београдског пашалука.¹⁰ То је и нагнало Хафис пашу и Шамит пашу да са заједничким јаким снагама крену на устанике. У изворима не сто-

4) Нав. д., 6

5) **Миленко Вукићевић**, Карађорђе, II. Београд 1912, 244

6) Нав. д., 639 нап. 506 и 507

7) „Dahingegen hätten sich die Christen im Widiner und Scharküer District gegen die Türken empöret und scheinete, dass dieser Aufstand in jener Gegend immer weiter um sich zu greifen drohe. **Алекса Ивић**, Списи Бечких архива о Првом српском устанку, књ. II. — година 1805. Београд 1936, 85

8) О неким узроцима за незадовољство народа у нишко-пиротском крају, видети: **Алекса Ивић**, нав. д., књ. I. — год. 1804, Београд 1935, „Die Kerschelie sollen dann auf keine Weise aus der Festung abziehen wollen, wobey dass zur Ursache warum nicht, angegeben wird, weil den dezleyer Kerschelie oder 5000 Mann starker Rauberhaufen bey Nissa, vor die sie sich fürschten, zusammenstehet, die durch einen Binbascha commandirt und man kann nicht erfahren, von welcher Seite sie eigentlich dirigirt werden und dann, dass der Widiner Gouverneur Basvan Oglu sich wieder gänzlich erhollet und von seiner Grausamkeit noch nicht nachgelassen, indeme er vor 8 Tagen mehrere Christen Handelsleute plündern und darauf selben die Köpfe abschlagen, zugleich dass derselbe seit 10 Tagen grosse Erd-Verschanzungen vor der Explanade Widin aufwerfen und mit mehreren Unterkunftsgebäuden verfertigen lässt“/- Успреди једну вест аустријске обавештајне службе из Панчева, од 7. XI 1804. године по којој „Czerni Georgie soll mit einigen hundert auserlesener Mannschaft sich gegen den Basman Oglu in Marsch gesetzt haben, wohin er von denen dortigen Christen zur Hilfe gerufen worden seyn soll...“

Алекса Ивић, Нав д., 412. — Из наведеног текста може се видети како је несређена ситуација била у Београду, Нишу и Видину, одн. на територијама ових пашалука. Крџалије су несумњиво представљале један нови елемент нереди и несигурности за хришћанско становништво.

9) „In Bulgarien besonders bey Pirot ist es zwischen denen Türken und denen in Aufruhr geratenen Christen alschon einigemahlen zu Raufhändeln gekommen, wobey immer die Türken das Kürze, re gezogen. — Der Schaschit Pascha aus Leskovac ist beflissen-Kriegsfolk anzuwerben...“ **Алекса Ивић**, нав. д., књ. II. 90. — О боравку српске устаничке војске око Ниша, видети: Драгослав Јанковић, Француска штампа о Првом српском устанку, Београд 1950, 95/96 („... Le second corps est sur la Morava, et protege la partie des frontières voisines de la Bulgarie...“)

10) „Diejenigen Christen des Nissaner und Scharküer Districts, so in dortiger Gegend die Waffen wider die Türken ergriffen, sollen im Einverständnis mit denen Servianern des Bellgrader Governemets stehen und hat der Afus-Aga aus Nissa und der Schaschit Pascha aus Leskovaz die dortig rebellirende Christen angegriffen, bey welcher Gelegenheit bey 200 Türken geblieben, dahingegen über 800 Christen getödtet worden, deren Köpfe nach Constantinopel abgeschicket waren“ **Алекса Ивић**, нав. д., 103

ји где и како је дошло до одлучујуће хришћанско-турске борбе, битке која се завршила поразом устаника. Али се наводи да је у турском нападу, наводно, погинуло око 200 Турака и преко 800 хришћана чије су главе биле одсечене и, као тријумф, послате у Цариград.¹¹

Како се види, устанак у пиротској нахији (округу) није био краткотрајан, изолован и без активног борбеног садржаја у односу на Турке. Он је, свакако, потрајао временски дуже но што би се — према ономе што се досада у историографији знало — очекивало. Постојање „буке“ против Турака сигурно је констатовано у фебруару 1805. године, а њен завршетак, по свој прилици, у првим данима априла месеца. Оно што је од значаја да се овде истакне, то су ове три ствари:

1) да се покрет против Турака манифестовао у неколико оружаних сукоба, чак и борби са Турцима, да је у почетку покрет био успешан, да су пиротска села била ослобођена за неко време од присуства Турака; Турци су пак покрет савладали тек правим војничким походом двају паша (нишког и лесковачког); 2) да је покрет носио обележје народног незадовољства са турском управом и да је рђав друштвено-економски положај народа — као уопште свуда у то време у Турској — стварао психолошку основу за тај анти-турски покрет; као непосредан повод устанку, изгледа, били су зулуми и пљачкање становништва од стране нижих органа власти, субаша; 3) буна пиротских села — са свим карактеристикама широког народног устанка — била је подстакнута и примером народног устанка у београдском пашалуку, ликвидацијом турске власти у овом пашалуку и, присуством српске устаничке војске у близини Ниша и, као што говоре аустријски извештаји, свакако на подстицај Карађорђевих емисара: отуда је, по пропасти пиротског покрета, део становништва емигрирао у северне крајеве (ослобођене) Србије;¹² но сиоци антитурског покрета, пак, могли су бити харамбаше и хајдучке дружине којих је у Понишављу, Старој планини и Знепољу било још од раније.

Имајући све ово у виду, може се рећи да је народни устанак у пиротској нахији на почетку 1805. године чинио важан догађај у историјској прошлости ових крајева, и да је, затим, у склопу општих збивања и великог покрета српског народа у то време против Турака, чинио саставни део догађаја везаних за први српски устанак у београдском пашалуку током 1804—1805. године, као и следећих неколико година.

II

Једно питање које се намеће поводом покрета Пироћанаца у 1805. години било је и оно које је карактерисало политички однос турских власти и политички положај хришћанског становништва у овим крајевима.

Наиме, све до пред крај XVIII века пиротска нахија улазила је у састав било нишког било софијског санџака. Са појавом и одметништвом Пазваноглуа у Видину и његовим ратовањима са царском војском, и Пирот је дошао у ситуацију да призна — макар и привремено — Позваноглуову власт, која се овде огледала у томе што су

поједина села примила његове субаше као представнике турске власти и управе и што су одређене пореске обавезе убиране за рачун новог господара, Пазваноглуа.¹³ Кад су се, тачно, Пазваноглуови људи појавили као фактички господари у селима пиротске нахије, непознато је. Али се поуздано зна да је Пазваноглуова војска водила више војних експедиција на територији нишког санџака, нарочито око 1799/1800. године.¹⁴

Зна се поуздано да је Пазваноглу водио прави рат против нишког мухафиза за посад тридесетак села у нишком крају,¹⁵ што не искључује могућност да се радило и о неким селима из пиротске нахије. По неким вестима, неколико села у северном делу пиротске нахије (Кална, Шестигабар и друга) била су, са својим атарима, спорна између тимочке (гургусовачке) и пиротске нахије, односно између Турака из Гургусовца, Пирота и Сврљига, па је, по доласку Пазваноглуа у видински пашалук, и питање јурисдикције над овим селима, што ће рећи и надлежност убирања одређених пореских прихода из тих места, стављено било на дневни ред. Отуда се и тумачи присуство Пазваноглуове војске у нишко-пиротском крају, нарочито пак за време његових сукоба са нишким пашом и његовим ајаном у Пироту.¹⁶

Последњи такав сукоб забележен је био на почетку првог српског устанка. Крајем 1804. и почетком 1805. године Пазваноглу је био у великом сукобу са нишким Хафиз пашом. И док се Хафиз паша припремао, по наређењу са Порте, да крене на београдски пашалук да уреди питање српског устанка и српско-турских односа, Пазваноглу се решавао да искористи његов најављени одлазак¹⁷ и да задовољи своје претензије и своја потраживања на територији нишког санџака. Отуда је и било могуће да је управо овај сукоб између Хафиз паше и Пазваноглуа, боравак турске војске по селима нишко-пиротске околине, пљачкања, зулуми и злостављања сељака послужило као један од повода за антитурски народни покрет како у нишкој тако и у пиротској нахији.¹⁸ Ми претпосављамо да су се Пироћанци побунили у првом реду против Пазваноглуових субаша

11) Нав. м.

12) Драгољуб Јовановић, Из Тимочке Крајине. Књажевачки округ. Гласник Српског Ученог Друштва, 70. Београд 1889, 151

13) Упоредити: Лазар Арсенијевић Баталака, Историја српског устанка, I. Београд 1898, 293

14) Душан Пантелић, Београдски пашалук пред Први српски устанак (1794—1804). Београд 1949, 207

15) Нав. д., 343

16) Пиротски ајан Бенџ ага, из Ловеча, учествовао је заједно са Пазваноглумом у бици на Џивџибарама, код Соко Бање, крајем јануара 1806. године, где су Турци претрпели велики пораз. Миленко Вукићевић, нав. д., 358

17) Алекса Ивић, нав. д., 118; 127, 137

18) Крајем марта и почетком априла 1805. године Карађорђе је, неко време, боравио у Ресави према Параћину и Црној Реци, што ће рећи да је био на границама Лесковачког и Видинског пашалука. Да ли се ово могло довести у везу са покретом Пироћанца и села у суседној Црној Реци? Упоредити: Драгослав Јанковић, нав. д. 99/100. — Миленко Вукићевић, нав. д., 244/245

као носиоца нерегуларне турске власти (Пазваноглу је био одметник од султана и Порте). Отуда је сасвим јасно да је покрет Пироћанаца на почетку 1805. године управо био у тесној вези са овим размирицама међу Турцима и да се јавно првенствено као револт на ову анархичну ситуацију у којој је јавна безбедност била потпуно нестала а сигурност живота и имања хришћана изложени најбруталнијим поступцима и самовољи Турака, како представника власти тако и наоружаних појединаца и башибозучких дружина, као што су то, на пример, биле крцалије (којих је у то време било веома много у Нишу и околини).

III

Питање учешћа појединих одређених истакнутијих личности у покрету Пироћанаца из 1805. године дотакнуто је више пута у ранијим радовима који су се бавили горњом проблематиком. Готово сви писци су помињали, без резерве, Маринка и Миту, „пиротске војводе”,¹⁹ затим Гиру, Мину, Драгана из Загорја, Хајдук Апостола из Знепоља. Међутим, нема сигурне потврде да су горње личности биле руководиоци пиротског устанка из 1805. године, сем што су, можда, и то само прва двојица и Хајдук Апостол били учесници у покрету, као грађани (варошлије и сељаци) или као хајдуци од раније. За Гиру, Мину и Драгана Папазоглуа зна се да су, пре избијања првог српског устанка, били крцалије и да су се налазили на служби код Гушанца Алије. У Србију су дошли у марту 1804. године, кад и Гушанац, и приступили су српским устаницима у време боравка Бећир паше под Београдом, с јесени 1804. године. Потом су били у саставу добровољачког корпуса Милоја Петровића, познати под именом „бећари”. Тек касније њих су пребацили са београдског сектора српско-турских борби на јужни српски фронт према Нишу. Њихово учествовање у догађајима пиротског покрета почевши 1805. године,²⁰ по нашем мишљењу, је потпуно искључено. (Тек после делградске битке они се јављају, као и Хајдук Вељко у сокобањско-гургусовачком крају, затим у пиротском, берковичком и белоградичком за време велике војничке диверзије у дубину турске позадине.)²¹

Што се тиче друге двојице Пироћанаца, Мите и Маринка, може се узети као извесно да су учествовали у догађајима из почетка 1805. године, али они тада нису имали ранг војводе, већ су то звање, заправо титулу војводску, добили касније од Правитељствујушћег совјета.²² По казивању Милоша Милисављевића, биографа Маринка Петровића, „Када Караборџева војска заузео Тимочку крајину Маринко са неколико другова дође 1807 г. у Гургусовац. Ту као отресит човек буде наименован за буљубашу, а убрзо затим и за бимбашу над добровољцима који су долазили у Србију од пиротске, софијске и других страна. У јесен 1808. г. постављен је за пиротског војводу и придодат кнезу Милисаву за помоћника на Папазоглово место... ”²³.

Међутим, Коста Н. Костић износи мишљење по коме „Пироћанци Мита, Маринко и Ранча 1806. г. израде те им Караборџе допусте да са Хајдук-Вељком нападну на Пиротски округ. Они нападоше и опљачкаше Белу Паланку. Али како Ибрахим паша са великом војском пође од Ниша на Србију, то се они мораше повући из

нашега (тј. Пиротског) краја, да бране Делиград и Алексинац”²⁴ То би значило да су они већ били прешли у Србију до 1806. године. Но то би било у противности са казивањем М. Милисављевића који присуство Маринка у ослобођеној Србији датира са 1807. годином. Нама се чини да К. Костић није био у праву када је наводио 1806 годину. (По нашем мишљењу то је могло да се деси три године касније, 1809., и то из ових разлога: што су црноречка, бањска и гургусовачка (тимочка) нахија приступиле устанку тек 1807. године, а преко њих се ишло за пиротску нахију, и што Бања и Гургусовац тада нису били заузети одмах од стране Срба,²⁵ што је Хајдук Вељко тада одмегао само ове нахије, што историјским изворима није познато да су Срби нападали и освојили („опљачкали”) Белу Паланку. Напротив, Хајдук Вељко, са одредом „бећара” међу којима је било и много Пироћанаца, заузео је Белу Паланку 1809. године. У међувремену, у пролеће 1807. године, пиротска нахија била је опет у устанку, кад и лесковачка и Загорје у Бугарској.)²⁶ Деловање Хајдук Апостола било је, међутим, више везано за Знепоље и Власину но за пиротски крај.

У закључку, може се истаћи да је са 1805. годином Пирот са својом нахијом отпочео борбу за ослобођење од турске власти и да је тај ослободилачки покрет, по основним узроцима свога постанка, био оног истог карактера као и почетак устанка у Београдском пашалуку 1804. године. Даљи ток развика првог српског устанка, после 1806. године, на једном ширем плану обухватио је потпуније и пиротски крај и укључио велики део становништва Понишавља у организован антитурски ослободилачки процес. Пироћанци су, за то време, остали стално на линији сарадње и свог знатног учешћа са осталим деловима устаничке територије и преко својих представника, као и знатне емиграције у већ ослобођене делове северне Србије, суделовали активно у српско-турском ратовању за све време првог српског устанка. Са покретом из 1805. године управо је и отпочео тај народноослободилачки процес за ослобођење од турске власти, да би се коначно завршио 1877. године дефинитивним одласком Турака.

19) Светислав Петровић, нав. д., 6/7

20) Кратке биографије Драгана Папазоглуа, Мине и Ђире, Загораца, видети код: Радослав Перовић, Прилози за историју Првог српског устанка. Необјављена грађа. Београд 1954, 38/9; 60; 72/3.

21) Владимир Стојанчевић, Први српски устанак према Бугарској и Бугарима. Историјски Гласник, 1—2. Београд 1954, 133—135

22) Лазар Арсенијевић Баталака, нав. д., 216

23) Радослав Перовић, нав. д., 55

24) Наведено по: Светислав Петровић, нав. д., 7

25) Упоредити: Миленко Вукићевић, нав. д., 356, 499/500

26) Видети: Владимир Стојанчевић, Први српски устанак и Лесковачки крај. Лесковачки Зборник, II. Лесковац 1962. 9—23. — О учешћу Пироћанаца и Пиротског краја у догађајима Првог српског устанка после 1805. године, биће речи на другом месту.

Од фактора, који су били од изузетног значаја за привредни живот Пирота, требало би — како за ранији тако и за садашњи период живота града — поменути: положај Пирота на важној магистралу (макрогеографски) и његов средишни положај унутар природног и економско-географског региона пречника 50—60 километара. Након ослобођења од Турака (1877) и формирања српско-бугарске границе у пределу горње Нишаве и Јерме, његов положај је ослабљен, што се, унеколико, морало негативно реперкутовати на привредни и свеукупни живот града. Осим друштвено-економских фактора (као фактора примарне важности), на живот града и његову привредну оријентацију утицали су и природни услови његове регије, међу којима посебно место припада планинском подручју и условима за развој планинског сточарства у њему.

У овим факторима леже и темељи пиротског ћилимарства.

Пиротско ћилимарство везано је — историјски — за Пирот и Чипровце (са околином). Израда ћилимова пиротског типа појављује се, током XIX и у првој половини XX века, у још неким местима: у Самокову, Цариброду (Димитровграду) и Софији. У новије време, као места ове производње помињу се: Михајловград, Берковица и Враца. (Временом, производња овог типа ћилима у неким местима престала је или се свела на најмању меру: Самоков, Софија, Цариброд). У појединим периодима пре и после другог светског рата било је покушаја да се израда пиротских ћилимова уведе и у неким местима Југославије (Сјеница, Нови Пазар, Књажевац, Сарајево), као и у пиротским селима, али без видљивих резултата. У овом раду биће говора о пиротском ћилимарству у граду Пироту, док ће однос

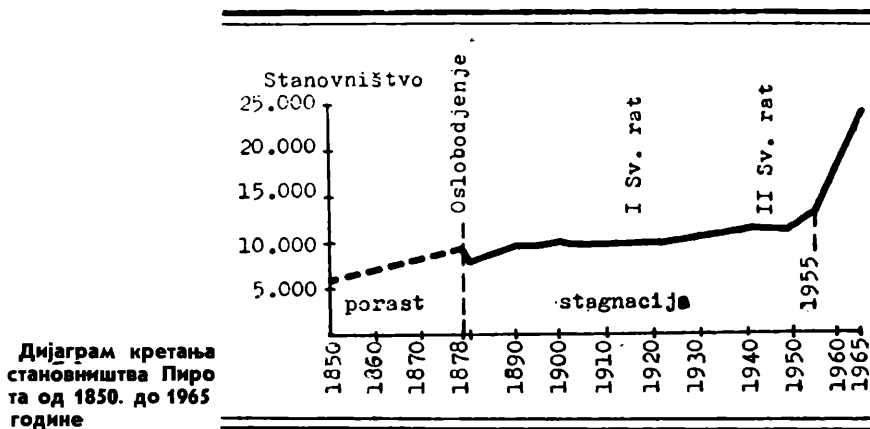
¹⁾ У издању љубљанског „Географског вестника“ изашао је године 1954. претходни и мањег обима рад истог аутора под насловом: „ЋИЛИМАРСТВО У ПИРОТУ — економско-географска проматрања“.

и везе са истородним ћилимарством у суседним центрима бити обрађени само делимично.²⁾

Ћилимарство у Пироту обављало се као делатност само у граду. Градска периферија била је одувек и географска граница ове радности. У изради ћилимова одувек су учествовале само жене. То је посао женског становништва и то оног које се карактерише сиромаштвом и уопште слабијим социјалним и економским положајем. Мушкарци директно не учествују у производњи, осим, у малом броју примера, у набавци сировина и полуфабриката, у продаји продуката, администрацији и, раније, у припремању сировина и у трговини.

Ћилимарска продукција, која је још ручна и доста примитивна, ангажује сваким даном све мањи број месног становништва. Управо овај напорни рад неколико стотина ћилимарки за примитивним разбојима (у скорој прошлости и преко хиљаду ћилимарки) доводи до израде овог познатог, па и чувеног, пиротског производа.

Сам град Пирот, настао као средишни центар прилично пасивне околне, и истовремено лоциран на важној магистрали (која га је и позвала — историјски — у живот), доживљавао је током историје — зависно од текућих прилика и догађаја — променљив развитак. За последњих сто година, на пример, доживео је три карактеристичне етапе развоја (види дијаграм).

До ослобођења од Турака — захваљујући повољном положају у саставу Турске — његов број становника константно расте, тако да је уочи ослобођења имао око 9.500 становника, то јест, не много мање од Ниша (17.000), Софије (25.000), Скопља (25.000), Београда (30.000) и других важнијих градова тог доба.

Од ослобођења (1877) до 1955, то јест за читавих 77 година, Пирот популацијски стагнира. Године 1879 Пирот је имао 8.185³⁾, а 1955. 14.000 становника. Након 1955. године, захваљујући једном периоду интензивније индустријализације и повољне привредне конјуктуре, број становника Пирота почео је поново нагло да расте, тако да је крајем 1966. године имао око 26.000 становника.⁴⁾

Некада добро познато, развијено и експортно, пиротско занатство добија, углавном, локални значај⁵⁾. Израда пиротских сирева

стагнира и држи се, претежно, пиротске околине. У привреди Пирота ћилимарство постаје запостављена и секундарна привредна грана. Приоритетни значај је добила индустрија гуме, дрвна, кожарска, метална и текстилна индустрија, које на модерној основи оживљавају привредни живот града. Али, иако нема привредни значај који је некад имало, ћилимарство је сачувало уметнички и репрезентативни, а у новије време добија и туристички значај. Пиротски ћилим је због лепоте својих мотива, оригиналности шара, живописности боја и јединствености израде (једнаки са обе стране), постао далеко познат и чувен. Освојио је тржиште у бројним земљама на неколико континената. Из свега тога произилази његов интересантни економско-географски и културни значај, као и специфична карактеристика и познатост Пирота.

ПОЈАВА И РАЗВОЈ

Да би се схватио историјски постанак и доцнији развој пиротског ћилимарства, потребно би било погледати: какви су и који фактори постојали и деловали на народну привреду овог краја и самог Пирота. Погледамо ли у коме правцу су деловали поједини одлучујући фактори, видећемо да су се разни фактори (географски, економски, социјални, историјски) врло повољно кроз историју преплитали у правцу географске оријентације и концентрације ове радности у Пироту.

Историјски подаци о пиротском ћилимарству не говоре много. Најстарије (познате) забелешке о овој делатности не излазе изван оквира XIX века⁶). Најстарији сачувани примерци овог типа ћилима датирају из последњих година XVIII и почетка XIX века⁷). Па и у

²) Под „пиротским ћилимарством”, у ширем смислу, узима се често (и оправдано) и чипровачко ћилимарство у Бугарској, где је ћилимарска делатност распрострањена и у појединим селима. Данашња државна граница је развојила ово јединствено ћилимарско подручје. О вези између пиротског и чипровачког ћилимарства биће посебно речи у каснијем тексту.

³) На основу пописа (М. Ђ. Милићевић: Крајевина Србија — нови крајеви, Београд 1884).

⁴) На основу статистичке процене и не узимајући у обзир број становника приградских насеља: Градашнице, Ђуилана и Берилсваца.

⁵) Др Јован В. Ћирић: Географија Пирота I, Пирот 1966, стр. 51—65.

⁶) Ами Буе, путописац 1838. год., С. Роберти 1844. год., Ф. Каниц 1878. год. и др.

⁷) Према подацима Бугарске академије наука (Института за изобразителни искуства) у видинској цамији „Осман Пазвантоглу” налази се примерак пиротског ћилима с краја XVIII века, величине 3,48 X 3,30 м. Београдски Етнографски музеј располаже примерцима пиротских ћилимова из првих деценија XIX века. Године 1949/50. откупљена је, за изложбу ћилимарства НР Србије, збирка од 30 ћилимова. Најстарији ћилим из те збирке је из 1818. године (Јерина Шобајић: Збирка пиротских ћилимова Етнографског музеја у Београду, Зборник Етн. музеја 1901—1951, Београд 1953).

најстаријим белешкама не може се наћи више од тога, осим да је Пирот живо трговачко место на цариградском друму (има 6 до 8.000 становника — А. Буге), да се становништво у њему бави изградом необично лепих ћилимова — и то би било скоро све. Али о томе: од куда су ови ћилимови, како су дошли у Пирот, како су најпре изгледали, чему су служили и зашто се њихова израда везала баш за Пирот — о томе нам историјски подаци говоре врло мало, или нимало. Раније и најраније фазе развика овог ћилимарства, а то је раздобље пре XIX века, су нејасне, иако се обрађивачи пиротског ћилимарства — било српске, бугарске или друге припадности — слажу да је оно свакако старијег порекла.⁸⁾

Иако у старије порекло пиротског ћилимарства скоро нико не сумња, ипак је симптоматично да га ниједан од путописаца ранијих векова не спомиње, а таквих је — у пролазу Цариградским друмом кроз Пирот — било много. Не помиње га ни Евлија Челебија у својим „Путописима“,⁹⁾ (XVII век), иако, иначе, говори о Пироту („Куће су приземне и на спрат, покривене ћерамидом и окружене пространим двориштима, виноградима и баштама... Ту има довољан број џамија, седам основних школа, чаршијски хан, два мала хамама и око 200 дућана“). Као што за раздобље пре XIX века нема вести и података о пиротском, тако за исто раздобље престају вести и о чипровачком ћилимарству (које са пиротским чини истородну целину), иако постоји значајна и садржајна литература и о старом Чипровцу. На пример, Петар Богдан пише о Чипровцу године 1653. г. (приближно у исто време кад и Е. Челебија о Пироту) и износи значајне податке о овом месту, али ни једном речју не говори о ћилимарству. Чипровачко ћилимарство ранијег периода не помиње ни познати обрађивач Чипровца Јордан Захариев¹⁰⁾, па о ћилимарству ова два места не говори ни такав обрађивач и познавалац прилика на Балкану, као што је К. Јиречек.

Можда је управо овај недостатак историјских докумената (а са тим и тајанственост која пре XIX века покрива пиротско ћилимарство) довео до тога да се појави помисао како је пиротско ћилимарство, вероватно, врло старог порекла), „... од вајкада познато у Пироту“¹¹⁾, да „... потиче, можда, из првих векова постајања Пирота“¹²⁾, или, пак, да је пренесено са стране, највероватније са истока¹³⁾...

Моја истраживања на овом пољу довела су ме до закључка да су на настанак и зачетак пиротске ћилимарске производње могли битно утицати једино: турска епоха и услови тржишта у тој епохи. Интересовање Турака, руковођено верским потребама, за ћилимарске производе сваком је врло добро познато. То је приметно и Kanitz: „...Der Bedarf an Sitz und Fuss-Kilims im Orient ist ausserordentlich gross, denn die Vorliebe für solche ist bis in die bescheidendste Hütte aingedrungen. Der Armste Moslim benöthigt, überdies dem strengen Koran Rituell gemäss, einen Gebet-Kilim...“¹⁴⁾

То потврђују и многобројни други примери. Овде ћемо, зато што су врло карактеристични и значајни, навести још два примера, архивског порекла. Наводимо писмо месне управе града Берковице, године 1870, којим се обраћа вишим турским властима с молбом да се за потребе турске војске повећа цена нарученим ћилимовима за два гроша по примерку¹⁵⁾: „Његовом превасходству Мутесарифу. На основу високе заповести од стране вилаета да се у Берковској

„кааз-и”, за потребе припадника Друге императорске армије и њене низамске пукове и чете, изради по 8.000 ћилима сваке године, по цени од 28 гроша по једном примерку...” (следи опсежно образложење организације и цене посла, са закључком да на том послу неће бити никакве зараде, те да је стога потребно повећати цену по једном ћилиму за два гроша). У другом писму команда Друге турске армије, дана 28 цумази — 1 — 1287 (20. VIII 1870) обавештава Дунавски вилает у граду Русе, да се у Берковским селима (то јест, у Чипровцу и околини) има израдити наведена поручбина од 8.000 ћилима (ради се о малим војничким молитвеним ћилимовима — прим. Ј. Ђ.), а да се предложено повећање цене за два гроша не прихвата.

Својом појавом на Балкану и својим снажним продором у економско-географски и привредни живот Балкана, Турци су донели собом и своју конзументску способност за ћилимове. Као владајући народ на Балкану, Турци нису имали само сву политичку власт у рукама, већ су и у економском погледу били најјачи. Све то допринело је да се ћилимарство као привредна делатност развије и учврсти у разним областима турске државе; бројна места, у вези са њим, добила су карактеристичну привредну физиономију и географски изглед, а то је — занимање ћилимарством. Зависно од општих прилика и од тога како је коњуатура текла, мењала се и физиономија ових места. Прилагођавајући се разним променама на тржишту и другим објективним околностима, бројна места су одржала овај облик производње и сачувала своју карактеристичну, ћилимарску, економско-географску физиономију до данас.

И Пирот је једно од таквих места. Међутим, о томе зашто се је ова грана производње везала баш за Пирот и Чипровце, могу се појавити разна мишљења. Сматрам да су одлучујућу улогу у овом погледу поред општих услова који су били дати у оквиру турске државе — одиграли и специфични економско-географски услови Пи-

8) М. Б. Милићевић, Тих. Р. Ђорђевић, В. Карић, М. М. Савић, К. Костић, Драг. Здравковић, Св. Петровић, М. Живановић, Јерина Шобајић, Сл. Зечевић, Ст. Попов, Дим. Велев, Дим. Станков, Ами Бус, С. Роберти, Ф. Каниц, Н. В. Мишоф и др

9) Евлија Челебија: Путопис I, Сарајево 1957.

10) Јордан Захаријевић: Чипровци, Софија, 1938.

11) Свет. Петровић: Око наше Нишаве, Пирот 1934, стр. 73.

12) М. Живановић: Нишавље, Пирот 1933.

13) „... Има ... извесних уметничких израђевина, које су везане само за извесне крајеве или извесна места. Зашто су се оне везале само за њих за сад још није увек лако погодити... Исто је тако варош Пирот у источној Србији чувена са својих особитих, лепих, вуњених тепиха, познатих под именом пиротски ћилими... Од куда је пореклом то ћилимарство и зашто да се веже баш за Пирот још није проучено. Неки су мислили да је пореклом из Персије, неки опет са Кавказа, али све то има да се утврди...” Тих. Р. Ђорђевић: Наш народни живот, Београд 1923, стр. 145.

14) F. Kanitz: Donau Bulgarien und der Balkan, Leipzig-1880, str. 296.

15) Документ је величине 20,05 X 33,5 см и чува се у оријенталном одељењу Народне библиотеке „Васил Коларов” у Софији, под сигнатуром ОАК 13/14 инв. бр. 17989/1949. Други наведени документ чува се у истој библиотеци под бројем БЦ 11/17.

рота и његовог краја. Ове моменте приметили су и други аутори⁽¹⁶⁾, али се нису на њима задржавали, или им нису придавали велики значај, често и због тога што је природа њихових радова била другојачија.

Кроз све турско време, па и после ослобођења, до првог светског рата (а вероватно и кроз цели средњи век⁽¹⁷⁾), у ове крајеве су редовно долазили, или у њему боравили, Каракачани (Црновунци, Аромунци), са великим стадима, која су бројала по више десетина хиљада оваца и напасали их од пролећа до позне јесени у сектору Старе планине. Ови сточари су, у ствари, оно полуномадско становништво наших јужних и централних крајева (аромунског порекла), које је Цвијић описао као становништво које се са стоком и иметком, натовареним на коњима, сели у раним пролећним данима у високе и за пашу угодне планинске крајеве, где остаје преко целог лета, а у позну јесен се поново враћа у ниске пределе, у овом случају око Нишаве, Тимока, или — најчешће — око Дунава, где презими.⁽¹⁸⁾ Полуномади са Старе планине су то исто становништво. Они су живели годишњс око шест месеци на границима Старе планине. Свој иметак су носили на товарним коњима. На Старој планини се обављала и стрижба вуне. На примитивним уређајима и разбојима делимично су и прерађивали вуну. Сувишну и непрерађену вуну су класирали преко трговаца, али и код околног становништва у сектору Старе планине. Коначно, сточарством се бави и остало, словенско, становништво у сектору Старе планине. На тој основи, и у наслону на каракачанску производњу, настаје овде појава прераде вуне и ткање појединих вунених производа (сукно, пртенице, шаренице, црге). Носиоци ове производње и географски центри поменути радности била су села под Старом планином са обе њене стране, укључујући и најближе околне центре, међу којима се истичу Годеч, Берковица, Чипоровци, Лом и Белоградчик — са бугарске стране, и Пирот и Гургусовац (Књажевац) — са српске стране. Производња ћилимова (пиротског типа) сконцентрисала се је, међутим, само у Пироту и у Чипоровцима и његовим најближим селима.

Поред присуства сировинског фактора и фактора ткачких традиција, за развој народне привреде и занатства у Пироту врло је важну улогу играо и друм Ниш — Софија — Цариград, кога Цвијић назива Виа милитарис римских итинерера, царским путем нашег средњег века и, доцније, главним путем турског царства у Европи (Стамбул — ол — Цариградски друм)⁽¹⁹⁾. Пирот је заузимао повољан положај на овом друму између Босне и Тракије, посебно између Ниша и Софије. Ту су се заустављали каравани и мењале товарне и путничке животиње. Најзад, у Пироту се обављала трговина; ту су се нудили и продавали производи пиротског подручја; пиротски сајмови (вашари) трајали су и до месец дана и били су на далеко познати²⁰. Добрим положајем Пирота на овој магистрали и развојем трговине у њему (у условима караванског и колског саобраћаја), уз истовремено присуство текстилних сировина (вуне), ткачких традиција и развијеног муслиманског консума — створени су битни предуслови и за појаву првих прототипова пиротских ћилимова. Ово време, које припада турској епохи код нас, можемо назвати и временом прерастања производње црга (поњава, покривача) и шареница у производњу ћилимова. Име црга остало је за предмете изаткане без орнаментике и без уобичајене ћилимне композиције (поље

с посебним мотивима ограничено орнаментима плоче). Нови производ, који у ћилимарској уметноси Оријента означава ткање са обе стране, истовремено обогаћен орнаментима датим у ћилимној техници, назват је ћилим.

Поред поменутих фактора, на развитак пиротског ћилимарства позитивно су утицале и друге географске и остале економске и социјалне прилике овог краја. У том смислу да поменем: општу економску пасивност Пирота (нарочито гравитационог подручја) и недостатак индустријски организоване привреде (изузимајући занатство и зачетке индустријске мануфактуре — 1872.²¹). С производњом ћилимова ћилимарке су делимично, па у извесним случајевима, и потпуно учествовале у издржавању својих породица. Ткајући и продајући ћилимове, пиротске жене су помагале својим мужевима у одржавању куће. Недостатак праве индустрије у Пироту ову радиност је још више подстицао. Немајући куда да пласира своју радну снагу ради боље зараде, сиромашно становништво Пирота се још више посвећивало и везивало за ћилимарство.

У стварању пиротског ћилимарства (и пиротског типа ћилима), као и у његовом одржавању до данас, играли су, дакле, одлучујућу улогу специфични економско-географски, природни и историјски услови овог краја. Постојеће ткачке традиције и навике код месног и околног становништва при свему томе нису биле безначајне. С појавом Турака дошао је онај потребни и зрели предуслов који је омогућио даљи развитак већ постојеће ткачке радиности овде. А то је био, под утицајем Турака и њиховог интересовања и уплитања у ову производњу, прелаз од једне сличне производње у другу, прелаз из постојеће ткачке производње вунених производа у нови, виши и рентабилнији тип производње, то јест прерастање производње црга и шареница у производњу ћилимова. Процес је под датим околностима природан и логичан.

Занимљива је верзија, која нимало није искључена, да је пиротски ћилим постао од коњског покривача, који се стављао испод

16) Драгиша Здравковић: Пиротско ћилимарство. Ниш 1924, стр. 6, 7, 8; Тих. Р. Ђорђевић, цит. дело, стр. 145... „За Пирот се могло везати (ћилимарство) због тога што му је околина била врло богата стоком, која је давала добар и јефтин ткачки материјал...“ Коста Костић: Трговински центри и друмови, Београд 1899, стр. 432—5; М. Ђ. Милићевић, цит. дело, стр. 241, 2, 3 "... Оваца има (без Пирота) 116.575" итд.

17) Јован Цвијић: Балканско полуострво и јужнословенске земље, књ. I, Загреб 1922, стр. 267.

18) Ибид, стр. 249, 269; М. Ђ. Милићевић, цит. дело стр. 244.

19) Ј. Цвијић, цит. дело, стр. 21.

20) К. Костић: Трговински центри и друмови, Београд 1899, стр. 434, 5.

21) „Текстилна фабрика“ основана 1872. имала је предioniцу, у којој је била механичка влачуга за вуну, затим бојационицу, предioniцу за пређење гајтана и четири точка за израду гајтана. Вуна се влачила по 0,30 динара за једну оку што је представљало олакшицу и помоћ ћилимарској производњи. По М. М. Савићу „очигледна намера Турака била је да појефтине трошкове око израде ћилимова и да тиме ову индустрију унапреде“. (М. М. Савић: Наша индустрија и занати, књ. II, Сарајево 1922, стр. 120).

коњског седла. Овакво схватање, које је интересантно и не мора да буде неосновано, заслужује да се на њему задржимо, утолико пре што се до сад у литератури не помиње. Најзад, ово схватање се битно не сускобљава са напред изложеним концепцијама о пиротском ћилимарству.

Коњска опрема ранијих епоха била је китњаста и подложна украшавању. Турци су такође полагали на овакву коњску опрему. Осим тога, Турчину, као муслиману, била је потребна простирка за обављање верских обреда. Свакако да је пиротско тржиште, погодно лоцирано на Цариградском друму, било способно да пружи део те опреме, или бар да учествује у снабдевању каравана и трговаца извесном опремом. За обављање оваквих услуга постојали су погодни услови у вуном богатом залеђу и ткачким навикама становништва. У оквиру пиротског тржишта и живахне трговине на њему, разумљиво је да су производи локалног подручја имали знатну улогу. Ту се путницима и трговцима нудила разна роба, па, између осталог, и текстилни производи овог краја. Није искључиво да су Пироћанке почеле нудити и продавати један производ, будући ћилим, који се стављао преко коња испод седла. Овај покривач⁽²³⁾ су жене саме ткале. Да би се ови покривачи разликовали од других сличних, уједно да би били што лепши, па, најзад, и под утицајем укуса самих караванских купаца и трговаца, а такође да се слични „покривачи“ не би мешали, замењивали или крали, пиротске ткаље, које су саме и продавале своје производе⁽²⁴⁾, почеле су у ове „покриваче“ да утицају извесне шаре.

Данашњи, такозвани сицаде ћилим, био би, према томе, онај првобитни коњски покривач из којег су се касније развиле остале врсте ћилимова (шестак, сметеник, батал итд.).

Овакво схватање, које иде у прилог аутохтоног настанка пиротског ћилимарства, не би требало одвајати од знатног утицаја, који су на пиротско ћилимарство вршили страни фактори, нарочито утицај источњачког ћилима, затим утицај разних трговаца и купаца, па — коначно касније — и утицај појединих пријатеља пиротског ћилимарства.

Првобитне шаре пиротских ћилимова представљају троуглове и ромбове, а касније исте у разним комбинацијама или у комбинацији са кукама и кукицама. Овим путем настајали су поједини прихватљиви облици шара, па су исти добијали и своја имена (бибица, двојна бибица, маказе, огледало, куке, диречи, софра итд.). Све ове шаре дате су у геометријској техници, а ова техника нужно се ћилимарки наметала из оних могућности које је пружала глатка ћилимна техника. Погрешно је објашњавати геометријску и перпендикуларну технику пиротских ћилимова развијеним уметничким и естетичким укусом ћилимарке — бар за ћилимове ранијег периода — већ условима и могућностима, које је пружао сам материјал и техника израде ћилимова. Првобитне геометријске шаре најстаријих ћилимова дале су — у следећој фази — подстицај, да се истом техником почну да копирају и апланирају у ћилиму предмети из ћилимаркине околине, који су се налазили на дохват очију или руке. Најпре су то били предмети (чија је појава диктирана и догмама Корана, јер су Турци у прво време били главни и једини купци и наручиоци ћилимова), а тек касније се јавља изванредна скала и богатство комбинација у којој преовлађују биљни мотиви. Напокон се јављају и животињ-

ски мотиви, па, коначно, и сцене из живота са људском фигуром. Ево и имена појединих пиротских ћилимарских шара: троугао, ромб, бибица, свећњак, маказе, софра (све у разним комбинација), кандило, кука — ченгел (у разним комбинацијама), тестија, каца, пламен (у разним облицима), прсти, столица, чунак (совељћа), дирек, огледало, звезда, саксија са цвећем, наочари, венац, гребен, пироћанка, каракачка, рука, хајдучки кључ, немачка кутија, синџир, чаша, краљичин рукав, коло, бобица, литија (рипида), крст; — лала (у разним облицима), ружа, каранфил, гранчица и грана (у разним облицима), нар, пупољак, дрвце, плод, грозд, цвеће, дрво, хрст; — гугутка, птица (у разним облицима: у гнезду, птица кљује грозд, птица кљује птицу, птица у лету, грабљива птица, двојна птица, птичица, велика птица итд.), птичија крила (у разним облицима), жеж, зец, жаба (у разним облицима), змија, паун, петлић, петао, гуштер, јаре, кученце, октопод, пуж, корњача, кокошка; — човекова фигура, човеково лице, низамчић (човек војник) итд.

Пиротски ћилим, сам по себи, показује значајну оригиналност мотива и шара, и разликује се од персијских, босанских, источно-бугарских, источњачких и других ћилимова, иако извесни утицаји ових нису сасвим искључени. Карактеристични и битни елементи пиротског ћилима разликују се од карактеристичних елемената других ћилимова.

За пиротске ћилимове је карактеристична: оригиналност ткања (једнаки са обе стране), геометријски (перпендикуларни) облик шара, снажне контрасти боја (али које се међусобно не искључују) и, најзад, порекло и име шара. Док се, на пример, персијски ћилимови карактеришу заобљенијом тенденцијом линија и нежнијим тоновима боја, пиротски ћилимови се одликују геометријском тенденцијом, већом контрастношћу и оштријим тоновима боја. Осим тога, персијски и источњачки ћилимови у једнаким мотивима имају исту боју, док су у пиротским ћилимовима једнаки мотиви обојени различито. Многобројне данашње (и најстарије познате) шаре, као, на пример, диреци, гугутке, звезде, куке, маказе, пламен, жабе, пужеви, крстови, корњаче, лале и др., бесумње су самоникле идеје и творевине њихових твораца и уметника — то јест, пиротских ћилимарки.

Сви знаци говоре да су се први ћилимови израђивали само у две боје: у белој и црној боји. Тек касније је почело бојење пређе бојама, које су такође продукт открића (а касније и компирања) пиротских ћилимарки. Њих су жене — док се тим послом нису почеле да баве занатлије бојације — добијале из разних природних извора, којих је било најчешће на лицу места: орахова кора, јасенова

²³⁾ И данас се пиротским жаргоном каже: „покри коња с цргу да не зебне“. Ове црге (покриваче) жене у пиротској околини израђују и данас на бази домаће радности.

²⁴⁾ „... У Пироту се може видети што се не виђа ни у једној нашој окружној вароши. Док ви, као путник, ручате у гостионици, дотле ће вам неколико нуђачи нудити ћилимова малих, великих, јастука, чарапа и других ручних радова. Нарочито су познате у Пироту две бабе, које ћете увек видети са ћилимовима о рамену и под пазухом: оне иду од скупа до скупа нудећи људима своју робу на продају“. М. Ђ. Милићевић: Краљевина Србија — нови крајеви, стр. 229.

кора, луково лишће, струготине гвожђа итд. Али користиле су се и увозне боје: индиго, крмез и друге. Тиме су овладале скоро свим бојама, које су им биле потребне, остварујући при томе и специфичну бојаџијску умешност, која је пиротским ћилимовима давала специјалну вредност, али истовремено и тајну рецепата и комбиновања боја, коју су ћилимарке чувале. Тек крајем XIX века у ћилимарску производњу Пирота (и Чипровца) пристижу хемијске анилинске и друге боје, које убрзо истискују старе природне, јер се бојење вунене преће њима обавља брже и лакше. Увођењем хемијских боја бојни колорити ћилимова се обогаћују, стварају се оштрији контрасти боја, али се, са њима, истовремено губи стара мекоћа и комплементарност боја, која је била карактеристична за старе ћилимове.

На основу изложеног, а према индицираним условима прошлости, у развоју пиротског ћилимарства могу се издвојити три значајнија периода.

Први период. Може се назвати и конструктивно-развојним периодом, јер њему припада време рабања пиротског ћилимарства. Почетак овог периода (прерастање једне старе и примитивне у квалитативно нову производњу) датира у условима XVII и завршава се са XVIII веком. Техника израде ћилимова још није сасвим овладана, а сама производња — уколико не служи личним и домаћим потребама — подређена је захтевима муслиманског тржишта. У конструкцији мотива и шара доминирају геометријски облици (узети из облика предмета и диктираним схватањима корана). У композицији ћилима оформљује се и истовремено диференцира „поље” и „плоча”, свако са својим шарамма. Мањи избор боја (свега 4 до 5) утиче на „мекоћу” и мању бојну контрастност ћилимова. Композиционо-техничка упућеност на узоре предмета (а не биљака и животиња, под утицајем Корана и муслиманских купаца) оријентише ћилимарку да посвети већу пажњу и тражи излаз у предметном и геометријском постављању и решавању композиције и распореда у ћилиму. Из овог периода је врло мало сачуваних ћилимова, али и то је довољно да се, код већине њих, уочи веома успешна бојна и композициона реализација.

Други период. Њему припада време од почетка XIX века до ослобођења ових крајева од Турака (1877). Под утицајем економских и социјалних промена у Турској, на сцену ступа хришћански (пре свега економски ојачани занатлија и трговац) потрошач ћилимова. Ђилимарска производња доживљава и у материјално-техничком и у уметничком погледу даљи успон. У композиционом распореду — поред ранијих ликова предмета — јављају се геометризовани ликови грана, гранчица, цвећа и животиња. Дакле, богатство орнамената, мотива и боја у овом периоду знатно се повећава. Уводе се и добијају већи значај: црвена, бела и црна боја. Под утицајем тржишта (трговаца), пред крај овог периода, продиру у пиротско ћилимарство и страни мотиви (персијски, источњачки, ренесансни и други). Понекад, због већег избора боја и њиховог не највештијег слагања, долази и до делимичног пада уметничке вредности ћилимова.

Трећи период наступа после ослобођења од Турака, када долази и до административно-политичког цепања територије на којој је поникло пиротско ћилимарство. Чипровци и Цариброд улазе у са-

став Бугарске, а Пирот у састав Србије. Ћилимарство у Чипровцима и ћилимарство у Пироту (од 1919. њему се поново придружује ћилимарство Цариброда) почињу да следе свој сопствени пут. Изворна снага ћилимарства и традиционалне везе су, међутим, биле толико чврсте да се ћилимарство у овим местима — и поред граничне раздвојености — није битно одвојило све до данас. Започете тенденције претходног периода, као што је повећање броја шара, њихово свестраније композиционо коришћење и међусобно комбиновање, проширивање спектра бојних колорита и слично, даље се настављају. Али наставља се и усељавање туђих мотива, као и постепено удаљавање у погледу бојних контраста и начина распореда орнамената и мотива, у односу на старе ћилимове. Међутим, преовлађујућа приврженост традицији и изворним мотивима, сачували су пиротско ћилимарство (и на једној и на другој страни границе) на његовој традиционалној уметничкој основи, омогућавајући му да се и даље правилно развија.

ПИРОТСКО, ЧИПРОВАЧКО И ЦАРИБРОДСКО ЋИЛИМАРСТВО²⁶⁾

У прошлости, ћилимарство Пирота и Чипроваца (касније и Цариброда) третирано је једним именом као пиротско ћилимарство. За такво третирање у прошлости постојала је објективна подлога и потреба. Објективна подлога била је дата у томе што је ћилимарство поменутих места расло на заједничкој техничкој и уметничкој платформи. Потреба за оваквим третирањем произилазила је из тржишних разлога, јер се ћилим произведен у Пироту сматрао квалитетнијим и истовремено Пирот је био главни тржни центар преко кога је ћилимарска производња одлазила у свет и преко кога је тржиште комуницирало са овом робом. Српско-бугарска граница, формирана након Берлинског конгреса (1881), поделила је на два дела ово ћилимарско подручје. Један број ћилимарки, бугарског опредељења, емигрирао је у Цариброд и основао производњу пиротских ћилимова и у том месту. Стање, настало разграничењем, наметнуло је нов и диференциран развоја ћилимарства у овом подручју,²⁶⁾ али — као

²⁵⁾ Ћилим пиротског типа, осим у наведеним местима (Пирот, Чипровци, Цариброд) ткан је у прошлости и у Самокову. И овде на основу изобиља квалитетне дуговласе вуне самоковске околине. Као и у осталим наведеним местима, развој ћилимарства и у Самокову текао је под доста јаким утицајем пиротског ћилима (орнаментика, техника итд.). Средином XIX века самоковско ћилимарство се потпуно осамостаљује и следи свој сопствени развојни пут. Крајем XIX века самоковско ћилимарство се трансформише и прелази на производњу персијских ћилимова.

²⁶⁾ Бугарска публицистика је склона да ово ћилимарство зове „западно бугарско ћилимарство“ чак и после 9. септембра 1944. године. Види: **Димитар Д. Велев:** Бугарски килими до краја на XIX век, Бугарска академија на науките, Софија 1960; **Димитар Станков:** Чипровски килими (албум), Бугарска академија на науките, Софија 1963.

што смо рекли — захваљујући јаким традиционалним везама, сачувала се је истородност овог ћилимарства, без обзира на оштру територијалну и политичко-социјалну подвојеност која већ деценијама траје између ових двеју држава.

Место Чипровци — данас село — налази се под самом Старом планином, с њене североисточне стране. Кроз насеље, тангирајући га са леве стране, тече Чипровска река, притока Огоста. По Мариновљевој књизи „Чипровец или Кипровец“, село је, крајем XIX века, имало 354 куће, а становници „се баве земљорадњом, сточарством, табаклуком, ћилимарством. На гласу су чипровачки ћилими“⁽²⁷⁾. Ћилимарство се је најпре развило у самим Чипровцима. „Касније ткање ћилимова усвајају и суседна планинска села Мартиново (Влашко село, Жељазна, Копиловци, Главановци и постаје њихово главно занимање . . . У новије време као центри ове производње јављају се још Минајловград, Берковица и Враца“⁽²⁸⁾).

Интересантно је да се подаци — дати како писаним документима тако и примерцима ћилимова — и о чипровачком и о пиротском ћилимарству гасе на почетку XVIII века. Чак и тако образован и свестран проматрач и извештач, као што је Петар Богдан, у описивању Чипроваца и набрајању његових привредних делатности (1653.), не помиње ћилимарство. Не помињу га ни остали аутори и истраживачи (иако се слажу „да сва производња има за собом један значајан историјски развој“), али се сви извештачи слажу у два веома важних чињеницама: Да се ћилимарство у Чипровцима први пут помиње након локалног антитурског устанка (1688. године) и да је развоју чипровачког ћилимарства „помогао оформљени у августу вашар у блиском граду Пироту“⁽²⁹⁾. Коренови и једног и другог ћилимарства су, међутим, исти. Одлучујућу улогу одиграли су: природно-сировински и друштвено-економски фактори старопланинског и његовог ободног подручја, затим услови турског тржишта и повољна веза са Цариградским друмом. Ови фактори давали су највећу предност Пироту (нарочито због трговине, вашара и положаја на друму), тако да је улога Пирота у развоју ћилимарства на овом подручју (утицај се чак протезао и до Самокова) била водећа.

У вези са пиротским и чипровачким ћилимарством јављају се, међутим, поједина отворена (у литератури још увек недовољно обрађена) питања. Међу њима свакако би најинтересантнија била следећа: Зашто се између толиких потенцијално могућих места у сектору Старе планине — ћилимарство појавило само у Пироту и Чипровцу? Друго, које је ћилимарство старије: пиротско или чипровачко?

Због недостатака података и докумената за старији период (пре XIX века), доста је тешко са апсолутном сигурношћу одговорити на горња питања. Али бројни и сигурни подаци за XIX век, са довољно сигурности упућују на путоказ и траг у правцу тражења одговора на постављена питања. Већ напред наведене чињенице: да се ћилимарство у Чипровцу помиње тек након локалног устанка (1688), и да је у Пироту (у току и пре XIX века) постојао развијен вашар, на којем су се — између осталог — продавали и ћилимарски производи — даје доста јасан одговор на горња питања (па и на оно које је ћилимарство старије). Већу старост пиротског ћилимарства не треба схватити буквално, јер је сигурно да су оба ова ћилимарства самоникла, да су произишла из првобитне фазе ткања шареница

и црга (черги) и да су од самог почетка производ народне радиности (то су у основи још и данас). Али сигурно је и то да је пиротско ћилимарство имало знатно већи утицај на развој чипровачког, него обратно.

До устанка (1688) Чипровци су напредно економско, културно и политичко средиште у којем се становништво бави рударством (добивање злата, сребра, бакра и гвожђа) и занатством, у коме „видно место припада златарству“⁽³⁰⁾. Након устанка Чипровци доживљавају тежак ударац: Чипровци и суседна села (Копиловци, Железна и Класура) бивају скоро потпуно порушени и спаљени⁽³¹⁾. Становништво, спасавајући се од турске освете, распршује се на разне стране: католичко становништво, преко Влашке и Србије, бежи у Аустрију (у Банат), православно становништво се склања у забачена села пиротског краја, у Пирот и друга места. Око 800 становника — већином жена и деце — Турци су одвели у непознатом правцу (и до данас није утврђено где). Према подробијим проучавањима, обављеним у Бугарској, један део одсељеног становништва се вратио назад. Већину новоствореног становништва у поново изграђеним Чипровцима формирали су повратници и становници из разних села. Стара рударска, занатска и културна делатност је скоро потпуно пресахла. Према Ј. Захаријеву, повратници из Пирота су у нове Чипровце пренели ћилимарску делатност⁽³²⁾. Други обрађивачи овог проблема су мишљења да су повратници из Пирота донели само „неке модерније начине ткања и бојадисања ћилима“⁽³³⁾. Остављајући тренутно по страни ова још увек отворена гледишта, остаје чињеница

27) К. Н. Костић: По Мариновљевој књизи „Чипровец или Кипровец“, Цвијићев преглед географске литературе о Балканском полуострву за 1895, VI и VII год.

28) Димитар Станков: Чипровски килими (албум), БАН, Софија 1963, стр. 8.

29) Димитар Станков: цит. рад, стр. 8; исто Димитар Д. Велев: Бугарски килими, БАН, Софија 1960, стр. 29—33.

30) Д. Д. Велев: Бугарски килими, стр. 28; такође и: Ј. Захаријев: Чипровци, Софија 1938.; Ј. Милетич: Историја на католическа пропаганда в XVII век, Бугарски преглед, год I, књ. 10—11, Софија 1894.; Н. Милев: Католическа пропаганда през XVII век, Софија 1914; Ив. Дујчев: Чипровското встание в 1688 год., Софија 1936; Ив. Сакзов: Трговски врзки между Бугарија и дубровшките трговци, Софија 1930. и други.

31) Ив. Дујчев: Чипровското встание в 1688. година, Софија 1936.

32) Ј. Захаријев: Чипровци, стр. 257; Ставри Попов, на пример, у свом раду „Чипровски килими“, Чипровци 1930, на једном месту каже „Тако у то време, око 1838. до 1841. године један сељак из Чипроваца по имену Илија Балканицки и његова жена Божика, по надимку Влчинска, и њихов син Игњат, прогоњени од Турака побегоше у Пирот. Тамо су провели 5 до 6 година. За то време жена је научила да тка шарене пиротске ћилиме, а син да бојадисе с новозашлим бојама од „ћезапа“ (азотне киселине), калаја, крмеца, тергије итд. Када је прошло време њиховог прогонства, они се вратише у Чипровце, где је син почео да бојадисе разноврсну пређу, а жена да ткаје шарене ћилиме. Од њих су се научили и други ткачи“. Ст. Попов: Чипровските килими, Чипровци 1930.

33) Д. Д. Велев: Бугарски килими, стр. 31.

да се ћилимарство као делатност и ћилим као тржни производ Чипроваца (касније и суседних села) помиње тек након доласка повратника и поновног успостављања нових Чипроваца. Наше је мишљење да је у новонасталим условима, након привредног пада и осиромашења места, ћилимарска производња постала добродошла као успешна компензација за изгубљене позиције у ранијој привреди места. Осиромашено становништво без повољних услова за земљорадњу, а са условима за екстензивно сточарство, нашло је у пиротском типу ћилима онај тржни производ који се — ослоњен на сировинску базу и постојеће ткачке традиције — могао са успехом реализовати на тржишту. Тиме се може објаснити зашто се између толиких потенцијалних места у сектору Старе планине ћилимарство, са заједничком одликом пиротског ћилима, могло појавити управо у Чипровцима (нешто касније и у суседним селима).

Након што је у Чипровцима произведен ћилим тржног квалитета (крајем XVIII и током XIX века), могло је доћи до бржег развоја ћилимарства у овом месту (као и у Пироту) и због тога, што су — током XIX века — поред постојећих и неки нови моменти почели да иду на руку овом ћилимарству. Међу овима, као најзначајније треба поменути: побољшање услова живота хришћанског становништва у Турској, јачање хришћанског трговачког и занатског staleжа, побољшање економског положаја градског становништва и пораст улоге тржишта и, у вези с тим, стварање повољније коњуктуре за продају ћилимова. Ћилим, као робни производ и украс, није више привлачан и интересантан само за Турчина, већ и за сваког другог имућнијег грађанина. Осим тога, ћилим све више постаје важан и као део девојачке опреме (свадебни дар). На развој чипровачког ћилимарства, поред наведеног, врло повољно су деловале и наруџбине турске војске, која, у другој половини XIX века, постаје велики купац чипровачких молитвених ћилимова. Најпознатији и најтраженији мотив чипровачких ћилимова био је „бакамски” (зван и „гарибалда”) и „каракачка” (којих, по Ст. Попову, никад није било доста), па је највероватније да су и ћилими рађени за турску војску били бакамског мотива. У таквим условима ћилимарство из Пирота и Чипроваца могло је напредовати.

Да је веза и упућеност Чипроваца на Пирот током XIX века била заиста велика, показују бројни извори и подаци (Ф. Каниц: ... „Ове количине ћилимова на пиротском вашару око 1876, — прим. Ј. Б. — израђене су с ове или оне стране Балкана (Старе планине) и у свету су познате под једним именом „пиротски ћилим”. Каниц, цит. рад). Ставри Попов, чипровачки учитељ и ћилимар (1841 — 1951) у свом раду „Чипровските килими” (Софија 1930) износи да су Чипровчани, пре ослобођења, одлазили на „пазар”, па и за остале потребе, у Пирот, а не у Берковицу, где је био њихов административни центар. На пиротском вашару продавале су се велике количине чипровачких ћилимова. На вашар су долазили трговци са најразличитијих страна како из Азије, тако и са Балканског полуострва: Бошњаци, Албанци, Грци, Јевреји и други, међу којима су се највише истицали Бошњаци. Неки од ових трговаца ишли су преко планине да сами у Чипровцима закупе ћилимове. По Ст. Попову, у Чипровцима су, око 1838—1841. године, започели да ткају шарен ћилим, назван „пиротски”, због његових ситнијих шара. Тек крајем XIX века, у чипровачком ћилимарству почели су, по Попову, да се ткају

Ћилимови са шарама цвећа и животиња (булови, птице, срне, кученцета и др.), звани „модерни ћилимови“. Према проучавањима бугарских аутора, годишња продукција чипровачких ћилимова у другој половини XIX века (до ослобођења од Турака) кретала се на око 15—20.000 метара квадратних. Заједно са пиротском продукцијом, годишња производња ишла је на око 50.000 метара квадратних. Осим на турском, један део ове производње одлазио је и на инострана тржишта, о чему има већи број доказа⁽³⁴⁾.

Пирот, својом локацијом на Цариградском друму и својим вашарима, развио се је у најпогодније тржиште за пласман не само своје, већ и чипровачке ћилимарске производње. На пиротском вашару, који је трајао кроз цео август, склапали су се уговори и продавале велике количине ћилимова⁽³⁵⁾. Према једном саопштењу нишког митасерифа (нишке окружне управе) из 1868. године, на пиротском вашару су, те године, продали „ћилимова и сицадета, који су из Берковице, за 100.000 гроша“, а „ћилимова и сицадета, који су пиротског производа, за 250.000 гроша“⁽³⁶⁾. Ф. Каниц, у свом раду „*Vestbulgarischer Panair zu Piro*“ (1876)⁽³⁷⁾ овако описује пиротски вашар: „На вашару видех, од познатих пиротских ћилима, само поједине примерке, зато што веће количине (за „ангро“) које бејаху донете на вашар преко Балкана (Старе планине) у великим балама, бејаху по варошким магацинима. Ове количине су израђене с ове стране Балкана и у свету су познате под једним именом „пиротски ћилими“. Ћилими, који су произведени у планинама (на берковској страни, прим. Ј. Ђ.) су највећим делом мањег формата, намењени седењу, за стазе и за молитве, и разликују се од произведених ћилимова у вароши (Пироту) преовлађујућим тамним тоновима боје. Ћилими из Балкана су обично у преовлађујућој жутој, модрој, кафеној и црној боји. Други, који су из Пирота, су у преовлађујућој белој, жутој, модрој, зеленој и светлоцрвеној боји. Последњи су од финије вуне, гушће ткани, већи и праве велику конкуренцију азијским производима. Ћилими већих размера, намењени салонима и харемима неких богатијих ефендија, су наручивани путем капаре“.

Осим на пиротском, пиротски ћилими су се продавали и на другим вашарима турске империје. Према једном саопштењу аустријског конзула из Пловдива (20. X 1869) на узунцевски вашар су донети квалитетни ћилими из Шарџоја (Пирота) за 400.000 пијастера⁽³⁸⁾. По истом конзулу, годину дана касније (17. X 1870), на узунцијевски вашар допремљени су пиротски и хасковски ћилими у вредности од 700.000 пијастера и сви су били распродати⁽³⁸⁾.

³⁴⁾ Д. Д. Велев: цит. рад, стр. 43, 44; N. V. Michoff: *Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens*, Софија 1943, стр. 246; N. V. Michoff: *Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de Bulgarie*. Софија 1950; и други извори.

³⁵⁾ F. Kanitz: *Westbulgarischer Panair zu Piro*, Wien 1876., стр. 3-6.; Ami Boué: *Europäische Türkei*, Paris 1840, II; Spiridon Gopčević: *Serbien und die Serben*, Leipzig 1888; и др.

³⁶⁾ Саопштење објављено у „Дунав“ од 18. IX 1868. год.

³⁷⁾ F. Kanitz, cit. rad, 3-6.

³⁸⁾ N. V. Michoff: *Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens*, Софија 1953, стр. 100 и 304.

Што се тиче царибродског (данашњег димитровградског) ћилимарства, његова појава је везана за одређени стицај историјских околности. Након формирања српско-бугарске границе (1881), један број пиротских домаћинстава, бугарског опредељења, одселио се у Цариброд и тамо наставио са традицијом ћилимарства. У начину ткања и врсти образаца, ово ћилимарство држало се углавном старијих, али врло квалитетних, образаца. Значајну улогу у одржавању, у даљем унапређењу, па и у територијалном ширењу ове производње (у Софију), одиграла је заслужна ћилимарка Мара Колева. Рођена у Пироту (1860—1916), пренела је и организовала ћилимарску производњу у Цариброду, али је доста учинила (нарочито њена ћерка Илијка Колева) и на организовању ткања пиротског типа ћилима у самој Софији. Захваљујући њеном неуморном труду и великој вољи, у сарадњи са Георги Гусевом и под његовим руководством, формиран је институт за уметничке занате у Софији. Ћилимарство у Цариброду није пресахало ни после његовог прикључивања Југославији (1919), али данас оно је у Димитровграду (Цариброду) већ нестало.

НАЧИН И ОБЛИК ПРОИЗВОДЊЕ

Ћилим величине тако званог „шестака“ (2:1,50 м) једна ћилимарка ће изаткати за отприлике 26 дана. Иначе број радилица уз сваки ћилим је произвољан и креће се од 1 до 10.

Разбој за ткање је примитивна направа од неколико греда између којих је разпета „основа“ од вунених „жица“ у коју ћилимарке уткавају разне ћилимарске шаре од разне обојене вуне. При томе оне цео посао обављају рукама, при чему најважнију улогу играју прсти, који при ткању имају најважнији задатак. Прсти морају бити тако извежбани, а такође и ћилимаркино око, да знају тачно колико ће захватити „жицу“ у „основи“ и уткати у њу „потке“ (вуну) разне боје. При овоме се ћилимарке служе и једном помоћном направом, „тупицом“ (чешљем), којом набијају „потку“ (вуну) у део изатканог ћилима. У Пироту сматрају да је због овакве специфичне ручне технике ткања ћилим немогуће радити машински. Због тога се ткање ћилимова још увек обавља ручно, на врло примитиван начин, на основи домаће радиности. Уз зидове соба у старијим пиротским кућама, или пред кућом, или на веранди, прислони се дрвени разбој, уз који седе са подавијеним ногама пода се — 1 до 10 ћилимарки и тка. Специјалних радионица са организованом производњом у Пироту у прошлости није било. Данас постоје такве радионице при ћилимарској задрузи.

Сваки пиротски ћилим мора да има ове делове: 1. На ширинским странама **ресе**. 2. **Плочу**, која се као какав шири оквир налази око ћилима и у коју се уткавају специјалне шаре. 3. Између „плоче“ и ивица ћилима **спољни ћенар** и између „плоче“ и „поља“ **унутрашњи ћенар**, такође у виду оквира, али ужег и мањег од „плоче“. Најзад, у средини ћилима налази се **поље**, највећи и најлепши део, чија боја (најчешће црвена) даје тон целом ћилиму.

„Поље“ је такође испуњено шарама, али њихова комбинација је у ћилимовима различита. И шаре и боје и њихов распоред су плод искуства генерација ћилимарки и истовремено њихова аутох-

тона творевина. Оне их и сада утковају и комбинују са изванредним укусом и праксом који су стечени многогодишњим радом.

О основним карактеристикама пиротског ћилима је већ било речи: једнак изглед са обе стране, живописна обојеност, геометријски облик шара и композиције, јака контрастност али и комплементарност боја, доминација црвене боје. Најчешћа комбинација боја је: црвена са белом и црном, затим остале боје, премда постоје и бојно-колоритне разлике између садашњих и старих ћилимова. Оригиналноста (орнаментску, композициону, бојну) пиротских ћилимова уочавају и признају најразноврснији обрађивачи ћилимова („поједини фигурални мотиви имају велику варијантност и слободу у компоновању. Има примерака пиротских ћилимова у којима се може набројати десетак различитих птица. Тежња ка све новијим и различитим обликовањима и комбинацијама карактерише и колорит орнамената“³⁹). Евидентна је и разлика између пиротских и других ћилимова (персијских, босанских, источно-бугарских, македонских). Док код персијских ћилимова, на пример, више долази до изражаја заобљена тенденција линија и нежнији тонови боја, код пиротских преовлађује права линија, већа контрастност и оштрији тонови боја. Осим тога, док код персијских и источњачких ћилимова једнаки мотиви имају исту боју, у пиротском ћилиму ови су мотиви обојени различито.

У пиротско ћилимарство су временом — под утицајем тржишта, комуникативног положаја Пирота, па и деловањем појединца — продрли поједини новији утицаје, који нису увек довели до пораста вредности пиротског типа ћилима⁴⁰). Напретку пиротског ћилимарства је доста припомогао, на почетку овог века, Мита Живковић, који је око 1900. године израдио и издао Албум пиротских ћилимарских шара⁴¹).

Основни облик пиротског ћилима је „сицаде“ (ширина 1 м, дужина 1,50 м). Из овог облика настали су остали облици, који такође великим делом носе турске називе: „шестак“ (2:1,50м), „сметеник“ (2:2,60 м), „батал“ (3:3,5 м), „мерка“ (произвољне величине), „јан“, „шустикле“ — и, међу новијим производима, завесе, драпери и рани прекривачи или навлаке за модеран намештај.

РАЗВОЈ ОД ОСЛОБОБЕЊА ДО КРАЈА ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Навели смо да је током XIX века дошло до бурног развоја пиротског ћилимарства, уз истовремено садржајно обогаћивање и побољшавање квалитета пиротског ћилима. Уочи ослобођења, више од 3/4 целокупног женског становништва Пирота бави се ћилимар-

³⁹) Д. Д. Велев: Бугарски килими, стр. 98.

⁴⁰) Поред источњачких „европских“ и других утицаја, поједине комбинације пиротских шара стварали су (у доброј намери) и поједини пријатељи пиротског ћилимарства. Тако је настала, и од стране ћилимарки прихваћена „Рашићева шара“ (по њеном творцу Н. Рашићу).

⁴¹) Овај албум су ћилимарке обилато користиле у свом раду. Од њега данас има само пар примерака и нешто растуриених листова међу ћилимаркама.

⁴²) Д. Здравковић: Пиротско ћилимарство, стр. 16; такође: Ами Буе, С Роберт, Ф. Каниц и други.

ством⁴²). Пиротско ћилимарство доживљава изванредну конјуктуру, ћилим постаје значајан и тражен део кућног намештаја, а упоредо с тим настају нови облици (шестак, сметеник, батал, мерка, јан, шустикле).

Са ослобођењем настаје нов период у развоју пиротског ћилимарства, како на широј територији, на којој је ово ћилимарство покикло, тако и у самом Пироту. Почетак овог периода обележен је кризом, која је захватила ову народну радиност. Берлинским уговором (1878) пиротски округ је припао Србији. Новонастала граница, у близини места, отргла је ћилимарство од свог највећег потрошача — Турске и њене простране територије. Пирот је постао запостављени градић на периферији мале Србије. Потрошачка моћ младе државе била је незнатна. Уз то, железничка пруга, која је ускоро затим била изграђена, почела је одузимати Пироту пређашњу живост града на Цариградском друму. Трговачки каравани изгубили су своју ранију транспортну важност. Пиротско ћилимарство је доживело своју прву и велику кризу, коју је пребродило захваљујући лепоти својих ћилимова, јаким традицијама које су везивале ћилимарке за овај рад, нагом продирању пиротског ћилима у кућни намештај и, најзад, захваљујући економском и културном уздицању Србије, која је подигла своју куповну моћ, као и поновном изласку на турско и међународно тржиште.

Тако је ћилимарство поново стало на своје ноге, али под новим условима и у измењеним друштвено-економским приликама. Ове нове услове донео је собом нагло развијајући се капиталистички систем. Ћилимарство постаје капиталистички привесак и пословни интерес мањег броја јачих ћилимарских трговаца и, као такво, егзистира до југословенске социјалистичке револуције. Држава је покушавала, у доста маљким напорима, да интервенише у корист ћилимарки, правилне уметничке и производне оријентације и побољшања квалитета ћилимарских производа (женско Београдско друштво, Коло српских сестара и његова ћилимарска школа), али са делимичним резултатима. Јачи отпор капиталистичким елементима и сурвој експлоатацији, која се оштро зацарила у ћилимарству, требало је да пружи Ћилимарска задруга, основана у Пироту 1903. године. Међутим, она није оправдала у потпуности наде које су у њу полагане, већ је и сама постала капиталистички привесак. Начин израде ћилимова задржао је своје примитивне облике. Разбој, какав је употребљаван још у најранијој фази развитка ћилимарства, остао је и даље у употреби, само су се — због новонасталих потреба — измениле и повећале његове димензије. Немајући других извора прихода, ћилимарке су врло напорно ткале, радећи од јутра до мрака у својим приземним кућама, да би сада, скоро у бесцење, трговцима или задрузи продавале овај производ, који су ови са успехом продавали на разним пијацама, преносећи уједно тиме и славу пиротских ћилимова. Тако су ћилимови, преко трговаца, поново дошли на турске пијаци (Скопље, Солун, Битољ, Босна и остали делови Турске), а после првог светског рата, осим у Југославији, и на пијаци Блиског истока, Медитерана, западне и средње Европе, па чак и Америке. На светским сајмовима пиротски ћилимови су жњели похвале, признања, награде и одликовања. А за то време ћилимарска производња у Пироту гушила се у експлоатацији и економској беди⁴³). Под таквим условима, производња пиротских ћилимова је опет нарасла, да би пред први

светски рат поново запошљавала око 3/4, а у периоду између два светска рата око 1/2 целокупног женског становништва Пирота способног за рад⁴³) и истовремено била толико жилава да је успешно преживела два светска рата.

Обим и начин производње ћилимова, као и карактер остале производње, који је био технички заостао, ниско продуктиван и експлоататорски постављен, оставио је видљивих трагова у физиономско-урбаном изгледу Пирота. Пирот је у наслеђе из наведеног (капиталистичког) периода развоја пренео у социјалистички период необично сиромашан изглед. Улична мрежа је у већини нерегулисана, запуштена, још увек рурална. Куће су ниске, приземне, махом старе и од трошног материјала. У њима се одржао, још очуван, патријархални начин живота. У великом броју кућа прислоњени уз зидове, стоје примитивни разбоји уз које ћилимарке, нагнуте над вунене ни-ти, ткају познате пиротске ћилимове.

ДАНАШЊЕ СТАЊЕ

Промене које су настале у Југославији након револуције одразиле су се и позитивно и негативно на пиротско ћилимарство.

Пре свега, револуцијом је елиминисан стари експлоататорски начин организације ћилимарске производње. Приватни капитал и трговци, као главни организатори и посредници у производњи, нестали су. Остала је производња, коју је требало преоријентисати на нове основе и конзументе, у Југославији и иностранству, који су чекали на производе.

Кад је почела производња на новим, социјалистичким основама, тиме што је држава постала власник сировине (вуне) системом откупа а ћилимарска задруга организатор нове производње, дошло је до најновије економско-географске ситуације у пиротском ћилимарству. Крајњи резултат те нове ситуације био је пад ћилимарске производње, јер велики број ћилимарских радница није хтео више да се баве ћилимарством.

Како је могло доћи до овакве ситуације и откуда?

Економска беспослица у ранијем систему и потреба да се живи нагнали су велики број жена да се окрену према ћилимарству. Чак, велики број жена, које су се економски којекако држале, училе су и познавале овај занат — за сваки случај, „злу не требало“. Осим тога, техничка заосталост, ниска продуктивност рада и сурова експлоатација од стране трговачког капитала (без обзира на успешну реализацију ћилимова на тржишту), оставили су у наслеђе незадо-

⁴³) Условe под којим се обављала ћилимарска производња и начин живота ћилимарки изванредно је описао М. М. Савић у другој књизи своје серије „Наша индустрија и занати“, Сарајево 1922. (поглавље: Пиротско ћилимарство); исто види у „Географији Пирота“ (Ј. Ђирић), Пирот 1965, на стр. 57—60.

⁴⁴) Према релативним подацима Управе пиротске ћилимарске задруге (год. 1953.) и других личности у Пироту. По Спиридону Голчевићу, на пример, „Von den 2000 Häusern Pirots beschäftigen sich 1.800 mit der Teppicherzeugung“, Serbien und die Serben, Leipzig 1888, str. 160.

вољство, па и мржњу, радница према овом послу. У новим друштвеним условима, кад су се отвориле перспективе упошљавања и зараде на новим радним местима и у другим делатностима, изгледало је да је дошао крај омрзнутог и извиканог послу „којим се бави само сиротиња”. Тиме се може — с једне стране — објаснити пад у ћилимарској производњи у првом периоду послератне производње. Знатан број ћилимарских радница нашао је у поселење у другим привредним гранама, или је једноставно из најразличитијих разлога престао да ради (старост, боља зарада мужа, омладина одлази у школе или се запошљава у другим делатностима). На другој страни, на овај пад је донекле утицала и ратна и послератна миграција пиротског становништва. Процес исељавања и усељавања становништва у Пироту био је у годинама рата, а нарочито после рата, необично жив. У току рата и у првим годинама после њега иселила се око 1/3 целокупног становништва Пирота свих професија (од интелектуалаца до најразноврснијег занатског и индустријског становништва) махом у друге, веће градове Србије, нарочито у Ниш и Београд. Тиме је био захваћен и знатан број жена које познају ћилимарство, али које се у другом месту никад више не баве овим послом. Пропорционално овом исељавању, усељавало се углавном сеоско становништво шире и уже околине Пирота, које се раније није бавило ћилимарством.

Конечно, на овај пад у ћилимарској производњи — који се јавља као константна чињеница у послератном Пироту — утицали су и други значајни фактори, као на пример:

а) Непрестана и све јача конкуренција фабричких и типизираних ћилимова, којима се примитивна и ручна пиротска ћилимарска производња (иако због тога још увек високо вредна и квалитетна) не може у ефикасној мери супротставити. Фабричка и масовна производња појефтиније трошкове производње, док су ови у пиротском ћилимарству, због неразвијених производних капацитета и недовољног квантитета, остали врло високи. Због тога пиротски ћилим постаје сваким даном све скупљи (што, међутим, не би требало мешати са безизлазношћу пиротског ћилимарства).

б) На опадање пиротске ћилимарске производње, као и улоге и значаја овог ћилимарства као таквог, утиче, најзад, и савремени развитак материјалне и техничке културе, па аналогно томе, и донекле измењен укус савременог човека, који у декоративном погледу, у архитектури и кућном намештају, тражи нова решења, други садржај и нове форме. Ове форме, које су, иначе, одраз степена развитка производних снага, у складу су са техничким и индустријским развитком друштва. Због тога пиротски ћилим објективно губи постепено онај значај и улогу у домаћем намештају, коју је имао раније. Његова улога ту опада, или, боље речено, мења се, јер и кућа данашњег човека одражава објективну стварност, а она је сваким даном све више индустријска. Другим речима: пиротски ћилим као такав постепено губи ранију патријархалну и ширу примену, сваким даном постаје све мање домаћом нужношћу, просто речено, губи своју масовну базу, и постепено прима нова обележја, а то је, да постаје све више део ексцентричног и изузетног у намештају, прилично скуп и редак детаљ.

Ето то би били нови (и негативни) моменти, који су се у данашњој економско-географској и етнографској слици пиротског ћилимарства појавили. Проблеми развоја ћилимарства у новонасталим

условима, дакле, носе са собом нов квалитет и захтевају, према томе, одговарајући, нов и измењен третман, другим речима: одговарајући и нов начин прилажења његовом развоју.

*
* *
*

Евиденција о томе колико жена у Пироту зна да тка, или активно тка, као и о томе колика је годишња продукција ћилимова, никад није вођена. Нити је анкета по овим питањима икад спроведена. Али познато је да је у време пре првог светског рата било реткост наћи жену у Пироту која не зна да тка. Здравковић наводи да се у то време 3/4 женског становништва способног за рад бави ћилимарством⁴⁵⁾. За време краљевине Југославије тај се однос колеба према тренутним стањима економских прилика у то доба. У сваком случају, тај однос се кретао око 1/2 целокупног женског становништва способног за рад⁴⁶⁾.

Према томе, индекс уписаности жена у ћилимарској производњи, према подацима ћилимарске задруге и на основу сопствених истраживања⁴⁷⁾ за ранији и данашњи период, био би овакав:

до 1914. год 3/4 целокупног женског становништва способног за рад;

од 1918. до 1941. год. око 1/2 целокупног женског становништва способног за рад;

1945. год. 294 раднице у ћилимарској задрузи, плус 50—80 у приватном сектору;

1946. год. 180 радница у ћилимарској задрузи, плус 40—50 у приватном сектору;

1947. год. 320 радница у ћилимарској задрузи, плус око 20 у приватном сектору;

1948. год. 530 радница у ћилимарској задрузи (ниједна у приватном сектору);

1949. год. 580 радница у ћилимарској задрузи (ниједне у приватном сектору);

1950. год. 720 радница у ћилимарској задрузи, плус 10 ученица (са целокупним административним апаратом 737). У приватном сектору око 10 радница;

1951. год. 680 радница у ћилимарској задрузи, плус 13 ученица (са целокупним административним апаратом 697). У приватном сектору око 15 до 20 радница;

1952. год. 540 радница у ћилимарској задрузи; у приватном сектору око 20 до 25 радница;

1953. год. 420 радница у ћилимарској задрузи, плус 30—40 у приватном сектору;

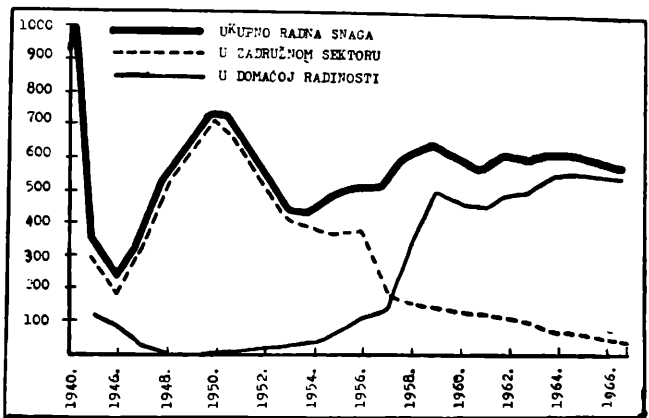
45) Д. Здравковић: Пиротско ћилимарство, стр. 16.

46) Фус-нота под бр. 44.

47) У области кретања радне снаге и продукције од 1945. до 1954. године користио сам податке ондашњег књиговође пиротске ћилимарске задруге Михајла Пешића. Новије податке (од 1954. до 1967) добио сам од Љубемира Мадића, директора, и Будимира Ђсрђевића, комерцијалног службеника ћилимарске задруге. Подаци нису сасвим прецизни, па су могућа одступања, која, међутим, битно не мењају приказана кретања.

1954. год. 400 радница у ћилимарској задрузи, плус 40—50 у приватном сектору;
 1955. год. 380 радница у ћилимарској задрузи, плус око 70 „на сиц” и око 40 приватно. Укупно око 490;
 1956. год. 380 радница у ћилимарској задрузи, плус око 90 „на сиц” и око 50 приватно. Укупно око 520;
 1957. год. 180 радница у ћилимарској задрузи, плус око 300 „на сиц” и око 30 приватно. Укупно око 510;
 1958. год. 165 радница у ћилимарској задрузи, плус око 405 „на сиц” и око 40 приватно. Укупно 610;
 1959. год. 150 радница у ћилимарској задрузи, плус око 450 „на сиц” и око 50 приватно. Укупно 650;
 1960. год. 132 раднице у ћилимарској задрузи, плус око 420 „на сиц” и око 60 приватно. Укупно 612;
 1961. год. 125 радница у ћилимарској задрузи, плус око 380 „на сиц” и око 70 приватно. Укупно 575;
 1962. год. 118 радница у ћилимарској задрузи, плус око 400 „на сиц” и око 80 приватно. Укупно 598;
 1963. год. 100 радница у ћилимарској задрузи, плус око 400 „на сиц” и око 90 приватно. Укупно 590;
 1964. год. 61 радница у ћилимарској задрузи, плус око 460 „на сиц” и око 90 приватно. Укупно 611;
 1965. год. 60 радница у ћилимарској задрузи, плус око 450 „на сиц” и око 100 приватно. Укупно 610;
 1966. год. 48 радница у ћилимарској задрузи, плус око 400 „на сиц” и око 140 приватно. Укупно 588;
 1967. год. 40 радница у ћилимарској задрузи, плус око 380 „на сиц” и око 150 приватно. Укупно 570 радница.

Дијаграм кретања запослености жена у пиротском ћилимарству био би, према томе, следећи:

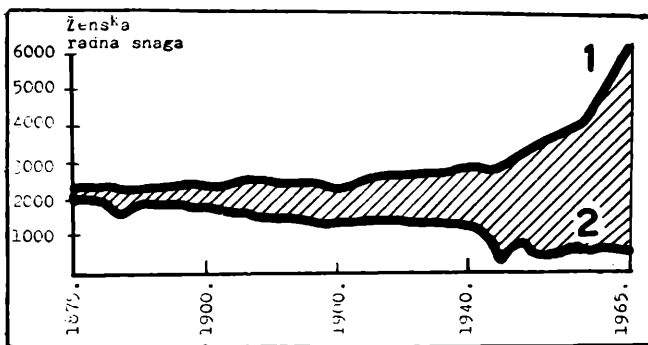

Дијаграм кретања запослености жена у пиротској ћилимарској производњи у периоду од 1940. до 1966. године.

Из података и дијаграма види се опадање запослености у послератном периоду, уз извесно осцилаторно кретање кривуље са коначном тенденцијом задржавања запослености при нивоу од око 600 ћилимарки. У односу на укупан број женске радне снаге опажа се, међутим, тенденција изразитог опадања броја ћилимарки у Пироту (види дијаграм — 3). Занимљива је и појава раскорака између упо-

слепости „у задрузи” и уполасности „у домаћој радности” („на сици” и приватно), који се јавља од 1957. године, о чему ће бити дато ближе објашњење у накнадном тексту. Ништа боље од горња два дијаграма не показује какве тешкоће прате данашње пиротско ћилимарство и његово распињање између традиције (борбе за одржање) и пропадања. Кретање кривуља показује, међутим, и то да су снаге ћилимарске задруге на пољу развијања и одржања ћилимарске делатности нејаке и да традиције ништа не значе ако немају чврсту економску, друштвено-политичку и техничку потпору. Кретање кривуља — нарочито на другом дијаграму — показује и то да се пиротско ћилимарство налази у кризи, можда највећој у својој историји.

Дијаграм кретања запослености жена у ћилимарству (2) у односу на кретање женске радне снаге (1) у периоду од 1875. до 1965.

Кретање производње ћилимова показује приближно сличне резултате. С обзиром да недостају подаци о производњи у ранијим годинама — јер евиденција о производњи није никад вођена — тешко је дати тачне податке о пиротској ћилимарској производњи у прошлости. Према ономе што је познато, овдашња ћилимарска производња достигла је свој зенит за време Турака (до ослобођења). У то време, претпостављена годишња производња морала је износити преко 25.000 метара квадратних⁴⁸⁾.

Од ослобођења (1877) до првог светског рата, годишња производња је такође морала бити значајна и није могла бити мања испод 20.000 метара квадратних⁴⁹⁾.

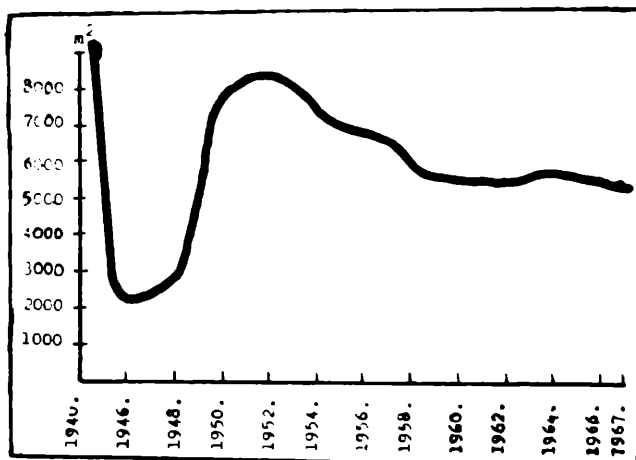
Између два светска рата претпостављени обим производње износио је између 10 и 20.000 метара квадратних.

Од 1945. године на овамо, годишња производња се креће знатно испод 10.000 метара квадратних. Према подацима пиротске ћили-

⁴⁸⁾ По налазима бугарских истраживача годишња производња чипровачких ћилимова у то време кретала се „не мање од 15—20.000 м²” (Д. Д. Велев, Буг. акад. наука), а пиротска производња је ипак морала бити већа. Подсетимо се извештаја Нишког митасерифата (околује управе) од 18 IX 1968. год. да је на пиротском вашару чипровачких ћилимова продато за 100.000 гроша, а пиротских за 250.000 гроша.

⁴⁹⁾ Спиридон Гопчевић („од 2.000 кућа Пирота ћилимарством се занима 1.800 кућа”) Д. Здравковић (ћилимарством се бави 3/4 становништва Пирота) и др.

марске задруге⁵⁰) она се за последње двадесет и две године кретала између 2.200 м² (1946) и 8.600 м² (1950—1953). Од 1957. године опет почиње јаче опадање производње: на сектору задруге од 4.200 м² (1957) на 800 м² (1966.), уз истовремен пораст производње у домаћој радности („на сиц” и приватно): од 1.200 м² (1957) на око 4.700 м² (1966). Укупна производња Ћилимова за последњих десет година (1957—1967) кретала се, према подацима Задруге, између 5.800 и 5.400 м². (Види дијаграм).

Дијаграм кретања производње у периоду од 1940. до 1967. године.

Из предњих података и дијаграма види се да је, у садашњем послератном периоду, у домену броја радне снаге и материјалне реализације дошло до даљег опадања пиротске ћилимарске производње. Упоредбујући индексе „успелности” са индексима „производности”, може се опазити да је темпо опадања производње нешто блажи од темпа опадања радне снаге, из чега се може извући закључак да је радни учинак по једној радници у послератном периоду нешто порастао. У ћилимарској задрузи потврђују да је радни учинак нешто већи и да је он углавном последица данашње нешто боље организације рада. (Раније је радница добијала неприпремљен материјал за ткање, тако да је морала сама да врши „сновање” пређе, мотање „канура” и слично. У последњим два деценијама припремни послови се обављају, од стране посебних лица, у самој задрузи; радница добија готово „основано” предиво и намотано у „канурама”, тако да добија више времена за чисто ткање. Нека мала побољшавања постигнута су и у техници ткања: бољи положај при седењу и мала техничка побољшања техничке конструкције разбоја. У раду „на сиц” и у приватној домаћој радности разбој и техника рада исти су као и пре једног века). Али иако је радни учинак по једној радници нешто већи (мерен резултатом у јединици времена), он је знатно мањи од стварно могућег резултата рада, јер 560 ћилимарских радница (колико се тренутно бави ћилимарством), могу за годину дана изаткати ћилимова знатно више изнад садашњих 5.400 метара квадратних. Из предњег се намеће закључак да се производња (осим у за-

друзи) не обавља континуирано, односно да се обавља нередовно, повремено, често и узгредно. Такав однос према производњи показује да је радна снага у ћилимарству јако осетљива и подложна према свим променама које настају на тржишту рада и у производњи и у томе се крије још једна латентна опасност за пиротско ћилимарство.

Не може се рећи да је опадање послератне ћилимарске производње посматрано равнодушно. Из низа мера које су за последње две деценије спроведене види се да су тражени путеви и начини како би се ова производња спасила назадовања и уједно унапредила. Можда у свим тим настојањима нису увек били трасирани најбољи путеви и повучени најбољи потези (што је бесумње извесно), али разноврсних потеза и практичних корака је заиста било.

Одмах после ослобођења (1944), на пример, без одговарајућих студија и технолошко-техничке припреме, покушало се да се ова у суштини домаћа радиност — преоријентише и организује на колективан рад по принципу фабричке производње, и то у тренутку интензивне миграције и у условима кад се егзистенција могла обезбедити на другој страни, а само тржиште није испољавало већи интерес за ћилимарском производњом. У таквим условима настао је пад броја радне снаге и производње (види табелу и дијаграм), јер је знатан број радница напустио задругу и прекинуо са производњом. Ћилимарска задруга, која је била главни носилац и организатор послератне ћилимарске производње, уочила је ову грешку и у дугом тражењу најбољих метода рада изградила је 1949. године један интересантан систем рада (по квартовима), који је егзистирао до 1955/56. године, за које време се показао релативно добар.

У чему је систем рада „по квартовима“? Да би одржала и унапредила производњу, Задруга је, у периоду 1949—1956, организовала рад поделом града на шест квартова (производних јединица), јер је највећи број радница радио по кућама.

То су ових шест квартова: 1. Бериловска капија 2. Зевници 3. Железничка станица 4. Кале 5. Вука Пантелића улица и 6. Касарна. У овим производним јединицама („квартовима“) раднице су подељене на десетине.

На челу сваке десетине налази се десетарица, која је преносни орган и веза са управним одбором по свим линијама (задружним, политичким, синдикалним итд.). Оваква производна организација преоријентисана је године 1955/56. у систем рада „на сиц“, који је и данас у употреби.

У чему је систем рада „на сиц“? До 1955. године Задруга је добијала извозни коефицијент („премију“, „субвенцију“, „регрес“) од шире заједнице ако оствари извоз. Пошто је већи део (до 80%) ћилимарске производње одлазио на извоз, то је и извозни коефицијент за Задругу био добар. Задруга је, на тај начин, стварајући повољну акумулацију, могла да организује ширу производњу (по квартовима), и истовремено да одговори свим друштвеним (пре свега

⁵⁰ Од 1945. до 1954. по подацима Михајла Пешића, књиговође задруге, а за период од 1954. до 1967. од садашње Управе задруге (Љубомира Мадиха и Будимира Ђорђевића). Подаци су оријентациони, јер опажа се да је евиденција о производњи и данас врло несигурна, чак и кад је реч о производњи унутар задруге.

пореским) обавезама. Од 1957. године почело се са укидањем извозних коефицијената, на шта је Задруга реаговала преласком на систем рада „на сиц“, то јест на класични систем домаће радности. У условима рада „на сиц“ радница раскида са Задругом радни однос (Задруга престаје са плаћањем друштвеног доприноса), и успоставља нов (кооперантски) радни однос (без друштвених доприноса). Због тога је, већ до 1957. године, дошло до већег отпуштања радне снаге која се од 380 запослених (1956) смањила на 180 (1957). У наредним годинама смањивање броја радница у задрузи се и даље наставило (до 40 радница у 1967. години), а број радница „на сиц“ се повећао: од 90 (1956) на 400 (1966) (види дијаграм — 1). Из Задруге је од 1957. године на овамо изашло око 300 радница (90%); од тог броја преко 150 радница је отишло у пензију, један број је прешао у индустрију, а један (мањи број) се повукао или је прешао на систем домаће радности. Производња, која је остала у саставу Задруге, оптерећена је свим доприносима једнако као и индустрија најмодернијег типа.

Изван рада „на сиц“, који третирамо домаћом радиношћу, постоји и изванредан број Пироћанки (данас око 150—200) које се баве ћилимарством приватно. Посао добијају приватним наруџбинама, нарочито од стране сеоског становништва, које у најновије време постаје интересант и набављач ћилимова.

Поред мера у области организације рада (у задружним предузећима, по квартовима, „на сиц“ и слично), Задруга је реализовала и неке друге мере на плану побољшавања услова за производњу и рад. Године 1950. преузела је кожару ранијег власника Николе Ваџића (на десној обали Нишаве, у Доњој мали) и претворила је у задружну фабрику, а од 1955. године, организовањем и погона предioniце вунене пређе, исту организује у задружну фарбару и предioniцу. Године 1955. Задруга је и службено регистровала производњу фарбаре и предioniце (одлуком Окружног привредног суда у Нишу бр. 1183/55), од када почиње, у сопственој режији, да обавља како унутрашњу продају, тако и извоз.

Фарбара и предioniца. У поглављу „Појава и развој“ навели смо да су Турци године 1872. у Пироту изградиле „фабрику за влачење и предење вуне“, која је имала механичку вучугу за вуну, предioniцу и бојациницу. Вуна се влачила по 0,30 динара за оку, што је представљало значајну олакшицу и помоћ ћилимарској производњи. В. Карић такође помиње ову фабрику: „За време Турака у Пироту је била општинска фабрика за гребање вуне; тамо је свака ткаља могла одпети вуну да јој се преправи за незнатну цену“⁽⁵¹⁾. По М. М. Савићу, „очигледна намера Турака била је да појефтине трошкове око израде ћилимова и да тиме ову индустрију унапреде“⁽⁵²⁾. „За време ослобођења опљачкана је заједно са машинама“ (М. М. Савић). Иако се ћилимарство у Пироту од ослобођења (1878) до данашњих дана није угасило, занимљиво је да за читавих 78 година (од 1878. до 1955) овај погон пиротске индустрије није могао да се обнови; за исто време, међутим, изграђен је читав низ нових фабрика у граду. Ћилимарке су се за то време снабдевале вуненом пређом или у самосталној (мукотрпној и примитивној) производњи, или преко тржишта на којем су биле изложене економском притиску и експлоатацији.

Према подацима, до којих сам могао доћи, уочи ослобођења од Турака у Пироту су постојале 22 бојацијске радње са 20 до 25 мајстора бојација; године 1911. 10 радњи са 12 мајстора, а 1930. 6 радњи са 6 мајстора⁵¹⁾.

После другог светског рата прерада вуне у Пироту је сасвим престала, а бојење пређе одржало се само делимично — као допуна фабричким производима. И откуп вуне и прерада вуне и њено бојење обављала је држава у разним фабрикама у земљи и давала ћилимарској задрузи готов полуфабрикат на употребу. Након краћег периода директног ангажовања државе у производњи, Задруга (од 1948. године) почиње самосталније да изграђује своју пословну политику. Фактори рентабилнијег пословања показали су да је најбоље да Задруга сама обавља бојење вунене пређе, бар до границе до које може то сама да учини. Тако се и појавила задружна фарбара године 1950. Машине су, као нове, набављене од иностраних фирми (из Италије и Западне Немачке). Боје (анилинске) такође се набављају код иностраних фирми (углавном из Западне Немачке и Швајцарске). Старе (природне) боје, биљног и другог порекла, више се не употребљавају.

Са годином 1954/55. задруга у истом погону (дограђивањем и адаптацијом) почиње и са производњом вунене пређе. Производњу вунене пређе организовао је Светислав Николић, мајстор и руководилац овог погона (занат је изучио у лесковачком индустријском басену). Са његовим доласком набављене су — из Лесковца — машине за ову производњу, али као врло застареле и већ амортизоване. Захваљујући добром одржавању, машине су још у употреби, иако се рад на њима одвија у три смене. У ранијим фазама вунна за потребе ћилимарства набављана је из околине. Делимично недостајуће количине набављене су из других сточарских крајева Југославије и из увоза. Вунна се данас (1967) једним делом набавља од домаћих произвођача (преко откупних станица), а другим делом из Аустралије (преко откупне мреже). У предioniци се меша у пропорцији 50:50 да би се добио квалитет који је најбољи за ћилимарско предиво. Економска потреба обнављања погона предioniце и фарбаре (после 78 година), као и његова економска ефикасност, види се већ из тога што за својих 12 година постојања (до данас) — без обзира на застарели машински парк — ради у три смене. Својом производњом погон је већ од 1955. године почео прећом да снабдева и друге ћилимаре и тепихаре у земљи: у Рожају, Пљевљима, Новом Кнежевцу, Честерећу (код Зрењанина), Ѓњилану и (од 1965) тепихару у Врлици код Книна.

Трикоџаџа. У саставу Задруге (одлуком Окружног привредног суда у Нишу ФИ бр. 630/50) формирана је и регистрована трикоџаџа (1958), као машинско-плетачка допуна постојећој ћилимарској производњи. Године 1960. изграђени су (у индустријској четврти града — у Бег башти) нови и модерни објекти Задруге у које се уселила

⁵¹⁾ В. Кариф: Стање индустрије у Србији, „Отаџбина“, књ. XVII. Београд 1877.

⁵²⁾ М. М. Савић: Наша индустрија и запати, књ. II, стр. 120.

⁵³⁾ Др Јован В. Ћирић: Географија Пирота I, Пирот 1965. стр. 61.

трикотажа и ћилимара (том приликом је, најзад, била напуштена производња у „Волићевој апотеци“ и кафани „Књажевац“). Задруга је добила изглед савременог и добро опремљеног предузећа. Међутим, већ 1963. године дошло је до нових промена: на предлог општинске комисије (која се специјално бавила овим проблемом) и уз сагласност управа тангираних колектива, трикотажа је — заједно са новоизграђеним објектима и машинама — прешла (интеграцијом) у састав конфекције „Први мај“. Из ове интеграције настало је једно ново и веће предузеће — „Први мај“, а ћилимарска задруга је остала занатско предузеће, као што је и раније била. Као таква, Задруга је задржала фарбару и предioniцу, а за потребе производње закупљује магацин у близини железничке станице, премда се у свом производном програму и оријентацији практично оријентише на домаћу радиност пиротских ткаља по кућама (као што је одувек било). Овакав систем производње у пиротском ћилимарству: у оквиру задруге (око 40 радница) и у домаћој радиности (око 580 радница) карактеристичан је за пиротско ћилимарство данас (1967).

Послератне тешкоће и разноврсни покушаји прилагођавања насталим условима огледају се, између осталог, и кроз промену имена задруге. До 1955. године „Ћилимарска задруга“, од 1955 она добија ново име — „Понишавље експорт“. У управи задруге објашњавају ову промену потребом да се наведене и следећих година, одрже инострани и домаћи купци, који су навикли на ово име, то јест на име фирме која је до 1955. године за рачун задруге обављала унутрашњу продају и извоз. Право самосталног иступања на инострано тржиште задруга је изгубила већ 1963. године⁽⁵⁴⁾, али име „Понишавље експорт“ (које не одговара пиротској ћилимарској производњи) остало је до данас.

Реорганизације, честе промене услова привређивања у вези са изменама у привредном систему и стално прилагођавање овим променама нису — у крајњој линији — били од користи пиротском ћилимарству. Пиротско ћилимарство је у свему овоме најчешће било извор радне снаге и резервоар из кога су се радном снагом, па донекле и техником, снабдевале друге привредне организације у граду. Иако једна од најстаријих привредних грана Пирота, па чак и таква привредна грана по којој је Пирот достигао репутацију и постао познат више него по било којој другој делатности, ћилимарство је — колико се то из практичних потеза локалне политике види — увек било у неком подређеном, успутном и споредном положају, нешто што је отскочно и помоћно, из чега се црпало и узимало, али коме се мало или нимало враћало. Има се утисак да се оно у Пироту сматра теретом, као нешто чега се треба ослободити и лиштити, јер је симбол и синоним „сиромаштва“. При томе недовољно се узима у обзир његов традиционализам, његова жилавост и тврдокорност и нарочито његова уметничка, данас још и туристичка вредност, због чега би уместо симбола сиромаштва требало размишљати о пиротском ћилимарству као о симболу инспирације.

Иако у назадовању и у самом Пироту релативно потцењена делатност, пиротско ћилимарство је у осталом свету доживљавало изванредну афирмацију и овом граду донело више признања него ма која друга локална делатност. На разним занатским и сајамским приредбама пиротско ћилимарство освојило је значајан број првих

награда и златних медаља: Барселона (1929), Солун (1931), Бари (1932), Париз (1937), Загреб (1948) Београд (1960) ита.

Осим на традиционалним тржиштима муслиманског Оријента, извоз пиротских ћилимова се у последњих двадесетак година преусмерио у правцу европског тржишта, а у последњим годинама одлази скоро искључиво на конвертибилно тржиште. Данашњи најпознатији инострани купци пиротских ћилимова јесу: Аустрија, СР Немачка и Италија. Осим њих, пиротски ћилим одлази и на тржишта Велике Британије, Данске, Холандије, Белгије, Шведске, Швајцарске и Луксембурга. Продукција пиротских ћилимова, која је у предратним и у првим послератним годинама на инострано тржиште одлазила у обиму до 80 процената, у последњим годинама на инострано тржиште одлази у обиму од око 30 процената, док се око 70 процената производње конзумира на домаћем тржишту. Смањени проценат извоза и повећани конзум на домаћем тржишту је знак конкретних тешкоћа и проблема с којима се ћилимарска производња бори данас и на овом пољу. Према обављеним проучавањима, тешкоће садашњег пласмана пиротских ћилимова произилазе из неколико фактора: из заштитних царина које оптерећују цену ћилима, из нејединственог иступања на инострано тржиште, због чега долази до обарања цена, због недовољне ангажованости и умешности посредника у извозу и, коначно, због све оштрије конкуренције ћилимова из источноевропских земаља (нарочито из Бугарске, Мађарске и Румуније), чије нишке цене на иностраном тржишту субвенционира држава.

Посебан аспект тешкоћа с којим се садашње пиротско ћилимарство бори, па и задруга као његов организатор, јесте помањкање млађих радница и нерадо одлучивање млађег нараштаја за рад у овој делатности. Оне ученице, које је године 1950—1952. задруга обучавала, налазе се данас у трикотажи. Обнову и обучавање нове радне снаге у ћилимарству задруга више не обавља нити постоји било који други облик организовања обучавања и школовања млађих нараштаја за овај посао. Изградња ћилимарског кадра препуштена је спонтаности, односно народној радности и раду по кућама. Другим речима, ћилимарство у Пироту одржава се и обнавља данас оним истим методом и средствима, којим се обнављало и одржавало у прошлости.

Коначно, у вези са датом анализом и у наслону на исту, могуће је дати и неколико важнијих мисли на крају.

Иако се пиротско ћилимарство бори са озбиљним тешкоћама (вероватно најозбиљнијим и најтежим у својој историји), нисмо склони да верујемо да ће у Пироту доћи до пропасти ћилимарске производње, као једне особене, занимљиве и уметнички високо вредне гране привреде овог краја. Оваквој претпоставци иду на руку: још увек добра конјуктура пиротских ћилимова и на домаћем и на

⁵⁴) Право на самостално обављање извоза престало је по Одлуци „Комисије за послове извоза и увоза Извршног већа НР Србије, бр. 04—596/1 од 28. XII 1962. године”, којим се ускраћује ово право оним привредним организацијама, које нису имале обавезни минимум средстава у пословном фонду (а таква је била и задруга „Понишавље—експорт”). Послове извоза после 1963. године преузело је пословно удружење „Занат—експорт” из Београда.

иностраним тржишту, вуна (било домаћа или увозна) и њена одговарајућа и квалитетна припрема у самом Пироту, обучена радна снага која познаје овај посао и, коначно, традиције које још увек везују један број Пироћанки за ову делатност. Разуме се, потребно је да ови предуслови буду правилно искоришћени. Ћилимарство, ако жели да се одржи и живи, мора између осталог преварићи неке старе навике и начине производње и мора се прилагодити новијој, колективној и технички боље организованој производњи, што би требало да ћилимарска задруга свакако стави у свој програм (побољшање конструкције разбоја, увођење савременије технологије итд.).

Пиротско ћилимарство треба такође да води рачуна о укусу савременог потрошача, који под утицајем измењених прилика у друштву и сам еволуира и да аналогно томе прилагоди своју производњу. Патријархална породица, најстарији и најсигурнији потрошач пиротских ћилимова, која је у највећој мери и извучла и одржала — историјски — пиротску ћилимарску производњу, данас је у свом несумњивом нестајању. Њу историјски смењује, надграђује и надживљава нова породица. Ове промене, или боље речено, процес који непрекидно тече у материјалном и духовном бићу друштва, не може да остави по страни пиротску ћилимарску производњу, већ је природно и логично укључује у себе. Пиротско ћилимарство, због тога, треба будно да послуша и прати тенденције на домаћем и светском тржишту и да им се прилагођава.

Ово прилагођавање, међутим, не би требало схватити као напуштање и раскид са старим мотивима, шарама и композиционим решењима, никако као раскид са традицијом и уметничким кореновима из којих је израсло, већ као вешто и осмишљено уклапање у модерне токове живота, односно као корисно и на уметничкој висини остварено спајање старог и новог. Да би се то остварило, ћилимарство се не сме препустити малограђанским схватањима и помодарству, већ треба да тражи и оствари сарадњу са научним и уметничким институцијама и личностима, користећи искуства из овакве сарадње за своје даље акције и развој.

Коначно, треба тражити путеве запошљавања жена не само у граду, већ и на ванградској територији: у приградским насељима и на селу. Боља од обучавања ученица, (које нису довољно привржене ћилимарству), је оријентација на незапослене, или недовољно запослене и сиромашније жене у граду и ван њега. Техника ткања у домаћој радности не захтева никакве изузетне инвестиције (осим неколико обрађених и подешених дрвених штапова и греда); више је потребна воља за радом (економски стимулус) и познавање технике ткања, а то би у Пироту неко могао организовати и о истом повести бригу. Радом у домаћој радности („на сиц“) могао би у Пироту и околини бити обухваћен велики број жена.

Да би, коначно, било успеха (и у условима домаће радности, или занатски организоване производње) потребно је боље проучавање и обрада тржишта. Само један (успели) пропагандни проспект за десетак година је — у условима савремено организоване продаје — недовољно, премало. Боља, културније постављена и, пре свега, пословнија и смелија служба продаје (односно оријентација на такву службу) је ћилимарству, данас, неопходно потребна.

Најзад, треба искористити услове који леже у туризму. Не само преко Занат-експорта и у развијеним туристичким центрима,

већ треба искористити могућности које се налазе у самом Пироту. Положај Пирота на једном од важнијих светских смерова туристичког и привредног кретања (на нишавској магистрали) није ни издаљка искористићен. Велике могућности продаје, пропаганде и презентације налазе се управо у овом положају и његовој могућности.

О ПРОИЗВОДСТВЕ КОВРОВ В ПИРОТЕ

Пирот небольшой город в восточной Сербии, имеющий около 25.000 населения (1966) в котором развита и интересная деятельность тканя специфических, так называемых пиротских ковров. Пиротские ковры по технике выделки принадлежат к так называемой гладкой ковровой технике с обостренным лицом.

В отношении образования орнаментов и их композиционного порядка, в выборе цветов, мотивов и узоров, пиротские ковры представляют замечательную оригинальность и отличаются от персидских, боснийских, восточно-болгарских, македонских и других ковров. На пиротских коврах доминируют геометрическо-перпендикулярные формы орнаментов и мотивов, большая контрастность и обилие ярких тонов в которых преобладают красный, черный и белый цвета. Благодаря этому производству Пирот еще несколько веков тому назад был широко известен. Хорошая слава о пиротских коврах расширилась по всей турецкой империи и за ее пределами. Часть этой славы сохранилась и до сих пор.

В вышеизложенной статье проблематика пиротских ковров занимает несколько частей и они распределены следующим образом: Введение; начало и историческое развитие; отношение и связь с чипровачкой и царибродской выработкой ковров; развитие пиротского коврового производства от освобождения Пирота (1877) до конца первой половины XX века и, наконец, часть в которой говорится о характерных чертах и проблемах теперешнего пиротского коврового производства.

Автор в развитии пиротского коврового производства выделил три характеристичных периода: первый, или период конструктивного развития, к которому принадлежит период от XVII и XVIII до начала XIX века. Второй или период воздушевлонного развития, продолжавшийся от начала XIX века до освобождения Пирота от Турок (1877). Третий период протекает в условиях освобожденной Сербии и Югославии (до 1945 года).

После 1945 года наступает новейший период развития коврового производства в Пироте одновременно с которым появляется недостаток рабочих рук и упадок производства в истории этой деятельности.. Это видно из приложенных таблиц и диаграмов.

Ковровое производство, таким образом, переживает кризис вероятно самый бльшой в своей истории. Кроме примитивной, ручной технологии производства, как самого важного, в постепенном угасании пиротского коврового производства, влияли и другие факторы. Лучшим, научно обоснованным и организованным подлгодом к этой деятельности как большой специализированной и общественно-политической заботой эта значительная, специфичная и высоко-художественная деятельность может быть спасена от дальнейшего угасания.

Др
ТОДОР
РАСИЋ

**ТОКОВИ И СЕКВЕНЦЕ
ПРОСТОРНОГ КРЕТАЊА
СЕОСКОГ СТАНОВНИШТВА
ГОРЊЕГ ПОНИШАВЉА**

Горње Понишавље је геосоцијално подручје које је одвајка-да било изложено ветрометини снажних и веома разнородних социјалних таласа, што је имало далекосежне реперкусије на физиономију и стабилност подручног становништва.

Овакав положај и социјална ситуација Горњег Понишавља произишли су као последица многих примарних и секундарних узрока субјективног и објективног карактера.

Међутим, у третману узрока и услова не може се извршити доследна подела у просторној и временској димензији, јер и они чиниоци који изгледају апсолутно локални — изворни не могу да се отму посредном утицају наметнутом логиком општег друштвеног кретања. Такви узроци кретања само имају претежан локални карактер, али они увек носе елементе општега и тиме се уклапају у општедруштвене феномене, чиме се и саме промене квалификују као посебне појаве једне општедруштвене динамике са својим локалним варијантама, посматраним у конкретним временским условима. Али, и поред овакве компликованости покретачких фактора, у укупној њиховој суми, могућа је њихова рационална класификација, прво на две опште класе: на унутрашње и на спољне, које се затим гранају на пригодне и сталне, природне и социјалне, економске и историјско-психолошке, и друге.

Као покретачка снага делују махом више фактора једновремено, али не сви са једнаком снагом. У зависности од претежности појединих фактора одређују се и облици кретања сеоског становништва. Зато је и мноштво нијанси ових облика. Ипак, и поред тако богато нијансираног кретања, могуће је да се утврде његове основне линије у временској и просторној димензији. Исто тако могуће је да се, аналогним посматрањем, упоређују феномени кретања код сеоског становништва на веома широким просторним релацијама, чак и у светским размерама. Разуме се, овде се ради само о процесима кретања која су изазвана објективно једнаким узроцима и под једнаким условима.

Значи, ако се занемаре они покрети који су изазвани пригодним спољним или унутрашњим факторима, наметнутим од појединачних историјских и природних околности са уским просторним радијусом, а узму у обзир они узроци и услови који изазивају фундаменталне промене, онда ће, како суштинска тако и механичка кретања становништва, моћи да се посматрају као јединствен светски процес. У том смислу, кретање сеоског становништва у Горњем Понишављу само је део тога општег кретања.

Поред ових фундаменталних, делују и спољни и унутрашњи пригодни фактори према склопу историјских и природних околности. Они изазивају померања код сеоског становништва, која могу да задиру и у његову суштину, али се реперкусије не осећају на ширим подручјима, па се могу сматрати, не општом, него посебном законитошћу. Такве појаве на разним подручјима могу се само механички упоређивати. Као такве појаве квалификују се земљотреси, акутне заразне болести, као што је куга, насилнички преврати, свирепа освајања итд.

У склопу оваквих узрока и условљености могу да се посматрају и кретања на селу у Горњем Понишављу, па респективно да се одређује и смисао кретања сеоског становништва, како као дела јединственог светског процеса, тако и као појединачне специфичне појаве.

Научно третирање прилика на овом подручју, у оваквим оквирима, до турског освајања, било би натегнуто и са гледишта података који о њима постоје и са гледишта могућности упоређивања посматраних појава. Тек са увођењем турског феудалног система стварају се релативно стабилни производни и политички односи, који се могу сматрати константним чиниоцем усмеравања и оријентације становништва у његовом кретању, о чему се може аргументовано говорити.

Док су Турци били снажни и док су махали својим сабљама у правцу Европе, није се могло очекивати, ни у Србији ни на подручју Горњег Понишавља, неко кретање које би представљало значајну чињеницу за социјалне промене. Али, са почетком слабљења феудализма уопште, па и турског, иако са приличним закашњењем, брзина кретања се појачава да, у доба првог и другог српског устанка, добије размере покрета читавог подручја, чиме се укљала у општи талас врења код балканских народа.

МИГРАЦИЈЕ ИЗАЗВАНЕ КРИЗОМ ТУРСКОГ ФЕУДАЛИЗМА НА БАЛКАНУ

Од 1454. до децембра 1877. године, нешто више од четири века, Горње Понишавље било је под турском влашћу. Турски феудални систем, изаткан од источњачког ратног стила и мухамеданског фанатизма, ставио је све покорене народе у посебан положај. Признавајући статус слободних људи само за припаднике исламског верског исповедања, док су остали представљали „рају“ која треба да служи „слободним људима“, Турци су спонтано постали узрок своје врсте за перманентно миграње становништва у правцу северо-запада. Значи да су турска освајања на двојак начин условљавала померање ста-

новништва на подручју Горњег Понишавља: као освајачи, потискивали су испред себе староседеоце, и као организатори власти и друштвено-економског живота, својим самовлашћем, нагонили су просто на принудно групно и појединачно одливање.

Док је трајао успон турске феудалне државе, услови за подјармљено становништво били су релативно сношливи. Осим тога, границе Отоманске царевине биле су исувише далеко да би се могло рачунати на некакве миграције изван њих. Међутим, када је после друге опсаде Беча почела да слаби моћ централне власти, када су почели поједини турски великодостојници да се одмећу од централне власти, за „рају“ су настали неподношливи услови. На подручју Нишаве, нарочито по његовом северно-источном ободу, у другој половини 18. и почетком 19. века, почеле су да крстаре крцалијске хорде, које су неконтролисано залазиле у насеља староседелаца, плачкале имовину и убијале људе. Имовинска и животна несигурност приморала је становништво на померања, прво у сопственом региону, у правцу неприступачнијих предела, а затим и на интеррегионална померања, која су увек имала правац северозапад. Тада су почеле да се јављају и хајдучке дружине, које су крстариле по шумовитим обронцима Старе и Суве планине.

Али померања становништва, до почетка 19. века, нису била тако значајна да би представљала чињеницу од битне важности за одређивање смисла кретања сеоског становништва на подручју Горњег Понишавља. Једино што је од интереса за промене код становништва, то је збијање породичних група у широке патријархалне заједнице, које су једино удруженим економским напорима могле да се одрже у веома суровим политичким околностима, наметнутим безвлашћем у Турској.

Први сигурни подаци о миграционим тенденцијама потичу из Караборђево Србије. Миграциони процес становништва Горњег Понишавља вршио се, или боље речено наставао се, стално у смеру југоисток-северозапад. Овај процес је израз бекства од сиромаштва, нека врста кретања „трбухом за крухом“. Зато није никакво чудо што ће широм Србије, па и изван њених граница, наилази на оазе Нишављана, измешаних са другим досељеницима, како југозападних подручја наше државе, тако и Македонаца и Бугара. Ови мигранти претходно су, у виду печалбара, само повремено долазили у ове крајеве, да би се касније и коначно населили. Података о овим померањима становништва има још из првих деценија 19. века. Прота Матеја Ненадовић у својим мемоарима бележи: „Било је у Топчидеру десетак кућа сламњачи бугарски, пак су празне остале а бугари побегли...“¹⁾ Под Бугарима подразумевају се досељеници из још неослобођених крајева југоисточне Србије, јер за ондашње извештаче није било баш најпоузданије познато разграничење између Срба и Бугара. У околини Београда помиње се село Жарково, у коме има много породица пореклом „из југоисточних српских крајева, јер им преци у говору заносе као на бугарски“²⁾ затим у Железнику, Ри-

1) Риста Николић: Насеља српских земаља — околина Београда, књ. II, стр. 954 — у фусноги.

2) У истом делу, на страни 964, Риста Николић набраја чак и поименично породице, и по колико још и кућа има.

пњу, Бегајници, Лештанима, Пиносави, Раковици и другим селима има више кућа досељеника из Нишавља.³⁾

Када се говори да су се доселили из источних крајева, мисли се на читав Шоплук и није сигурно географско и етничко разграничење између Срба и Бугара. Једино се могу изводити закључци да се ради о становништву које је себе по неком основу сматрало Србима и да су се презивали као остали становници где су се ови населили. Мешањем са бугарским националним елементом долази отуда што су сви досељеници говорили шопским наречјем, па се тамошњим Србима чинило да говоре бугарски, јер нико од староседелача није знао бугарски, па су све дијалекте граничног подручја изједначавали са бугарским.

Није искључиво да је било досељеника и са бугарског подручја, али у то време нису се правиле тако оштре разлике између Срба и Бугара, па се зато није могло јасно да диференцирају Нишављани од Бугара. Ипак, може се са релативном сигурношћу говорити да су се Бугари масовно померали у правцу запада до подручја Старе планине и ту се на њеним планинским огранцима задржавали, док се нишавско насеље брже и бројније селило у правцу запада. У том смислу говоре и подаци према којима су и Бугари и Срби били тешко притиснути како од стране Турака, тако и од црквених великодостојника Цариградске патријаршије. Читаво подручје Нишаве до близу Ниша било је под њеном јурисдикцијом. Она је била у присним односима са турском званичном влашћу, па је и то умногоме допринело да се становништво до Ниша, делимично и бугарско, у то време, оријентише на ослободилачки покрет везан за српске устанке у првој половини деветнаестог века. У том смислу сведочи и податак о интервенцији кнеза Милоша у пиротској буни да семене ајан Махмуд и владика Ероним.⁴⁾

У доба првог и другог српског устанка дошло је до ликвидирања одметничких група и искорењивања пљачкашких хорди, што је омогућило да се становништво територијализује и да отпочне са занимањима која су тражили нови социјално-економски услови. Ради се о напорима које су чинили Селим III (1789. до 1807) и Махмуд II (1808. до 1839), од којих је први започео борбу против јаничара одметника, а други их докрајчио 1826. године.⁵⁾ Али, ако су устанци на Балканском полуострву на једној страни довели до успостављања реда у турској царевини, на другој страни они су изазвали нове појаве које су се посебно одразиле на динамику пограничног становништва. Овде се ради у првом реду о становништву у области Нишаве, које је почело да се комеша, налазећи се на домаку релативно слободне Кнежевине Србије. Но на та померања нису утицале само ослобођене земље, повољни изгледи за слободу, него и посебне околности у којима се нашло ово гранично подручје.

Турске спахије, не осећајући се сигурним у узаврелој ондашњој Србији, мигрирали су инверсно. Они су бежали из побуњених подручја и насељавали се у граничним областима Косова, Прокупља, Ниша, Пирота и Лесковца, и ту падали на терет подручног становништва, поред већ постојећих, староседелачких спахија. Они су се појавили у својству допунских господара, па су установили и допунске дажбине, које су се кретале од десетка па чак до половине прихода сељака.⁶⁾

Овакав читлук — сахабијски систем само је убрзао миграциони процес који је добио нарочито широке размере тридесетих година 19. века, тако да је дошло чак и до озбиљних побуна, за чије је решење била потребна озбиљна интервенција како султанске власти, тако и Милошеве Србије.

Нестрпљиво становништво Нишаве било је у таквим условима спремно не само на ослободилачки устанак, него и на масовно прелажење у слободну Србију. Томе је много допринела комуникациона линија — Цариградски пут — којим је пролазила турска војска, идући у правцу Карађорђевој Србије, која се осветнички односила према становништву кроз чије је земље пролазила. Међутим, у ондашњој Србији прилике нису биле такве да би она могла да прихвати емигранте, па је отуда саветовано Нишављанима да се стрпе и чекају боље прилике.³⁾

Тридесетих година 19. века дошло је до ослобођења и припајања гургусовачке нахије Кнежевине Србији. На тај начин Понишавље је постало непосредно гранично подручје турске царевине према ослобођеној Србији. Кнез Милош, познат са својом опрезном политиком у процесу ослобођења српских крајева од Турака, настојао је да изазове врење у Понишављу, као и у другим граничним крајевима али је увек гледао да то испадне спонтано, јер Кнежевина Србија још није била тако снажна да би се са потпуним успехом могла супротставити Турској. Зато је он, преко других канала, настојао да гаси исувише распламсане жеље.

Тако, због искључиве политике турског теократског система, због неподношљивог економског израбљивања, због неспособности централне власти да заведе бар некакав поредак између Срба и Турака и због близине Кнежевине Србије, као наде на ослобођење од турског ропства, становништво Нишаве емигрирало је у правцу кнежевине Србије.

³⁾ Напред цитирано дело, стране: 992, 1021, 1024, 1031, 1055, 1057, 1075 и 1076.

⁴⁾ Мирко Живановић: Нишавље, страна 27.

У том смислу пише и Милан Ђ. Милићевић: „Године 1836 су зстекли у Пироту (ајана) неког Махмуда Капиџбашу и владикау за нишавску јепархију Јеронима. Ова два старешине су од две супротне вере и од две супротне народности, били су сложни у нечему. Сложно су глобили људе над којима су вршили власт. Људи су се жалили да им се данак неправедно разрезује, да се неправилно купи, да се приморавају на разне кулуке и небројене глобе.” (Милан Ђ. Милићевић: Краљевина Србија, страна 183).

⁵⁾ Општа енциклопедија Лексикографског завода, књ. VII, стр. 533.

⁶⁾ О томе детаљно пише Сергије Димитријевић у чланку: Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају (Библиотека Градског народног музеја у Лесковцу, 1951. год.).

⁷⁾ Један податак из Карађорђевог деловодног протокола, под бр. 991, од 11. октобра 1812. године, гласи. „Писато Милојку Тодоровићу да јави преко пријатеља тајно у турску сиротињу, да за ово време не навлађује овамо, но да се стрпи за време”. (Према Светиславу Петровићу: Понишавље и суседни крајеви за време Првог српског устанка, Лесковац, 1955. године, страна 15).

За поједина мигрирања најважнији узрок била су неконтролисана зверства самовољних Турака. Ту чињеницу подвлаче скоро сви записи из тога доба.⁹) Али, нишавско подручје није страдало само од Турака. Захваљујући основној саобраћајној греди, у смислу Европа — Азија и обрнуто, оно је страдало, истина ређе, али не и мање, и од продора аустро-мађарских освајача. По налогу Лудвига Бадерског 1678. године, генерал Пиколомини је освојио од Турака читаво Нишавље. Међутим, његови војници су се према подручном становништву држали горе него и сами Турци. Тако су године из периода аустроугарске окупације запамћене као године тешких страдања, како од глади, тако и од пљачки и разбојништва.⁹)

У свему, у току ових ослободилачких врења на пиротском подручју, за свега неколико година емигрирало је у Србију више од три стотине људи.¹⁰) У свим документима, као узрок њихових мигрирања наводи се висок данак, глобе и зулуми.¹¹)

Као један од значајних узрока за мигрирање становништва Нишаве била је и куга, која је у два маха захватила ово подручје. Први сигурни подаци о харању куге потичу из 1834—35. године. Тада су или изумрла или се раселила читава насеља.¹²)

Доношењем Сретењског устава у Србији и угушењем буне у пиротском подручју стање у односима између Турака и Срба унеколико се стабилизовало. Сукоби из доба прве владе кнеза Михаила свршили су се без ширих последица, тако да је до устанка у Херцеговини и до ратова 1876. и 1877. године на подручју Нишаве владао релативан мир. То не значи да није било никаквих сукоба, али они су се огледали у латентним и перманентним борбама које су добиле најрељефнији израз у хајдучији, али то није остављало неке значајније последице на квантитативне и квалитативне промене код подручног становништва.

Тако се овај друштвено-економски покрет сматра секвенцом промена које карактеришу прелаз из феудалног у капиталистички систем у форми активног отпора феудалном националног угњетавању и борбе за економско, социјално и политичко ослобођење. Почетак тога кретања изједначава се са почетком у читавој Србији, док његова амплитуда пада у време тридесетих година, када је покрет у ондашњем ужем делу Србије већ јењавао.

У даљем току друштвеног живота, Србија у целини, а тим више Горње Понишавље развијају се као сељачко-занатска средина, па се њен друштвени и економски лик веома споро мења, тако да чак и ослобођење од Турака, седамдесетих година деветнаестог века, не оставља неке изразитије трагове на подручју промена на селу. Индустрија, ако се о индустрији у правом смислу речи могло говорити, веома споро је продирала у конзервативну средину подручног становништва све до почетка двадесетог века, и зато се и фреквенца кретања незнатно појачава. О томе сведочи спор пораст градова и убрзано повећање сеоског становништва. Уколико и постоје извесна померања, она су више изазвана процесима у селу, а не у граду. Чињеница да печалбарство, сезонско и константно, све више узима маха, само је један доказ више да нишавско село наговештава нове могућности, које само очекују повољније услове. Излази да је процес промена латентан и перманентан, без очитих секвенца све до најновијег времена, које је било бременито неслућеним могућностима.

ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И НОВЕ МИГРАЦИОНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ

Најновије време у развоју нашег друштва представља темељит заокрет у правцу акутне индустријализације, снажно форсиране субјективним факторима, која је учинила да тенденције померања сеоског становништва, за релативно кратко време, избију свом силом, неумољиво, и данас доживљавају свој пуни израз, али и намећу такве проблеме који могу на имају далекосежне последице.

Ради се о секвенци промена на релацији неразвијене ситно-робне производње у пољопривреди и занатству и развијене индустријске производње и плантажне пољопривреде.

Коренови ових тенденција почињу још из преткумановске Србије, из времена првих појава сеоског и градског полупролетаријата, пониклог на темељима трговинског зеленашког капитала и бирок-

8) Тако један запис из Темачког манастира Св. Ђорђа, из друге половине XVII века, говори о Егин-пашинном одметништву и зверствима: „Ва лето ... плени се Чипуровци од хајдука, Егин-пашино време. Ах невољи агарјаном чедом...” (Према Милану Ђ. Милићевићу: Краљевина Србија, стр. 178).

9) У том смислу очуван је један запис у манастиру код Темске, који је оставио неки непознати пол Љубен. Запис гласи: „1692. дође владика у манастир Светог Георгије, Теоклит софиски, месец март 28 дн, и тог да приде влча од влахијској земљи и тогоха беше вс (такс) испусти манастир од маџара в леџо тисушно и ах много ти се крви прољаше и град у Темац со сиромаси кристијани гладом и маџаром. Писах аз много грешни убог унил, Љубен... грешни поп...” (Милан Ђ. Милићевић: цит. страна 178). У том смислу пише и Војвода Пиколомини кнезу Лудвигу у једном документу: „... А наше рђаво понџање и нагомилавање којекаквих туђих добровољаца у ову земљу (Србију, прим. Т. В.), довела је Србе до тога да су најпосле волели Турски јаџам, него наше терете. О свему томе ја сам принцу говорио више пута”. (Према Милану Милићевићу: Краљевина Србија, страна 225).

10) Милан Ђ. Милићевић, у цитираном делу, наводи да је око 530 људи прешло у ондашњу Србију од јануара до априла 1836. године (Краљевина Србија, страна 184—185).

11) У књизи „Насеља и порекло становништва,” на више места наводи се колико људи и због чега је мигрирало са подручја Нишаве. Тако Стефан Стојановић пише кнезу Милошу „... неки 24 кмета из пиротске нахије, 22 декемврија т. г. ... због зулума тамошњих Турака у Гургусовац побегли...” (страна 422). Михајло Георгијевић пише кнезу Милошу, 10. XII 1836. г. да је из пиротске нахије у Гургусовац прешло 36 људи и то махом из села: „... људи ови пред Г. мајором Антонијем Пењанином изјавили су се да због великог данка, глобе и зулума беже.” (страна 423). На још једном месту цитирани Стефан Стојановић, у писму од 11. 3. 1836. г., пише: „Између 3. и 9. о. м. које из Пирота, које из нахије пиротске, избегли су 107 људи у Гургусовац и сви жале се да им је зулум тамошњег војводе досадио” (страна 423).

12) У нишавским селима Извору и Крупцу постоји жива традиција о томе да је на средини пута између њих постојало село Раковица, које се због куге раселило и да је већина становништва населила место где је сада београдска Раковица.

ратског политичког система. Али оне се разрастају тек у условима изразитих противречности југословенског друштва између I и II светског рата.

Разорно дејство капиталистичког развоја није деловало непомредно на Нишаву. У томе се огледа и њена специфичност. На читавом подручју постојало је само једно право индустријско предузеће, фабрика гумених производа „Тигар“ у Пироту,¹³ неколико веома лоше опремљених циглана и нешто кожарске примитивне прераде, која не би могла да се укључи у индустрију у строгом смислу речи. Свакако да овакви привредни објекти нису могли да се легитимишу као покретачка индустријска снага, те су на социјалне промене деловала капиталистичка струјања са стране. У то време читаво подручје је аграрно. Покушај продора градског капитала у пољопривредну производњу, биле путем зајмова са зеленашком камагом, било спречено с незнатним новчаним средствима сеоских газда, нарочито у вези са прерадом млека и купопродајом стоке, нису могли да изазову неке битне промене у социјално-економској структури. Овакво „инвестирање“ није било срачунато на развој пољопривредних и из њих изведених делатности, него на непосредну експлоатацију постојећих производних снага.¹⁴) Зато се само још више појачава и иначе изразита релативна пренесељеност подручја. Сеоско становништво, од краја првог светског рата па надаље, бележило је константни пораст, док су економске апсорпционе могућности биле сасвим скучене. Зато долази до појачања његове просторне покретљивости и социјалне динамичности, која је наговештавала озбиљне и свестране промене.

Међутим, у условима општих привредних кретања, у мезорегионалним нишавским размерама, изразити преломни покрети нису нашли своје место, па се читав процес сводио на константно квалитативно нагомилавање веома експлозивних чипилаца који су се касније врло лако уклопили и у политичка и у економска револуционарна врења.

Значи, промене су се вршиле у квантитативним границама, али са смером скока у нови квалитет. Печалбари и сезонски радници, иако у оквиру пољопривреде и са широким просторним радијусом, представљали су зачетке промена у квалитативно новом смеру.

У току другог светског рата и после њега овај процес се убрзао. У том периоду, са гледишта брзине и смера, могу да се разликују две етапе: прва, у току народноослободилачког покрета и по његовом завршетку до 1956. године, и друга, од 1956. године па надаље. Оваква подела је уско регионална и наметнута процесом друштвено-економских кретања.

У првој етапи, сеоско становништво Нишаве прихватило је народноослободилачки покрет и, са малим изузецима, ставило се на његову страну и активно укључило у њега.¹⁵) Овај моменат је значајан за мобилитет сеоског становништва, јер је указивао на путеве и смернице у кретању, који су се у претходном развоју само наслућивали. Знатан део учесника у НОП-у по завршетку рата није се вратио, већ је остао у војсци или се колонизовао, или нашао за послеђе изван пољопривреде.

Али то су само појединачни случајеви. До 1956. године, без обзира на све економске и социјалне промене настале у нашем, југословенском, друштву, код сеоског становништва у Нишави није

било суштинских промена нити у димензији просторних нити у димензији структуралних кретања. Ипак, симптоми су били ту. Комешање је почело. Али, у трасирању нових стаза, сеоски елемент је веома неодлучан. Атавистички страх од непознатог успоравао је процес економско-социјалних промена толико карактеристичних, у то време, за поједина подручја Југославије. Напросто није било економске снаге која би, у непосредном региону, привлачно и очигледно деловала. Значи, уколико је било промена на селу, оне су уствари биле наставак већ стабилизваног процеса. Ипак, после рата таласи кретања нису остали без утицаја и на ово геосоцијално подручје. Само ови утицаји нису добили маркантне облике испољавања у виду кретања и материјалних квантитета, него су се испољавали као процеси тражења. Не напуштајући традиционалне ослонце, а осећајући да се нешто ново одиграва, прво појединачно а затим масовно, почели су да траже излаз из постојећих оквира.

Први продори у ново вршили су се кроз школовање и изучавање заната. Индустијски радник, у свести нишавског сељака, у то време, још је изгледао као најамни радник, „пусташа“, човек без игде нечега. У таквој визији он је непожељан. Зато сељак, у таквим условима, није ни био психички припремљен да издржи тако кардиналну промену, па је није ни прихватио ако га крајња нужда није гонила на то. Ово потврђују подаци о приливу радника у пиротску индустрију по месту порекла. Од укупног броја примљених у индустрију до краја 1956. године из града је 66%, а из села 34%. Обрнуто, од почетка 1957. године до краја 1964. из града је примљено 32%, а из села 68%.

Но, уколико би и био спреман, или боље рећи принуђен, да је прихвати, такве индустрије није било на домаку, па је зазирао и од просторне удаљености. Печалбар и сезонски радник је друго: он само привремено просторно одсуствује, док ментално, иако модификовано, припада социјалној целини из које је понишао. Зато њему није тешко да издржи и теже радне услове, јер су они за њега увек били само привремени.

Први сељаци — радници са подручја Нишаве радили су на разним индустријским објектима и у индустријским предузећима у својству привремених радника, печалбара, са тенденцијама да задрже своје положаје и на селу. Али, ипак, та оријентација је нешто ново, што потенцијално обећава, ставља у изглед нове квалитете, који су раније са много одлучности избегавани. „Човек се мења. Начини мишљења нису мање променљиви, релативни и везани за скуп услова неке цивилизације, него начини опажања и осећања... Ништа не ограничава бескрајну моћ стваралачке природе. Бића немају одређене границе, она се мењају и претварају једно у друго. Она могу да буду, као вукодлак, на два места истовремено.“¹³⁾ Тех-

¹³⁾ Фабрика гума „Тигар“ основана је 1935. године.

¹⁴⁾ Др Гаврило Видановић Сазда у студији „Висок“ о томе детаљније говори (Страна 55. и даље).

¹⁵⁾ О учешћу становништва Нишаве у НОР-у прикупљено је доста рукописне грађе која се налази у архивама организација Савеза бораца у Нишу и Пироту.

¹⁶⁾ Жерж Фридман: Куда иде људски рад, Београд 1959. г., стр. 53.

ничка средина не остаје без утицаја на менталитет припадника једне цивилизације која води у далеку прошлост и која се ослања на природну средину.¹⁷⁾ То је општи закон са апсолутним просторним захватима. Машинизам, и индустријски и пољопривредни, према Фридману „... у Европи стварно налазе на отпор у исцепканим структурама једне сељачке цивилизације, чије су премашинске традиције и укоренење навике моћне. Али, он се постепено увлачи где год то може, по линији најмањег економског и психолошког отпора и већ представља чињеницу са којом социолог новог живота, чак и у пределима ситног поседа, мора да рачуна.”¹⁸⁾ Минијатурно, сеоски организам нишавског села, заражен првим клицама југословенске индустријализације, понаша се на исти начин свуда, па и у нашем посебном локалном и историјском колориту.

У периоду до 1956. године као стална покретачка снага на нишавском селу служи економско-социјална ситуација: неразвијене производне снаге, скученост и неплодност земље, релативна пренесељеност. Овако скучене производне могућности села деловале су као одлучујући ендогени чинилац који је потискивао и нагонио вишак радне снаге на одливање. Привредни полет, као општи југословенски замаха, и нове оријентационе могућности, створене њиме, одражавали су се на кретање радне снаге нишавских села више као услов него као узрок и само убрзавали или успоравали процес.

Међутим, од 1956. године па надаље, у смислу политике привредног и политичког јачања и осамостаљења локалних заједница — комуна, привредни полет у Нишави доводи сеоско становништво у ближи додир са индустријом и са предностима које пружа индустрија у процесу побољшања радних а нарочито животних услова. Једном речју, створени су нови продукциони услови који, поред ендогених фактора, делују са снагом примарних узрока — покретача сеоске радне снаге у смислу преливања у секундарне и терцијалне делатности.

То је процес који по својој суштини представља део општег замаха социјалних кретања изазваних индустријским развојем. Међутим, он у својим појавним облицима носи елементе оних услова и околности под којима се одвија.

Посматран у оквирима Југославије, он даје слику релативно усмереног и по облицима унапред сагледаног феномена. Међутим, то је само његова спољна љуштура; суштина процеса састоји се од многобројних појединих и посебних миграционих појава које, иако у маломе, дају свој печат овом грандиозном покрету, доприносе богатству његових појавних облика.

Подручје Горњег Понишавља представља миграциони регион за себе, не толико по својим унутрашњим регионално омеђеним структурама, колико по јединству социјално економских услова. Ово подручје одликује се посебно тиме, што кроз читаву своју историју није имало ретенциони карактер, па је зато и одлив његовог становништва константна појава. Тиме се оно разликује од скоро читавог подручја СР Србије (Србија је у последњем периоду изразито имиграционо подручје). Али по интензитету миграција оно ипак одскаче од других.¹⁹⁾

ОБЛИЦИ ИСПОЉАВАЊА МИГРАЦИОНОГ ПРОЦЕСА

1. Како почиње миграциони процес?

Миграциони процеси могу да буду двојаки: а) процеси физичког одвајања из средине као примарни, који затим изазивају процесе психичког одвајања — индивидуализовања из оквира сеоске уже или шире средине: одвајање себе по нечему од осталих који својом спољном једноличношћу представљају колективну целину; б) процеси индивидуализовања у оквиру сеоског амбијента, који порабају мисао о могућностима издвајања и напуштања традиционалне средине. Први процеси се одвијају под условима фактичког емигранског положаја — прво просторно, па ментално удаљавање; други процеси стварају спремност за миграцију — то су потенцијални мигранти који само очекују погодан тренутак.

Ови процеси су међутим, у домену индивидуалног, психичког. Они се одвијају без реалних друштвених последица. Уколико и има подударности у облицима, оне не испољавају реалне везе са објективним последицама, него су више временски и просторни додир — коинциденција. Миграције, као испољавање оваквих процеса, своде се на одливање појединаца без непосредне унутрашње везе са друштвеном средином, било оном у коју се одлази, било оном из које се одлази.

Миграциони процес са нишавских села почео је у облику појединачних, значи случајних, али симптоматичних напуштања изворне средине. У таквим околностима средина је економски, социјално и психички још компактна. Разорно дејство миграције не само што се не осећа, него се скоро и не примећује.

Овакав процес миграције, ако би се зауставио само на појединачним одливањима, био би без друштвеног дејства, без промена на друштвеном организму у сеоској друштвеној средини Горњег Понишавља. Међутим, логика друштвеног процеса огледа се баш у томе што појединачне појаве са симптоматичним значајем постепено прерастају у опште, у владајуће. Према томе, појединачни процеси који се одвијају у домену кретања у сеоској друштвеној средини најзад, спорије или интензивније, излазе из оквира појединачног и добијају друштвени карактер, постају друштвени замах, општи покрет са далекосежним новим процесима и променама, које радикално мењају друштвену средину.

¹⁷⁾ Под природном средином подразумева се, поред непреране природе, и њен цивилизовани део са употребом природне енергије: воде, ветра, животиња и друго.

¹⁸⁾ Жорж Фридман: цит. дело, страна 39.

¹⁹⁾ Аутор је адекватне податке посматрао на ширем подручју. Вршио је упоређења са Расином, Тузланским басеном и Хрватским Загорјем.

2. Брзина миграционог процеса

Миграциони процес у Нишави је устаљена друштвена појава²⁰⁾ са дубоким историјским кореновима. Док се одвијао у оквирима претежно пољопривредне производње, он је имао више облик спорог одливања из пољопривреде у пољопривреду. Последице таквог процеса су биле квантитативне природе, док су квалитативне промене биле незнатне и веома споре. Нарочито се нису осећали нагли револуционарни заокрети.

У новој друштвеној ситуацији овај процес мења свој интензитет. Он постаје изузетно убрзан. Фреквенција одливања сеоског становништва са овог подручја далеко превазилази брзину развоја локалне привреде, па се може узети за чињеницу да овај процес није подстакнут променама у производњи овога региона, него је део општег југословенског привредног замаха. У таквим условима миграциони процес није могао да се задржи у локалним мезорегионалним оквирима, па је зато одлив сеоског становништва надмашивао природни прилив већ у првим годинама послератне привредне изградње.

Упоредни подаци о квантитативном кретању сеоског становништва, по пописним периодима, недвосмислено потврђују да се овај процес просторног померања нагло убрзавао и антицитира извесне конзеквенце које могу да приме и нежељени карактер.

Бројно кретање становништва 1948—1961. године

Подручје	1948.		1953.		1961.	
	Укупно	Градско	Укупно	Градско	Укупно	Градско
Димитровград	24.445	2.944	20.410	2.891	18.418	3.665
Пирот	69.777	11.868	69.207	13.175	68.073	18.415
УКУПНО:	94.222	14.812	89.617	16.066	86.491	22.080
Само сеоско становништво	79.410		73.551		64.411	
Интензитет опадања сеоског становништва			5.859 према 1948		9.140 према 1953.	
Интензитет опадања укупног становништва			4.605 према 1948		3.126 према 1953.	

Из табеле се види да је становништво Горњег Понишавља у апсолутном опадању. Ако се томе дода и природни прираштај, пако ни он није висок — креће се око 8 промила — онда се ситуација битно мења. У размаку од 1948. до 1961. године становништво се апсолутно смањило за 7.731 становника или за 8,2 процената, док се са

природним прираштајем смањило за 17.433, или за преко 18%, што значи за близу 1/5 целокупног становништва Горњег Понишавља.

По интензитету опадања становништва, много брже опада сеоско становништво. Градско становништво се повећава, али не у сразмери са којом опада сеоско. Апсолутни пад сеоског становништва износи 14.999 становника или 19% од укупног сеоског становништва из 1948. године, док се градско повећало за 7.263. или 7,7% од становништва из 1948. године. Овако фрапантан пад сеоског становништва показује да се врши постепена депопулација села. Што је још увек несразмеран однос пољопривредног и непољопривредног становништва у упоребењу са југословенским просеком — 62,38%, има да се припише само изузетно неразвијеној локалној индустрији. Али из овог приказа сагледава се и то да просечна висина мигрантског дела становништва за читаво подручје ублажава фреквенцију опадања становништва у неким општинама. Посматрано појединачно, општине дају нешто друкчију слику. На пример, општина Пирот има релативно блажи апсолутни пад становништва. Ово долази отуда што се у Пироту, у последње време, развија индустрија и унеколико задржава одлив сеоског становништва. Но и овде бројке треба узимати опрезно. Град Пирот постаје имиграционо средиште и задржава један део сеоског становништва општина Димитровград и Бабушница. Тако се може сматрати да стварно већи број сеоског становништва од показаног напушта подручје Пирота.

Посебно интересантан је случај просторног кретања становништва у општини Димитровград. У периоду од 1948. до 1961. године оно се апсолутно смањило за око 1/4, тачније за 24,62%, што значи да је брзина опадања за једну годину износила просечно око 2% од броја становништва из 1948. године. Ово може да се припише различитим узроцима демографске и политичке природе. Међутим, димитровградско подручје припада оним реонима у Југославији који имају релативно најнижи природни прираштај — нешто изнад два промила. Ово се показује посматрањем квантитативних промена на селу димитровградске општине. Према попису од 1948. године, по селима је живело 21.501 лице, а 1961. године 14.753. Диференција је са минусом од 6.748 лица, што у релативним показатељима каже да се сеоско становништво апсолутно смањило за 31,4% или са фреквенцијом од 2,4% годишње.

Из свега излази да је депопулација села у Нишави константна, а у најновије време показује тенденцију наглог убрзања. Ова чињеница стоји као посебан проблем за социјалне перспективе.

3. Миграциони смерови

Миграције сеоског становништва врше се у два просторна смера. Један је микро — и мезорегионалног значаја. Он се своди на просторно померање сеоског становништва у правцу најближих еко-

²⁰⁾ Милеш Маџура, у расправи „Становништво као чинилац привредног развоја Југославије”, издање Нолита, 1958, сврстава подручје Нишаве у она у којима је миграција изазвана економским узлозима и има трајан карактер.

номско развијенијих подручја. Овим правцем иду махом поједини чланови домаћинства, без намере да напусте своје место рођења. Тек касније, када се прилагоде у новој средини, они се коначно насељавају. Међутим, како су микро-регионални центри врло често вештачким путем исфорсирани, какав је случај био са седиштима патуљастих општина до 1957. године, односно 1960. године, она су само привремено задржавала незнатан део радне снаге усмерене на одливање. Са губитком свога привременог политичког значаја, она су почела да губе имигранте, па и део сопствене популације. Такав је случај са насељима у Нишави: Темском, Великом Лукањом, Височком Ржаном, Каменицом, Смиловцима, Крушцем, Суковом и Звонцем. Ова насеља се данас ни по чему не разликују, у социјално-привредном погледу, од осталих села. Напротив, слободна радна снага, у микрорегионалном смислу, оријентише се, не према насељима, него према могућностима запослења. У том смислу, као микрорегиони који су привлачили незнатан део радне снаге, место цитираних, појављују се Ракита, која привремено губи значај због затварања рудника Јерме, и село Јеловица у Горњем Високу, која је интересантна због све интензивније експлоатације шума на Старој планини. Таквих потенцијалних микроцентра има још, али ће и они имати значаја док су још неразвијена комуникациона средства за убрзаније кретање становништва.²¹⁾

Из свега излази да се покушајима са привредним и управним микроцентрима није постигло ништа и да је радна снага била упућена да иде сигурнијим путевима. На читавом подручју као релативно значајан ретенциони центар, у најновије време, појављује се само Пирот, док су остали микрорегионални центри, као Димитровград и Бабушница, у положају да задрже само минималне контингенте радне снаге. Тако је маса сеоског становништва принуђена да тражи излаза на макрорегионалним релацијама. Тиме се и објашњава релативно бржи одлив радне снаге са подручја Горњег Понишавља у упоређењу са осталим регионима првога ступња.

Поред већ постојећих путева одливања сеоског становништва у виду пољопривредног и индустријског, са израженим макро-просторним тенденцијама, постоји и један пут без просторног одређења. Уживљавајући се у нагло испољена стремљења ка напуштању села и сеоске привреде, огромна већина родитеља оријентише своју децу на школовање. Села су примила осмогодишње школовање, не као стварну образовну потребу, него као коњуктурну чињеницу.²²⁾ Циљ је да се заврши школа, не зато што ниво нашег развоја, укључујући и потребе пољопривреде, захтева виши ступањ образовања, него да би се нашло запослење.

То су углавном миграциони смерови који су просто наметнути социјално-економском ситуацијом на читавом подручју. Како ће се даље одвијати тај процес и које ће последице изазвати на плану социјалне динамике, посебна је тематика која тражи и посебну обраду.

Закључене конзеквенце

У развојној етапи од 1956. године па надаље, секвенце кретања и мењања аргументовано потврђују оно што се раније само насљубивало као симптом и као смисао. Брзина и интензитет индустријског развоја рефлектују се веома упечатљиво на осцилирање сеоског

становништва по рубу технизиране привреде и индустријске цивилизације. Термин по рубу технизиране привреде и индустријске цивилизације сматрамо да је потпуно адекватан, јер „... техничка средина, чак и у земљама у којима је остварен најбржи и најобимнији напредак, није ни из далека у стању да збрише прошлост једним потезом. Природа је моћна и брани се већ самим непрестаним трајањем, док јој се енергије стално обнављају. Две средине, два света, постоје, уствари, један поред другог у једној бескрајно разноликој скали узајамних прожимања и узајамног дејства, већ према пределима Земљине кугле.“²³)

У смислу оваквих разматрања светско друштвено кретање може да буде прихваћено као и наше локално, као кретање у Горњем Понишављу. А пошто оно, светско, претходи, на основу њега, могу да се извлаче конзеквенце за конкретна прилажења и третмане процеса који се одвијају у Горњем Понишављу.

Проблеми који произилазе из ових кретања очекују догледна и ефикасна решења. Просторно, они могу да се поделе у две категорије: на проблеме на селу и на проблеме у граду. И једни и други су подједнако значајни и актуелни и њихово несагледавање и неефикасно решавање може да изазове далекосежне и нежељене последице.

На селу, због, иако споре, ипак сталне, индустријализације пољопривреде, у први план избијају проблеми даље релативне пренасељености и могућности ослобођења нове радне снаге; убрзано старење села, што значи да се млада радна снага оријентише искључиво на непољопривредне делатности; могућност перспективне депулације села и други проблеми који прате ове појаве.

Под навалом сеоског становништва и у граду се намећу изузетни акутни проблеми. Они би могли да се сведу на комунално-стамбене, јер је повећање становништва изненадило неспремни град, и социјално-културне, јер су наишли и стално наилазе нови елементи са села, ментално неприлагођени и социјално и културно необухваћени градским амбијентом.

Овакви, да их назовемо, основни проблеми повлаче за собом читав низ непредвиђених пратећих појава и ситуација, које се континуирано намећу и изискују констатне напоре да се адекватно решавају.

²¹) Покушаји да се створе такви микроцентри путем децентрализације појединих погона развијених привредних организација до сада нису уродили плодом. Да ли ће се таквом политиком моћи даље нешто да учини на подручју децентрације производње и радне снаге, не може се тврдити ништа ни у позитивном ни у негативном смислу. Према последњим политичким ставовима према инвестирању тешко се могу очекивати нови вештачки напори у том смислу.

²²) Ово мишљење можда није на линији званичне културно-просветне политике, али аутор овог написа, као дугогодишњи просветни радник, имао је прилике да, у непосредном контакту са ђачким родитељима, тачно оцени ставове већине родитеља. Они се састоје у изричној или увијеној жељи да се заврши школа без обзира на ученичке вредности и склоности, јер „Нема смисла да ми дете остане сељак“.

²³) Жорж Фридман: Куда иде људски рад, страна 60.

ПРИМЕДБА. Аутор чланка је припремио покушај неких решења проблема који су се стекли у процесу убрзаних миграција сеоског становништва у Нишави. Ова перспективна разматрања штампана су као посебан чланак у часопису „Привредни гласник“ — Ниш, број 6/1966, па се заинтересовани читаоци упућују њега.

ТЕЧЕНИЯ И СЕКВЕНЦИИ ПЕРЕДВИЖЕНИЯ КРЕСТЬЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ВЕРХНЕМ ПОНИШАВЛЕ

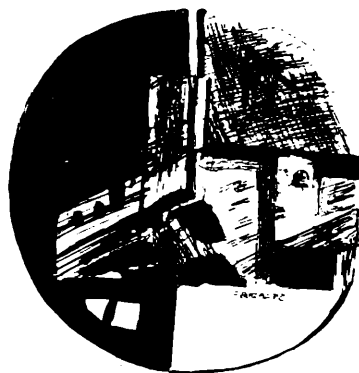
Передвижение населения в верхнем течении Нишавы это феномен влияющий в общую волну передвижения населения как в более широких так и в узких геосоциальных областях всего нашего общества, так как является причиной приблизительно тех же внешних и внутренних факторов. В зависимости от причин его вызвавших, оно происходит периодически, сравнительно мирный период всегда сменяет волна ускоренного передвижения населения.

Таких волн много, но две особенно выразительны: первая, вызванная кризисом турецкого феодализма на Балканах и вторая вызванная развитием промышленности.

Кризис турецкого феодализма, с одной стороны, увеличил налоги покоренного населения, ослабил дисциплину турецких властей и усилил террор над сербским населением, а с другой стороны вызвал восстания и создание самостоятельного сербского государства. Все это влияло как подталкивание и принуждение передвижения населения в направлении северозапада т. е. в области обещающие более прочные условия для мирной жизни. С освобождением целого Нишского округа от турецкой власти, эта волна успокаивается и начинается продолжительный период стандартного движения обыкновенно сопровождающего нормальные условия жизни.

Новая еще более сильная волна передвижения населения в верхнем течении Нишавы наступила с ускоренным развитием промышленности Югославии, а в особенности местной промышленности. Эта волна во многом стличается от прежних и в сущности и по направлениям. Хотя и остается основная линия движения на северо-запад, оно расходится, направляясь в индустриальные бассейны, могущие принять излишек крестьянского населения. Все таки основная масса передвигающегося населения остается в приблизительно более узком поясе юговосточной Сербии.

Это передвижение характеризуется и новым внутренним смыслом: люди оставляют крестьянскую среду и переходят в городскую, промышленную. Этим создаются проблемы в деревне и в городе; в селе происходит процес старения и уменьшения населения, а в городе наступают местные проблемы решения жилищного вопроса, и социально-культурного происхождения, которые влекут за собой целый ряд дополнительных вопросов, так же требующих быстрого решения.

Др
МИЛОШ
ЗЕРЕМСКИ

**МЕГАУРВИНА
У ДОЛИНИ ВИСОЧИЦЕ
ИЗ 1963. ГОДИНЕ**

Ретке појаве у природи одувек су побуђивале посебан интерес за утврђивање узрочности и законитости у процесу њиховог настанка. То нарочито важи за оне природне појаве које су по својим размерама и изненадном настанку носиоци катастрофалних последица за живот људи. У том погледу 1963. година ће остати посебно забележена, с обзиром да се одиграло клижење земљишта великог обима у источној Србији у долини Височице, при чему је преграђена долина и ток ове реке и створено језеро дуго 7 км, које је потопило село Завој. О овој појави клижења земљишта у долини Височице било је речи само утолико уколико је човек као фактор решавао проблем отклањања њених последица које се искључиво односе на доњи део урвине (1). Међутим, за морфогенетско упознавање насталог процеса и појаве неопходно је осврнути се на њихове карактеристике у комплексу зато што урвина у долини Височице спада у ред највећих до сада проучених облика клижења земљишта у нашој земљи (2, 3, 4, 5), а по начину појаве је јединствен пример.

МОРФОЛОШКЕ ОДЛИКЕ

Урвина у долини Височице има изглед ледничког језика који се полуделипасто спушта низ долинску страну (фот. 1). Иако на први поглед пружа утисак јединствености (рачнајући према ширини), код ње се уочавају три дела: горњи или изворни, одакле је покренута маса, средњи, којим се та маса кретала, и доњи, где је она сталожена (фот. 1, I, II, III). Овако различите функције делова урвине у процесу њеног настанка дају и одговарајуће морфолошке разлике, па је потребно најпре о њима рећи.

Горњи део урвине се простире око 725 м дужине између кота 960 и 800м, са максималном ширином 220 м (6). Има облик положене трапезне призме са асиметричним попречним профилем (фот. 2). Ужу страну те призме чини одсек чија највећа висина (која означава и дубину горњег дела) износи 45 м.

Фот. 1

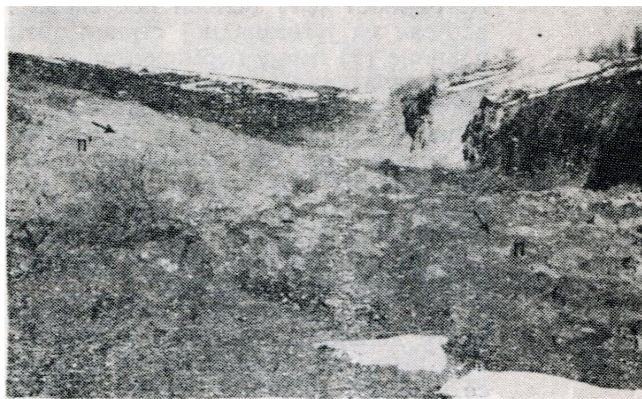
Изглед урвине са 800 м. апсолутне висине на левој страни долине Височице. I, горњи, II средњи и III доњи део.

Од коте 800 м почиње средњи део урвине и спушта се до апсолутне висине око 600 м. Дугачак је приближно 700 м и има коритаст попречан профил чије су стране у облику бедема, састављене не од растреситог материјала који је изгубан из урвинског жлеба и делимично наслојен на његове бокове, односно долинску страну (ск. I, А). Због таквог стања просечна дубина средњег дела урвине — жлеба, рачунајући према висини бедема, износи 8—10 м, а према долинској страни свега 4—5 м. Његова просечна ширина је 160 м.

Идући наниже од 600 м, бедеми на боковима жлеба се поступно снижавају и потпуно ишчезавају. Паралелној с тим повећава се количина урвинског материјала у жлебу, који због тога добија, уместо конкавног, конвексан изглед. На том месту почиње доњи акумулативни део урвине и он се поступно шири у облику лепеде чија основица на дну Височице износи 530 м. (фот. 1, III). Његов попречан профил има карактер свода, док се уздужни (управан на долину)

Фот. 2

Горњи део урвине. Стрелице показују правац кретања урвинске масе на нижем (n) и вишем делу клизне површине (n¹).

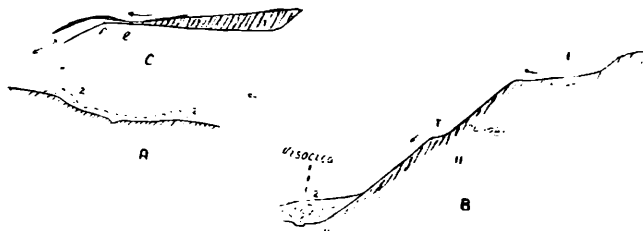

купасто завршава, упирући у леву страну долине Височице, где му је минимална висина изнад корита ове реке око 45.

Уздужан профил урвине није континуелан, већ је састављен из три прегипа, од којих први у целини обухвата дужину горњег дела, други се налази у њеном средњем делу на 690 м, а трећи обухвата доњи акумулативни део урвине (ск. 1, В). Карактеристично

Ск. 1

- А. Попречан профил средишног дела урвина.
- В. Уздужан профил урвине.
- С. Непоклапање морфолошке границе.

је да су први и други прегип условљени првобитним нагибом долиנסке стране, с тим што први углавном одржава положитији нагиб те стране у горњем делу, док се други јавља на месту речне терасе која има свога еквивалента на супротној левој страни долине у облику рта¹). Трећи прегип је везан за акумулативни део урвине и нема нарочитог значаја за морфолошку анализу.

Укупна дужина урвине према уздужном профилу износи 1500 м, а релативна висина између екстремних тачака (960—535) — 425 м.

ПОВОЉНЕ ПРЕДИСПОЗИЦИЈЕ УРВИНСКОГ ПРОЦЕСА

Урвина се налази на десној страни долине Височице недалеко од села Завоја. Та долина је скоро на целој дужини асиметрична;

¹) Кроз овај рт је пробијен тунел дуг 587 м којим је испуштена вода из Завојског језера и њиме сада отиче водоток Височице.

лева, југозападна страна јој је стрмија од десне, североисточне. Асиметричност је у основи последица геолошке структуре стена чији слојеви на југозападној страни антиклинале (7, 8) или боре Старе планине (9) имају перманентан пад ка југозападу, попречан на долину а паралелан с правцем њиховог пружања (10). У широј околини урвине ти слојеви су представљени тријаским шкриљцима, пешчарима и кречњацима мале моћности, који се наизменично смењују, те се због тога ова формација у целини одликује слабо везаном — растреситом структуром. Такав литолошки карактер стена омогућио је да се на вишем делу десне стране долине Височице, где је нагиб мањи (12—16°), формира дебљи слој елувијума, а такође и делувијума у смислу локалног преношења и таложења на месту плитких а широких долиница.

Ово формирање дебљег слоја продуктивног тла нарочито на месту долиница привукло је човека који је најпре искрчио шуму, а затим то тле искористио за пашњаке или обрадиве површине. Тако се у једној долиници, званој „Извор до” на месту урвине налазило 18 појата. Оне су биле сконцентрисане у горњем делу долинице где је земљиште било најплодније, а издан плитка и издашна у води преко целог летњег периода, из које су избијали извори и хранили поточин.

Идући на нижу апсолутну висину, нагиб долине стране Височице се повшава (на 22—30°), а то повлачи да се процес образовања продуктивног тла нарочито на месту долиница спорије одвија, с једне стране због мањег загревања стеновите подлоге, а с друге стране због интензивног спирања. Овде преовлађује делувијални материјал који условљава појаву шумске вегетације, главног регулатора равнотеже између процеса распадања, односно растварања и спирања са извесном превагом на рачун првог процеса²⁾). Познато је да се та равнотежа веома брзо ремети у корист процеса спирања уништавањем шуме. Међутим, стицајем околности шумски покривач је испод горњег дела урвине само делимично проређен, док на осталим местима десне стране долине Височице, у истој зони, знатно више, тако да је ту дебљина продуктивног земљишта сведена на минимум, а поједине површине претворене у права скелтна тла.

Ако се изврши градација код приказаних фактора са хронолошког аспекта, тада се може рећи да **примарне** факторе за појаву урвине чине: **литолошко-стратиграфске** и **морфолошке карактеристике** терена. Први фактор се одликује изразитом хетерогеношћу кохерентних стена и приближно конкордантним нагибом структуре слојева са долином страном Височице, а други постојањем плитке долинице на тој страни.

Из ова два основна, развили су се остали **секундарни** фактори као: стварање дебљег хоризонта растреситог земљишта (елувијума и деливијума), формирање плитке издани и присуство човека који најпре уништава шуму, а затим користи то земљиште за обрадиве површине.

Међутим, ако се фактори посматрају према њиховој активности, тада излази да су примарни фактори **статички**, а секундарни динамички и променљиви, при чему улога човека, у данашњим климатским приликама, долази на прво место. Познато је да овај фактор може изазвати урвински процес на директан³⁾ или индиректан начин када убрзава промену осталих динамичких фактора. У нашем

случају може бити речи само о овом другом индиректном утицају човека, с обзиром да је он изменио првобитне еколошке прилике. Али, да ли је тај утицај био од пресудног значаја за појаву урвинског процеса, то је тешко установити. Једно је битно: да сви поменути фактори заједно са човеком чине јединствен збир или комплекс позитивних предиспозиција за појаву урвинског процеса. Томе комплексу се донекле супротставља само положај урвине која се налази на присојној страни долине, полазећи од тога да се урвине претежно јављају на осојним странама (13). Међутим, ако се има у виду да је урвински процес настао у зимском периоду — крајем фебруара, после неколико узастопних топлијих дана који су изазвали јаче копњење снега и упијање воде у растресито тло, онда се може рећи да је и овај услов имао позитивног утицаја, јер на истим надморским висинама осојне стране копијење снега и урвински процес који га прати настају касније. Шта више, релативно брзо копијење снега на присојној страни Височице омогућило је јаче сливање, али и упијање снежнице до издани нарочито на оним површинама где у растреситом тлу већ постоје пукотине. Такве прилике су владале на месту урвине где су (према причању сељака) постојале пукотине дуж којих је локално посуљавало земљиште 2—3 године пре главног процеса клижења.

НАЧИН МАНИФЕСТОВАЊА ПРОЦЕСА

Већ у првом одељку је изнето да је урвина састављена из три дела: горњег, средњег и доњег, који се међусобно разликују како у морфолошком погледу, тако и по начину постанка. За сада тако јасно издиференцирана три дела нису запажена ни код једне урвине у нашој земљи, што ће се видети из даљег излагања.

Горњи део урвине представља у целини ерозивни облик, састављен из два елемента — обода и дна. Пошто личи на положену трапезну призму, то код обода постоје два одсека који се састају под правим углом (фот. 2); источни, веома изразит (висок 45 м) и северни, изразит само на саставку са источним одсеком, а идући ка западу висина му се поступно смањује, исклињава и уклапа у топографску површину.

Дно изворног дела урвине чини клизну површину која је састављена из две посебне различитог нагиба. Једна је примакнута уз источни одсек и има нагиб 6—8° (ск. 2, н), а друга представља западну страну која се поступно издиже из претходне и прераста у топографску површину (ск. 2, н). Њен нагиб је 16—18°.

Постојање одсека и клизне површине код горњег — ерозивног дела урвине имају особит литолошко-стратиграфски, морфолошки и морфогенетски значај. Он се састоји у томе што се на одсецима може да посматра дебљина **растреситог материјала**, однос стру-

²⁾ По Ј. Цвијићу, земљиште на Старој планини се „тако брзо разарава и односи да се путеви и стазе непрекидно уништавају“ (2).

³⁾ Приликом изградње усека за путеве и друге веће привредне објекте (5, 11, 12)

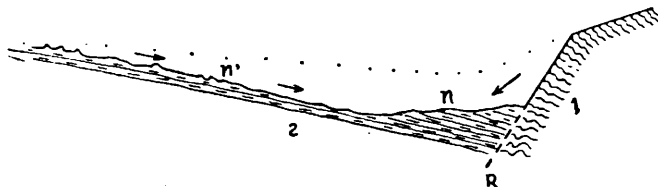
ктуре слојева према нагибу топографске површине долинске стране, затим однос структуре слојева према клизној површини, као и однос клизне површине према одсецима.

Тако је установљено да дебљина растреситог материјала од глиновито-песковитих наслага износи 10—15, а местимично и до 20 м.

Однос танких слојева глинаца и шкриљаца на том одсеку показује приближно исти нагиб са топографском површином ($16:20^{\circ}$)

Ск. 2

Асиметричан попречни профил горњег дела урвине.

према томе, урвина у основи припада нормалној (13), односно стра-тигеној врсти (12).

Даље, слојеви пешчара који израђују више нагнути део клизне површине (десну страну) имају приближно исти или конкордантан нагиб са том површином која износи $16-18^{\circ}$.

Најзад, карактер клизне површине на десној страни са конкордантном структуром (која у вишем делу поступно прераста у долинску страну) према одсецима пружа могућност да се прати сам механизам урвинског процеса.

Тако, пошто је мањи одсек попречан, а већи паралелан са долинском страном, излази да се урвинска маса зацепила дуж унакрсних пукотина с тим што је иницијативу кретања преузела површинска раван главне пукотине на месту већег одсека. Наиме, дуж те равни је усмерен правац кретања урвинске масе који је овде имао највећу дебљину. Међутим, како конкордантни део клизне површине стоји под оштрим углом према већем одсеку, то значи да се урвинска маса кретала двојачко: једни њени комплекси су се кретали непосредно поред одсека и паралелно с њим, а други са клизне површине према том одсеку (ск. 2, фот. 2 и 3). Због таквог чињеничног

Фот. 3

Плоче од сиво-зеленкастих пешчара показују смер кретања урвинске масе са вишег дела клизне површине на нижи ка главном одсеку (десно).

стања (а нарочито бочног кретања урвинске масе са клизне површине), дошло је до великог притиска на пукотинску раван главног одсека, са трењем и појачаном коразижом, при чему је та раван нешто померена ка истоку од свог првобитног лежишта. Занимљиво је осврнути се ког је порекла пукотина дуж главног одсека. Да ли је она постала истовремено када и урвински процес и представља његову последицу или је послужила као предиспозиција том процесу?

Према литолошким особинама горњег дела урвине видело се да је он састављен од танких слојева тријаских пешчара сиво-зеленкасте боје и разнобојних шкриљаца чија структура како на вишем делу клизне површине тако и на одсеку има конкордантан нагиб $16-18^\circ$. Ови слојеви несумњиво припадају доњем тријасу — верфену, који по М. Протићу и М. Анђелковићу чине поступан прелаз од палеозојских црвених пешчара ка „наборитим“ средњетријаским кречњацима (7, 8). Када се детаљније посматра њихов карактер, тада се уочава да разнобојни шкриљци улазе у састав одсека, а сивозеленкасти пешчари и глицини искључиво изграђују виши део клизне површине. Ове литолошке разлике код морфолошких елемената дају основе да се претпостави да се овде ради о поремећеној суперпозицији стратиграфских чланова доње-тријаске серије без обзира на то што она има исти нагиб. У овом случају мишљења смо да пукотина дуж главног одсека представља стари расед који је омогућио морфолошке аномалије у начину појаве и изгледу тог одсека у односу на клизну површину (паралелизам, уместо правоугаоног положаја, ск. 2). У прилог таквом мишљењу говоре нам геолошки подаци по којима у овом пределу главни височки расед (правца СЗ—ЈИ) прати читав низ како секундарних тако и попречних раседа, дуж којих је дошло до различитих спуштања извесних делова терена, при чему улога попречних раседа у облику „маказастог цепања“ долази на прво место (8). То, уосталом, потврђују и следеће морфолошке чињенице:

а) Изнад горњег дела урвине наставља се долинаца Извор до чији је попречан профил асиметричан и подударан са истим попречним профилем овог дела урвине (западна страна блага а источна стрмија, фот. 2).

б) Источна страна долинице представља одсек који је у истом правцу са главним одсеком урвине. Управо, овај последњи одсек, иако је нешто померен коразижом, наставља се на претходни.

ц) Правoliniјски карактер главног урвинског одсека на знатној дужини (725 м) је сагласан са страном долинице изнад њега.

Овако протумачено порекло пукотине дуж главног одсека повлачи и ближе одређивање морфолошког типа урвине, што ће се видети у следећем одељку.

Покренута змањина маса из горњег дела урвине, чија више нагнута клизна површина и структура на овом месту имају приближно исти нагиб са топографском површином долине стране Височице ($16:12^\circ$), поступно је прешла у њен средњи део. Тај прелаз је, како је већ речено, означен прегибом на уздужном профилу ур-

*) Ово је по Цвијићу чешћа појава на Старој планини (14). Исту је запазио и М. Протић (7).

вине изнад кога мање нагнута клизна површина горњег дела има нагиб 6—8°, а испод њега долинска страна и урвински жлеб 26—28° (ск. 1, Б). Ово изразито смењивање нагиба на граници између горњег и средњег дела урвине (рачунајући према уздужном профилу) одразило се и на облик манифестовања урвинског процеса који се запажа на странама урвине. Тако у апсолутној висини те границе (од 800 м) стране урвине, нарочито лева, не представљају више ерозивне одсеке, већ бедеме од растреситог материјала чија је висина око 2 м (ск. 1, С). То показује да се граница између ерозивног и ерозивно-аккумулятивног процеса на странама урвине не поклапа са морфолошком границом на њеном уздужном профилу. Прва је виша од друге за око 30 м (830 м). На основу те чињенице излази да се покренута урвинска маса у горњем делу урвине пре него што је дошла до морфолошке границе на уздужном профилу извесно издигла у облику таласног брега, а потом сурвала низ долинску страну (ск. 1, С). То сурвавање није било нагло у смислу урниса³⁾, већ је имало карактер убрзаног клижења, с обзиром да су само за неколико часова прве количине покренутог земљишта доспеле у корито Височице, прешавши пут око 1 км. Њему је првенствено погодовало повећање нагиба долинске стране који је овде конкордантан са струк туром стена и износи 22—30°. Он је утицао на урвинску масу утолито што је она на своме путу наилазила на отпор глава слојева, тако да није могла дубље да корадира овај средњи део — жлеб чија дубина износи свега 4—5 м. Али, како су стране жлеба покривене бредима од растреситог материјала чија је висина такође 4—5 м (рачунајући према долинској страни Височице), то значи да је покренута урвинска маса у моменту свог максималног клижења имала изглед великог лавопада или ледничког језика са изразито конвексним попречним профилем. Упирући о зидове о већ формирани жлеб, та се маса на ивицама извесно пребацивала и створила поменуће акумулативне бедеме, на основу којих смо реконструисали процес клижења на средњем делу урвине.

Према томе, посматрано са становишта морфогенетског развоја процеса, горњи део урвине има **ерозивно-коразивне**, а средњи **коразивно-аккумулятивне** одлике.

ТИП УРВИНЕ

Одређивање типа урвине било би непотпуно ако се не осврнемо на досадашње резултате који су постигнути у проучавању урвина код нас, а сада постоје углавном четири класификације у двајању типова.

Прва је геолошка, која полази од компактности стена у којима се урвине јављају, при чему се издавајају три типа: урвине у чврстим (везаним), кохерентним (полувезаним) и растреситим (невезаним) стенама. Њену основу је дао К. В. Петковић на примеру клижења земљишта у селу Берковцу (слив Колубаре, 4).

Друга је такође геолошка и она узима у обзир литолошки карактер и структуру стена као и геолошку формацију у којој се урвина јавља, тако да свака геолошка формација носи обележје одговарајућег типа. Ову класификацију је изнео М. Луковић, наводећи многобројне примере клижења из наше земље (5).

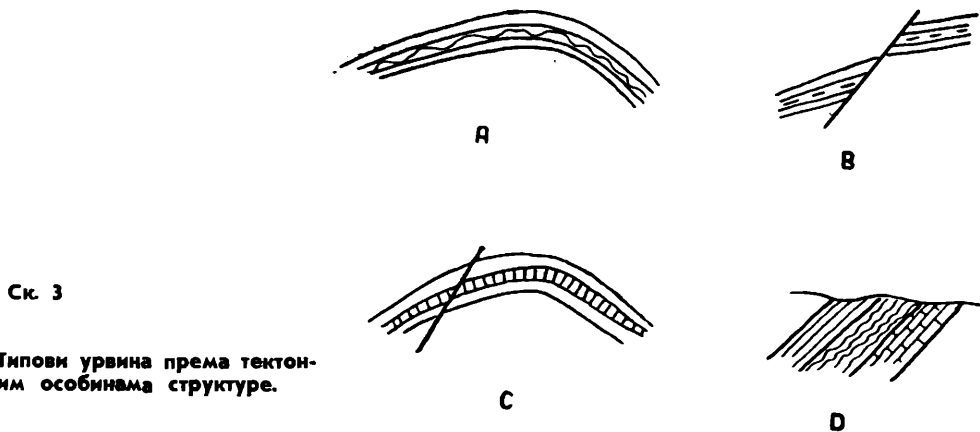
Трећа класификација је морфолошка, где се типови урвина одређују према њиховом изгледу, а геолошки састав и његова структура се посматрају као фактори. Њу је поставио П. С. Јовановић за урвине у меким неогеним седиментима у околини Београда, преко којих местимично лежи лес (13), а ми смо такође издвојили неке типове у лесу на десној страни Дунава од Старих Бановаца до Земунa (16).

Четврту класификацију је дефинисао Р. Лазаревић, по којој се урвине сврставају или групишу према преобладајућем фактору који је имао одлучујућу улогу у њиховом постанку. Тако постоје три врсте урвина: стратигене, где је структура и нагиб слојева у правцу пада топографске површине, морфогене, у којима је главни фактор нагиб падине — топографске површине, и термогене, код којих је негативна температура одредни фактор (12).

Према геолошким класификацијама, урвина у долини Височице припада типу урвина у кохерентним стенама (4), односно клизистима у флишу, састављеним од комада камена и разблажене земљасте масе (5), а према морфолошким у нормалну (13), док према главном фактору у стратигену урвину (12).

Када је реч о последњој одредби урвине, која има за основу да јој је структура и нагиб слојева у правцу нагиба топографске површине, тада се може учинити корак даље у издвајању појединих типова, подтипова или варијетета урвина, полазећи при томе од тектонских особина њихове структуре, а потом од међусобних односа нагиба топографске, клизне површине и урвинске масе.

Тако према тектонским особинама структуре могу се разликовати четири главна типа (ск. 3).

А) Стратигено-пликативни када урвинска маса представља део крила антиклинале или синклинале.

Б) Стратигено-дисјунктивни где урвинска маса улази у састав изереног једног или више раседних крила.

⁵⁾ Какав је био у Македонији 1956. године.

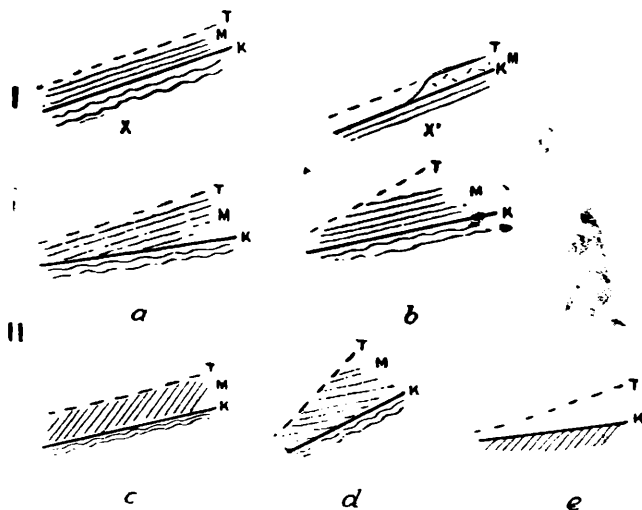
Ц) Стратигено-пликативни-дисјуктивни код кога урвинска маса чини део крила антиклинале или синклинале који је пресечен уздужним, попречним или дијалоналним рассдима.

Д) Стратигено-краљушаста када урвинска маса припада краљушастој грађи.

Однос нагиба топографске површине према клизној површини и урвинској маси показује варијетет урвине основног типа. Он може бити **конкордантан** и **дискордантан**.

Код конкордантног односа нагиба остварени су сви структурнолитолошки услови за образовање урвине, па се такав варијетет стратигене урвине може назвати **потпуним** (Ск. 4, I, x, x').

Дискордантан однос нагиба структурних елемената има неколико случајева (ск. 4, II):

Ск. 4

Варијетети урвина према нагибу топографске и клизне површине и клизне масе.

а) Када су топографска површина и клизна маса истог нагиба, а клизна површина различитог нагиба истог смера.

б) Клизна површина и клизна маса истог нагиба, а топографска површина различитог нагиба истог смера.

ц) Топографска и клизна површина истог нагиба, а клизна маса различитог нагиба истог смера.

д) Када су сва три елемента различитог нагиба, а истог смера.

Као што се види, у три случаја по два елемента имају исти нагиб, стога се овај дискордантан варијетет може назвати **непотпуним**. Међутим, четврти случај са различитим нагибима структурних елемената истог смера представља **потпун** дискордантан варијетет.

Овако извођени случајеви код дискордантног варијетета урвина имају поред теоријског и практичан значај. Он се састоји у томе што се на основу различитог нагиба (већег или мањег) код једног структурног елемента може извесно сазнати да ли ће доћи, евентуално, пре или касније до урвинског процеса, односно којом брзином ће се манифестовати сам процес. Узмимо да је тај елемент клизна површина. Ако је она већег нагиба од слојева клизне масе

(ск. 4, II, д), тада се урвински процес одвија веома брзо и може имати карактер урниса. Нешто убрзаније клижење ће бити и код истог нагиба урвинске масе и клизне површине (ск. 4, II, б). Међутим, код случаја где је клизна површина мањег нагиба од урвинске масе (ск. 4, II, а), процес клижења ће бити знатно спорији. Ово због тога што се нагиби на додирној површини секу, а с тим у вези слојеви урвинске масе извесно упиру о подлогу и наилазе на отпор.

Интересантно је такође анализирати и однос нагиба клизне површине према структури после обављеног главног урвинског процеса. На основу тога може се сазнати да ли ће доћи до реактивирања процеса код једне урвине или не. На пример, ако је клизна површина задржала првобитни нагиб који је исти са структуром (ск. 4, I, х'). У овом случају клижење ће се наставити уколико постоји растреситог материјала иза одсека изворног дела урвине. Међутим, ако је клизна површина мањег нагиба од структуре, тада може бити само локалног померања растреситог материјала на ободу горњег дела урвине који се акумулира на тој површини. Ово зато што се нагиби површине и структуре секу а потенцијалне силе кретања потиру (ск. 4, II, е).

Према свему изнетом, урвина у долини Височице припада **стратигеној врсти, пликативно-дисјунктивном типу, потпуног конкордантног варијетета.**

СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ СА ДОСАДАШЊИМ ВЕЛИКИМ УРВИНАМА У НАШОЈ ЗЕМЉИ

С обзиром на димензије и начин појаве, урвина у долини Височице заслужује да се упореди са осталим великим урвинама у нашој земљи, с једне стране зато да се утврде сличности и разлике (и издвоје неке специфичности), а с друге да јој се да одговарајуће хронолошко место у лествици ових ретких појава.

Прва урвања великог стила у нас забележио је Ј. Цвијић и она су била крајем 19. века; једно на Кучају у источној Србији (брдо Микуљ), а друго на Комовима у Црној Гори (брдо Бован). У оба случаја урвинска маса од кречњака је лежала на шкриљцима (2).

У источној Босни код села Клашника, с десне стране Дрине, дуж долинице Клашничког потока, десио се урвински процес јануара 1926. године и њега је описао геолог М. Милојковић. Овде су рудистни кречњаци клизили преко туфитних пешчара и лапоровитих шкриљаца. Дужина „блатњаве лаве“ је износила 2,5 км, а ширина 200—500 м. На њој су запажене само попречне пукотине. Урвинска маса није сишла у корито Дрине, већ се зауставила на 0,5 км од ушћа Клашничког потока (3).

Априла 1933. године у селу Берковцу (слив Колубаре) било је „катастрофално клижење земљишта“ и њега је проучио К. В. Петковић. Урвање је обухватило флишну серију састављену од наизменичних слојева пешчара, лапоровитих шкриљаца и глинаца, чији је пад био конкордантан са топографском површином и износио 16°. Урвина је била дуга 850 м и померена 60 м од свог првобитног ле-

жишта; захватала је површину од 10 хектара на којој је уништила куће и имање 5 домаћинстава, а потом загатила ток Берковачке рске. По њеној средини је водила главна пукотина. На левој страни поред урвине, запажен је растресити материјал који се пребацивао или „прекипљивао“ због отпорне зоне (4).

По М. Луковићу, у долини Западне Мораве, код Овчарске бање, на месту званом Лачањ, десио се урвински процес пре неколико деценија. Тада се огромна маса кречњака сручила и загатила реку, створивши при томе језеро дуго 12 км које је допирало до блазу Пожеге. Када је језерска отока просекла пречагу, јурнуо је талас и поплавио Чачак 18 км низводно (5)⁶.

Из претходног се види да су све велике урвине, урачунавајући ту и урвину у долини Височице, изражене у чврстим или пак кохерентним стенама (к. В. Петковић) старијих геолошких формација од неогена

У погледу литолошко-стратиграфских особина урвина у долини Височице има највише сличности са урвином у Берковцу. Та сличност се огледа и у конкордантном нагибу њихових структура који је исти и износи 16° .⁷ Сем тога, код урвине у Берковцу на левој страни запажен је бедем од растреситог материјала који указује на коразивне функције кретане масе, иначе изражене на целом средњем делу урвине у долини Височице.

Са урвином у Клашнику, литолошко-стратиграфске сличности постоје само између клизних површина, пошто су на оба места оне састављене од различитих слојева кохерентних стена. Исто тако сличности постоје у морфолошким особинама терена којим се кретала урвинска маса. У Клашнику то је била долиница Клашничког лотока, а у долини Височице (на њеној десној страни) долиница Извор до.

У поређењу са урвином у долини Западне Мораве код Лачања, сличност је заступљена само у погледу исхода урвинског процеса који је загатив реку и створио привремено језеро, као и језеро Височице код Завоја.

Поред ових сличности, урвина у долини Височице има и знатних разлика у односу на поменуће велике урвине. Те разлике се састоје у дужини пређеног пута урвинске масе, начину манифестовања процеса, и морфолошким особинама, како појединих делова, тако и урвине у целини.

У Берковцу урвинска маса је умерена од свог првобитног места свега 60 м. У Клашнику то померање масе није посебно издвојено већ је дато у склопу целе дужине урвине. Међутим, код урвине у долини Височице пређени пут урвинске масе од свог лежишта износи близу 1 км.

Због преласка са мањег на већи нагиб долинске стране урвинска маса се кретала са убрзањем и по томе би била слична урвини. Њен попречни профил је имао конвексан изглед који је карактеристичан за лавопале или ледничке језике.

Даље, јасно издвојена три дела код урвине у долини Височице са одговарајућим морфолошким и морфогенетским одликама, не постоје ни код једне од поменутих урвина. То посебно важи за горњи ерозивно-коразивни део који је створен дуж унакрсних пукотина, од којих је главна пукотина на старом раседу. Али, то исто важи и за средњи коразивно-аккумулятивни део урвине којим се убр-

зато кретала урвинска маса. Тај део представља најмаркантнију прту урвине по коме она, као што је речено, на први поглед носи обележје урниса.

Најзад, морфолошки изглед урвине у целини оставља утисак ледничког језика који се спушта низ долинску страну. Та индентичност са ледничким језиком има извесно и своје функционално објашњење, при чему би горњи део урвине одговарао цирку, средњим валову, а доњи чеоној морени.

Приказане разлике између урвине у долини Височице и осталих урвина чине битне елементе који проистичу првенствено из њихових морфолошких и морфофункционалних особина. Ти елементи су за сада специфични и својствени само урвини у долини Височице. Због тога би се можда могло говорити о једном посебном, чисто морфолошком типу урвине у облику ледничког језика који се образује на релативно стрмим странама већих долина, планина или котлина.

СТАЊЕ УРВИНЕ ПОСЛЕ КЛИЖЕЊА

Урвину у долини Височице смо посетили у два маха. Десетак дана после насталог процеса (током марта 1963. год.) и у току летњег периода (средином јула исте године).

За време прве посете главни процес клижења је био завршен. Ту и тамо су постојала само местимична посуђавања растреситог земљишта на одсецима горњег и бедемима средњег дела урвине. Том приликом је нарочито обраћена пажња на однос нагиба структуре, клизне и топографске површине у горњем делу. Тако је установљено да је нижи део клизне површине имао нагиб свега 6—8°, док је виши део те површине заједно са структуром имао исти (16—18°), а са топографском површином приближно исти нагиб 12—16°. Такво чињеничко стање је давало довољно доказа да изнесемо своје мишљење да до новог клижења на месту урвине неће доћи, супротно схватању неких хидрстехничких стручњака по којима је процес клижења требао дуго трајати.⁶ Наиме, нижи део клизне површине са кога је однета растресита урвинска маса, представљао је солидну платформу која је послужила као ослонац вишем делу исте површине са које је такође главна количина урвинске масе однета а остали су само мањи и тањи комплекси земљишта у виду пругастиг цепања (фот. 4).

С једне стране дефицитарност урвинске масе, а с друге смањени нагиб нижег дела клизне површине дали су једно ново квалитативно стање. Оно се састоји у томе што је новостворени нагиб те површине дискордантан тј. сече се са нагибом структуре при чему

⁶ По истом писцу урвање великог стила је било и у Чорта нџвцима пре последњег рата, али се оно не може упоредити са урвином у долини Височице, пошто је било у меким неогеним и квартарним седиментима (5).

⁷ Ово важи само за горњи део урвине.

⁸ Види о томе први рад (1).

Фот. 4

Пругасто зацепљени комплекси земљишта на вишем делу клизне површине које поступно прелази у топографску површину (лево)

долази до потирања потенцијалних сила кретања и стварања равногеже, односно стабилитета у дотичном терену слично приказаном дискордантном варијетету урвине (ск. 4, II е).

Током друге посете урвине нису запажене никакве промене у односима нагиба структуре, клизне и топографске површине у њеном горњем делу. Тиме је још једном потврђена исправност претходне констатације о завршеном урвинском процесу и стабилитету терена. Овакво стање је искористило једно домаћинство из Завоја које је подигло башту са површем на нижем делу клизне површине, док су у кориту Височице на акумулативном делу извођени технички радови у циљу пражњења Завојског језера.

Што се тиче хидрографских карактеристика, у горњем делу урвине, у суподини северног одсека избијало је неколико извора чија је вода после кратког тока понирала у растресито земљиште, а затим се појављивала на средишном делу урвине, образујући два поточића од којих је један водио уз ивицу леве, а други десне стране тј. подножјем бедема од акумулативног материјала. Леви поточић се уливао у језеро (пре каптаже за потребе радилишта), док десни у Височицу низводно од акумулативног дела урвине — бране; тако да између њих постоји развође које води средином средишног дела урвине⁹. С морфолошке стране интересантно је да су поточићи усекли своја корита у облику јаруга дубоких 1,5—2 м; њихов даљи развој ће ићи ка формирању двеју паралелних долиница чије ће се унутрашње стране, према развођу, брже еродовати због мекшег материјала, а затим у одмаклој фази спојити у јединствену долиницу. Тада ће се регенерисати ерозивни процес код првобитне долинице и потока Извор до, али са битним квалитативним морфолошким разликама у односу на претходно стање (шира и дубља долиница). У тој фази ће бити остварен леп пример узајамног дејства непосредне и посредне ерозије (урвинског процеса) у циљу даље апланације флувијалног рељефа.

Претходна излагања су показала да урвина у долини Височице спада у ред највећих до сада проучених урвина у нашој земљи које се јављају у флишним — кохерентним стенама. При томе се видело да је она састављена из три различита морфолошка и морфогенетска дела (ерозивно-коразивног, коразивно- акумулативног и акумулативног) који за сада нису уочени ни код једне велике урвине. Према структурно-тектонским особинама, као и односу нагиба топографске, клизне површине и клизне масе, у горњем делу урвина припада стратигеној врсти код које је издвојен посебан тип — **пикативно-дисјунктивни**, а затим варијетет — **потпуни конкордант**. Међу тим, према изгледу у целини подсећа на **леднички језик**, па смо тај облик узели као основу за утврђивање посебног морфолошког типа урвине који се јавља на релативно стрмијим странама већих долина, планина или котлина. Такав тип урвине по своме начину појаве, брзини манифестовања процеса и дужини прећеног пута урвинске масе, чини **прелазни облик** између класичних урвина на једној и урниса на другој страни. То нарочито важи за средњи део урвине који има највећи нагиб где се убрзано креће урвинска маса.

Ово су битне морфолошке и генетске карактеристике урвине у долини Височице које представљају специфичности по којима се она разликује у поређењу са раније проученим великим урвинама код нас.

*) Такво стање је запажено и први пут.

ЛИТЕРАТУРА

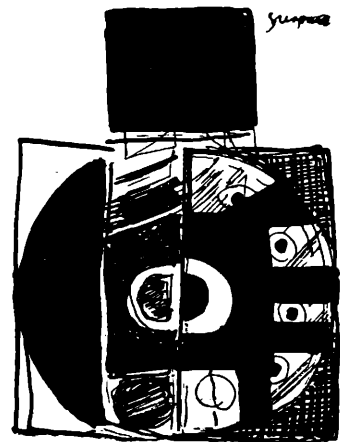
1. **М. Зремски** — Улога антропогеног фактора у заштити клизног земљишта у долини Височице (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. XIX, Београд 1964.)
2. **Ј. Цвијић** — Геоморфологија II, Београд 1926.
3. **М. Милојковић** — Бреголазине и урниси код села Клашника у источној Босни (Геолошки анали Балканског полуострва, књ. IX, део први, Београд 1927.)
4. **К. В. Петковић** — Геолошки приказ појаве катастрофалног клижења и одроњавања земљишта у селу Берковцу у сливу Колубара (Западна Србија — Весник геолошког института Краљевине Југославије за 1933. год. књ. III, Београд 1934.)
5. **М. Луковић** — Важнији типови наших клизишта и могућности њиховог санирања (Геолошки весник савезне управе за геолошка истраживања, књ. IX, Београд 1951.)
6. Техничко-економска студија акумулације „Завој”, књ. 2 (инжењерско-геолошка карта 1:5000, Енергопројект, Београд 1964.)
7. **М. Протић** — Геолошки састав и тектоника Старе планине (Геолошки институт Краљевине Југославије, св. IV, Београд 1934.)
8. **М. Анђелковић** — Геолошки састав и тектоника југозападних падина Старе планине (посебна издања САН, одељење природно-математичких наука књ. 24, Београд 1958.)
9. **А. Грубић** — Нова схватања о тектонском склопу источне Србије (Зборник Рударско-геолошког факултета у Београду, св. 8 за 1961/62. год., Београд 1964.)
10. **М. Протић**
К. В. Петковић — Геолошка карта Краљевине Југославије, лист Пирот.

- С. Милојевић 1:100.000, Београд 1931.
11. М. Зеремски — Рельеф Београдске и Земунске Посавине (Зборник радова Географског завода природно-математичког факултета у Београду, св. VII, Београд 1960.)
 12. Р. Лазаревић — Урвине (Грађевинска књига, Београд 1963.)
 13. П. С. Јовановић — Урвине у околини Београда (Гласник СГД, св. XXXIV, бр. 2, Београд 1954.)
 14. Ј. Цвијић — Геоморфологија I, Београд 1924.
 15. Д. Манаковић — Урнис брда Градот (Зборник радова Географског института САН, књ. 17., Београд 1960.)
 16. М. Зеремски — Микрооблици и ерозија тла на лесном одсеку Дунава од Старих Бановаца до Земуна (Зборник радова Географског завода ПМФ., св. II, Београд 1955.)

МЕГАУРВИНА В ДОЛИНЕ ВИСОЧИЦЫ В 1963 ГОДУ

По своим размерам урвина в долине Височицы (Восточная Сербия окрестность города Пирота) относится к крупнейшим явлениям сползания земли в нашей стране, а по морфологическим особенностям это единственный пример. Состоит из трех частей: верхней с эрозивно-коррозивной, средней, с коррозивно-аккумулятивной и нижней с аккумулятивными особенностями.

По структурно-тектоническим особенностям скал среди которых появляется, затем отношения нагиба топографской, скользящей поверхности и скользящей массы в верхней части урвина принадлежит к стратигенному семейству из которого выделен особый тип пликтивно-дисъюнктивный и разновидность — голный конкордантан. Между тем по общей форме она похожа на лдениковый язык и этот облик взят как основной для определения особенного морфологического типа урвин который появляется на сравнительно крутых сторонах больших долин, гор или котловин. По таким своим характерным особенностям урвина в долине Височицы представляет переходный облик между классическими урвинами с одной стороны и урниса с другой.

Др ЖИВОРАД
МАРТИНОВИЋ
Др МИХАЈЛО
КОСТИЋ

СТАНИЧЕЊСКЕ ЛЕДЕНИЦЕ

— Прилог познавању улоге и значаја подземних крашких облика Белаве —

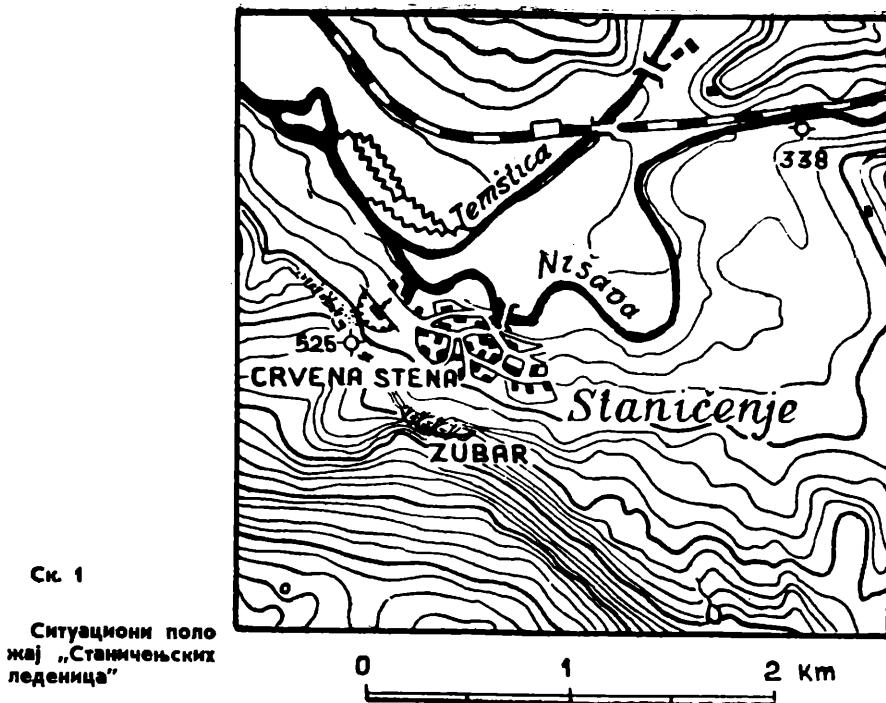
Станичењске леденице налазе се на северозападној периферији села Станичења, по коме су и назване. Оне су на апсолутној висини 380 м, код црквице св. Богородице и поред пута који води левом обалом Нишаве ка засеоку Бурђево Поље. До њих се долези преко железничке станице Станичење, удаљене око 3 км.

ФИЗИЧКОГЕОГРАФСКИ ФАКТОРИ

Морфолошке одлике.— Станичењске леденице представљају остатке завршних делова уништених пећина. Приступачним проматрањима данас су доступни само завршни канали над којима је израђен складишни простор Пиротске млекаре.

Ове леденице се састоје од једне заједничке разорене дворане са три отвора. Од њих, два источна припадају једном систему вертикалних пукотина, а западни другом. Првобитна топографска површина завршног дела била је на висини 384—390 м, а дно на 380 м. Ова реконструкција се заснива на данашњем морфолошком изгледу излазног дела леденица. У њега се улази кроз магацин Млекаре. Тај улаз је вертикалан и засечен у кречњачком одсеку. Приступ унутрашњости Млекаре је вештачки уобличен, а на отворима канала су дрвена врата. Сва три отвора оријентисана су на ССИ.

Источни или леви отвор почиње каналом широким и високим око 0,80 м, укупне дужине 5 м. Од улаза према унутрашњости под је релативно раван, док се таваница издиже од 0,8 до 1,5 м, у средњем, а у завршном на 2,5 м. На крају овог канала јавља се вертикална пукотина испуњена и зачепљена крупним и лабилним дробинским материјалом. Одатле, ка површини, пролаз је затворен. У дробинама, које потичу са Црвене стене, уложена је и земљаста маса са топографске површине. Ово проширење је првобитно било предворје заједничке дворане леденица. Оно је суво, без накита и са понором. Тај је понор дубок 1,5 м, а дно му је зачепљено ситним

Ск. 1

Ситуациони положај „Станичењских леденица“

дробинама. Овај хоризонтални део канала протезао се од предворја дубље у заједничку дворану и допирао до извора св. Богородице. Био је сличних димензија као и данашњи отвор, док му је дужина износила 3,5 м.

Средњи отвор је такође вспички преиначен и скраћен за око 3 м. Улаз му је истих димензија као и код претходних с којима се спаја. Дуг је 3 м, док му је висина 0,80 до 1 м. Према томе предворје источне леденице је имало два излаза у заједничку дворану. Оно је формирано на две дијаклазе; једној косој, правца И—З, и другој попречној, правца ЈЗ—СИ. Прва је потпуно, а друга делимично зачепљена површинским материјалом.

Западни, односно лесни отвор представљен је излазним каналом засебног система вертикалних пукотина, те чини посебну леденицу. Дно јој је за 1 м више од претходних отвора и дуго свега 2 м, док је отвор широк 1,8 и висок 0,7 м. Таваница се према унутрашњости снижава на 0,4 м.

Изложене морфометријске карактеристике постојећих канала у леденицама показују да се ради о остацима једне веће заједничке подземне шупљине који се јасно виде пред улазом у Млеку, као и у њој самој. Према њиховим морфолошким одликама, извесно је да је завршни део леденице достигао ширину 10—14, висину око 10 и дужину до 35 м.

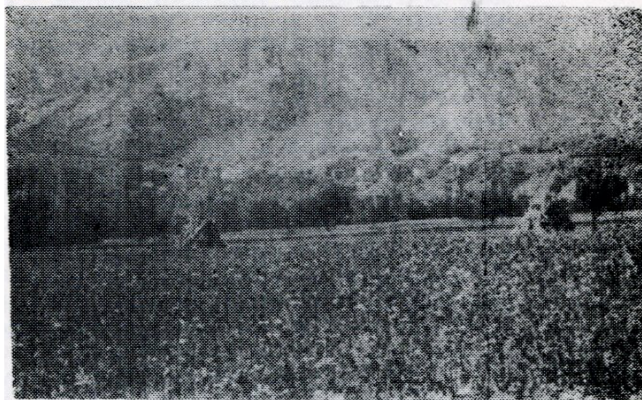
Геолошко-тектонска грађа.— Терен Станичењских леденица је врло сложене геолошке, тектонске и хидрогеолошке структуре. У геолошкој грађи учествују баремски кречњаци и сенонски лапорци,

глинци, пешчари и песковити кречњаци. Од млађих слојева заступљене су кречњачке дробине, а на супротној страни Нишаве, дилувијално-алувијалне насlage и андезитски еруптиви (уп. 1; 2; 3, 4).

Тектонски односи су представљени ненормалним контактом баремских и сенонских слојева. По ранијим схватањима, баремски кречњаци чине плочу планине Белаве која је навучена преко сенонских творевина (уп. 1; 5). Међутим, према најновијим проучавањима

Сл. 1.

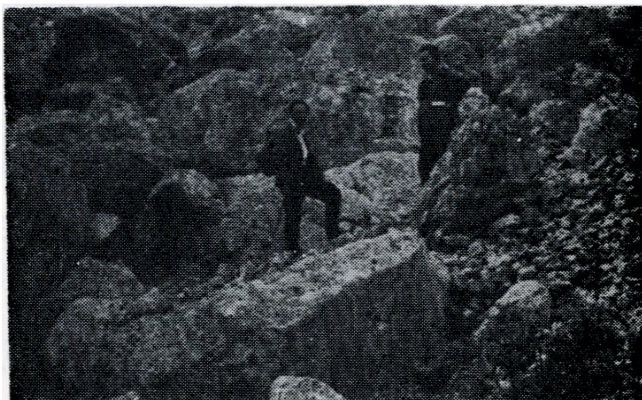
Планина Белава на сектору села Станичења. У десном плану, изнад села, под одсеком Црвене стене, налазе се леденице.

(6) и резултатима наших посматрања, ненормални контакт између барема и сенона објашњава се реверсним раседима и најахивањима. За проблематику Станичењских леденица много је значајнија радијална тектоника. Још П. Јанковић је претпоставио да је Белава према Нишави „можда једним уздужним раседом такорећи одсечена, ограничена” и да су на њему „пробиле еруптивне жице око Станичења” (4, 76—9). Међутим, по К. Петковићу овај расед је у ствари

Сл. 2.

Псеудодолина под Црвеном стеном са обурваним блокови-ма од пећинског тавана.

попречна дислокациона линија која „иде данашњом долином реке Нишаве од СЗ ка ЈИ” (1, 45; 3, 54—6). У делу леденица, овај расед најбоље је изражен на северним странама Црвене стене и Зубара. Према морфолошким особинама терена, то је стари расед са лугом активношћу и подмлађивањем. На то упућује и терен са десне стране Нишаве који је неприродно нагнут њеном току. На његову пер-

мајентну активност упућују и врло јаки сеизмички потреси забележени 1893. и 1904. године (7; 8). Наглашава се да поред овог у делу леденица постоје и раседи другог реда који су такође до скоро били активни. Општа тектонска активност свих ових раседа од битног је значаја била за измену површинског и подземног крашког рељефа на терену Станичењских леденица (раздрузаност, испуцаност кречњачких слојева, системи пукотина, стропоштавање пећинских таваница итд.).

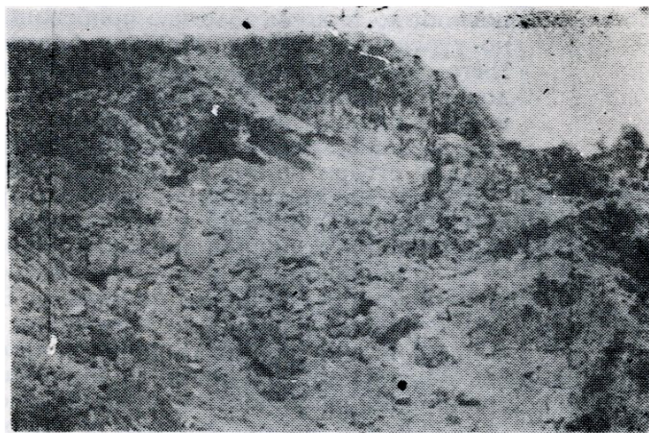
Хидрогеолошки услови. — Као што је изнето, главна карактеристика баремских слојева је да су врло грошни и испуцани због чега лако апсорбују велики део атмосферског талога који се излучује на терену Црвене стене. Према К. Петковићу, њих киша лако раствара, улазећи у безбројне пукотине које током времена проширује и врши стално обурвавање. Та је појава особито изражена на Црвеној стени. „Ту не само што су се откинули безбројни врло крупни блокови стена, већ се одваљују читаве стране” (9). Пукотине у кречњацима Црвене стене су најразноврсније по типу и димензијама. Представљене су брахиклазама, дијаклазама и другим. Такви системи пукотина постоје од темена Црвене стене па све до дна леденица. Дуж њих се врши интензивно распадање и стварање дробина и сипара кроз које такође неометано продира вода.

За хидролошке прилике самих леденица од значаја су два извора. Први, извор св. Богородице, је у самој Млекари. Он има пукотински карактер и јавља се у малом басену чији је ниво на 376 м, односно на 4 м дубине од пода завршног дела источне леденице. Овај извор је најпре био затрпан дробинским, а затим сипарским материјалом. Први је доспевао кроз вертикалне канале, а други сручивањем низ одсеке Црвене стене. Године 1954., када је изграђена Млекара, овај извор је највећим делом забетониран, те му је приступ врло отежан. Наиме, до његовог отвора, који је дубок 1,40 м, силази се низ 8 степеница. Температура изворске воде 5. X 1967. г. у 12 часова износила је 4° С. Са том температуром, извор св. Богородице био би међу најхладнијим не само у области планине Белаве, већ и целе источне Србије, јер одговара температури извора на Миџору који су по Ј. Цвијићу најхладнији (10, 23, 33)¹.

Други извор, каптиран у чесму са две луле, налази се испред Млекаре код црквице св. Богородице. Вода са ове чесме избија на контакту баремских кречњака и сенонских лапораца недалеко од раседне линије правца СЗ—ЈИ. Мерења 5. X 1967. г., вршена у више махова, дала су температуру воде 6° С. По Ј. Цвијићу, 17. јуна 1895. године, температура ове воде била је 5° С. Овако ниску температуру, Ј. Цвијић објашњава струјањем хладног ваздуха кроз леденице који као такав расхлађује подземне водене жице, а затим и масом сипара која се загрева током лета и условљава испаравање воде под сипарима „везујући при том топлоту” (10, 23).

Микроклиматолошке прилике. — За наша разматрања климатских одлика леденица, на првом месту од значаја је познавање њених температурних особина и механизма подземне циркулације ваздуха. С тим у вези, треба истаћи најпре да у леденицама није нађен лед и да је температура ваздуха у њима релативно ниска. Због тога их је Ј. Цвијић сврстао у привремене (периодске) леденице. Лед и снег се највероватније задржавају у вишим, проматрању неприступачним, деловима вертикалних канала, где их делимично за-

птывају и у летње доба. Тиме се расхлађује ваздух који као тежи струји према завршном заједничком делу леденица. Ово струјање је врло осетно у отвору западне леденице. Године 1895, по Ј. Цвијићу је „ваздух имао врло ниску температуру, $+2^{\circ}\text{C}$ ” (10,23). Према нашим мерењима, 5. X 1967. год., температура ваздуха у заједничком делу, односно у данашњој Млекари варирао је између 10 и 11°C . У отворима источне леденице, као и у њеном предворју, била је 8°C , док је у отвору западне леденице износила 6°C . Разлика од 4°C , која се јавила за време од 72 године, највероватније је последица доцнијег јачег заптивања дробинама те и слабијег струјања расхлађеног ваздуха у вертикалном стубу. Тако се испод снежно-леденог „чепа” јавља стални слој сабијеног хладног ваздуха, који непрекидно притискиван новим слојевима површинског ваздуха увек задржава врло ниску температуру. Међутим, температурне разлике између отвора источне и западне леденице је резултат поменутих посебних пукотинских система, те и друкчије подземне циркулације ваздуха. Наиме, док се у левој јавља струјање одозго наниже, докле у десној струјање ваздуха је у обрнутом смеру. То доказује да је десна леденица сифонског карактера и да њена подземна циркулација прелази дужи пут, па је у њој и јаче расхлађивање ваздуха.

Сл. 3.

Хаос крупних кречњачких блокова на месту саломљене таванице пећине под Црвеном стеном.

Да су леденице у вези са топографском површином, поред поменутих дробина и земље у вертикалним каналима, сведоче и више отвора у псеудодолини непосредно под одсеком Црвене стене. Становништво их назива „одијала”. Из њих, током зиме, избија топла водена пара, те се снег ту не задржава. Ова појава се објашњава постјећним ваздухом у системима пукотина који је у односу на спољашњи топлији и као лакши избија на површину („одише”). Таква

1) Према једној новинској информацији на терену Станичења пронађен је и хладнији извор. Том приликом истакнуто је да је у једној пећини измерена температура извора од 1°C и као такав тај извор би био најхладнији „не само у нашој земљи него и у Европи” (11,6). Веродостојност овог навода нашим испитивањима није потврђена, уколико би се радило о извору Станичењских леденица.

циркулација је доказ о комуникацији ваздуха у слоју изнад леденица и површинског под Црвеном стеном. Према томе, остаци Станичењских леденица су заиста повремене леденице, јер њихови завршни канали имају више вертикалних отвора. Они су у вези са топографском површином непосредно испод одсека Црвене стене као и бројним секундарним пукотинама у којима се увек задржава ваздух ниске температуре.

АНТРОПОГЕНА УЛОГА СТАНИЧЕЊСКИХ ЛЕДЕНИЦА

Док су готово све леденице источне Србије на великим висинама и на већим даљинама од насеља (уп. 12,84—5), дотле су станичењске скоро у самом селу. Такав положај био је пресудан за њихову антропогену улогу и значај, како у прошлости, тако и данас.

Значај за људски живот. — У прошлости, Станичењске леденице имале су двојаку улогу. Оне су најпре служиле као збежишта становништва Станичења, а затим као привредне оставе.

У млађем периоду турског доба, пећине као и веће окапине (Пећ и др.) и јаме (Љиља дувка и др.) на планини Белави, становништво је користило као прибежишта. Оно је често било изложено турским зулумима, јер је у близини села пролазио важан пут. Њега је становништво, као и главни, називало „Цариградски друм“, док се у самом селу налазило седиште спахије и читлак сахибије који је био „господар“ Станичења и околних села. Остаци зидина, који се данас налазе изнад ушћа Темштице у Нишаву, и који се зову Кула, у ствари потичу од његовог утврђеног станишта. Из Станичења, он је надзирао околна насеља која је такође почитљиво. Ово стога, јер је Станичење у турско доба било најразвијеније село, те и најглавније насеље и средиште Бурђевопољске котлине.

У даљој прошлости леденице су као природне оставе и хладњаче користили бачијски сточари са Белаве, а у XIX и у првој деценији XX века поглавито Црновунци. У њима су ти номадски сточари остављали качкаваљ који су производили на планини. Од последњих Црновунаца, неки су били насељени у Бурђево пољу. На „појатиштима“ Белаве, где су сада црноклишки сточарски станови и насеље Косте Јанића, зимовао је његов отац Ашанин Штерија Стафеји. Он је био једини Црновунац у средњем Нишављу за кога се зна да је купио земљу и настанио се на својим појатама (13,35—6), између осталог и због тога, што је могао користити Станичењске леденице.

По одласку Црновунаца, леденице су такође коришћене за оставу качкаваља. У њима су качкаваљ држали приватни трговци који су у непосредној близини имали радионице („качкаваљнице“) у којима се справљао качкаваљ за извоз у земљу и иностранство.

Престанком робне производње качкаваља, становништво Станичења пред други светски рат почело је користити леденице као оставе сточарских производа. Јер, село Станичење и природом је упућено на сточарство. Непосредно под одсецима Белаве до границе сипара, простиру се паралелно с гребеном на већим површинама планинске ливаде, од којих су неке ограђене сухомеђинама. На тим ливадама и сада се напајају стада оваца и говеда. Ова сточарења су, поред природних испаша, потенцирале и леденице. Наиме, оне су то-

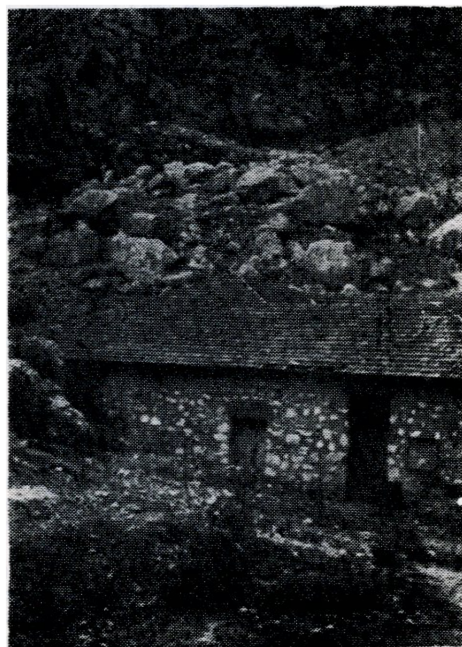
ком лета биле главна остава за качкаваљ, сир, масло и месо. Због њихове климатолошке функције, ту је изграђена 1954. год. млекара. Тиме су Станичењске леденице добиле још већи значај као природне хладњаче. Отада је ту велико стовариште качкаваља Пиротске млекарне. У њој се производи крављи и овчији сир у кришкама. Млеко се углавном откупљује од становништва Станичења. Качкаваљ, који се овде само магацинира, извози св по нашој земљи, а у знатним количинама и у иностранство (САД и друге земље). Из млекарне мештани узимају сурутку и њоме тове свиње.

Станичењске леденице представљају леп пример преобраћања природне у наменску оставу. Оне су управо комбинација природне и грађене велике магацинске хладњаче. Као такве, оне су редак пример искоришћавања крашких подземних шупљина у привредне сврхе.

Култна мистификација леденичког извора. — Извор св. Богородице у млекарни је, као природна појава, имао двојаку културну улогу. Из тих разлога, становништво Станичења, при изградњи млекарне, није дозволило да се зазида. Због тога је на дну млекарне остављен отвор за прилаз и захватање изворске воде. Она се захвата лименим судовима причвршћеним за дрво, те се вода из извора вади као из бунара.

Један вид култа извора св. Богородице је веровање у лецилишну моћ, а други мистификација светилишта. У лецилишне сврхе, вода извора се користи за умивање и испирање очију. Верујући у знатну лецилишну моћ, становништво при извору оставља, или у његов басен баца, метални новац и цвеће, (босиљак и друго).

Други вид култа манифестовао се паљењем свећа поред зида

Сл. 4.

Зграда Пиротске млекарне над леденицама. У позадини део псеудовртаче са обурваним материјалом који потиче од завршне заједничке дворане станичењских леденица.

изнад извора. Остаци горелих свећа ту се и данас виде. То значи да се овај извор сматрао и као „свети извор”, тј. светилиште. Име му долази од средњовековног црквишта св. Богородице, које је у непосредној близини. На њему је подигнута црквица која и данас има велику верску улогу у животу становништва, што се да закључити по одржавању сабора о св. Богородици.

Изградњом млекаре престало је раније свакодневно и празнично долажење на овај извор. Сада се повремено походи и то када је млекура отворена. Значи, у последње време култ извора св. Богородице је изгубио у многоме свој ранији значај. Ипак, остаци лежишног и светилишног култа и данас се одржавају, али углавном код старијих жена. Иначе, извор је проглашен као „лековит” и уздигнут на култ светилишта, јер се одликује врло хладном водом, особином коју остали овдашњи извори немају.

ЗАКЉУЧАК

По својим морфо-спелеолошким карактеристикама, Станичењске леденице су комбинација леденица окнастог отвора и окапина. Као окнасте оне су постале после стропоштавања и рушења велике пећине под одсеком Црвене стене, а као окапинске по сламању њиховог заједничког завршног дела.

Посебна научна морфо-спелеолошка теоријска вредност Станичењских леденица је у томе, што су оне постале двоструким сламањем пећинских таваница у различитим временским интервалима. Ова веома ретка, а можда и јединствена појава у југоисточној Србији, несумњиво се доказује тектонским и морфолошким чињеницама. У тектонској структури врло се истичу раседни одсеци и огледала, а у морфолошкој јасни остаци псеудодолине, хаос блокова на њеном дну и класични пећински накит на некадашњим зидовима пећине под одсецима Црвене стене, а затим псеудовертача и остаци пећинског свода при завршним каналима леденица.

Антропогена улога и значај Станичењских леденица такође се истиче као њихово специфично и, за географску апликацију, важно обележје. Насупрот многим леденицама источне Србије, које су због неприступачног положаја месном становништву чак и непознате и о којима једино знају чобани који у планинама чувају стоку (12,84), ове леденице су и у прошлости имале значајну привредну и привремену насеобинску функцију. Изградњом Пиротске млекаре, та је улога постала још значајнијом, јер су оне данас у Србији свакако јединствени пример привредне оставе.

СТАНИЧЕНСКИЕ ЛЕДЯНЫЕ ПЕЩЕРЫ

Станиченские ледяные пещеры находятся в юговосточной Сербии, на северной стороне горы Белавы, недалеко от деревни Станиченья.

Ледяные пещеры это комбинация окнообразного отверстия и грота. В своей морфологической эволюции они образовались после обрушения сначала пещеры над ними, получив характер окнообразных, а затем позднее обрушением задней части потолка пещеры, получив облик грота.

Эти обрушения происходили в различных периодах времени и были последствием младших тектонических радиальных процессов. Морфологические сдвиги древних пещер ясно видны теперь на месте, в форме псевдодолины,

псевдодворонки, а потом хаоса скал и остатков классических украшений пещер. Ледяные пещеры такого типа представляют редкий пример возникновения поземных известковых формообразований. Антропогенная роль и значение станиченских ледяных пещер видим в прошлом в использовании их для хозяйственных целей и временных жилищных помещений. Постройкой большого склада для хранения сыра с 1954 года они получили еще большее значение. Как природные холодильники они в настоящее время представляют единственный пример комбинации природной и построенной хозяйственной кладовой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Петковић К.: 1930. Стратиграфија и тектоника планине Белаве и Црног врха (Посебна изд. Географског друштва, св. 9, Београд).
2. Протић М., Петковић К. и Милојевић С.: 1931. Геолошка карта лист Пирот 1:100.000 (Издање Геол. инст. краљ. Југославије, Београд).
3. Протић М., Петковић К. и Милојевић С.: 1932. Тумач за геолошку карту листа „Пирот“ (Повремена изд. Геол. инст. краљ. Југославије, Београд).
4. Јанковић П.: 1909. Историја развоја нишавске долине (Посебна изд. СКА, Београд).
5. Јапанов Д.: 1935. Morphologie der hinterbal Kanischen Becke (Sofia).
6. Грубић А. и Антонијевић Ј.: 1964. Нова схватања о тектонском склопу источне Србије (Зборник Рударско-геолошког факултета, св. 8 за 1961/2, Београд).
7. Павловић П.: 1897. Земљотреси у Србији 1893. год. (Споменик СКА XXXII, Београд).
8. Михајловић Ј.: 1906. Земљотреси у Србији у 1904. години (Споменик СКА XLIII, Београд).
9. Петковић К.: 1930. Бујице у селу Станичењу као тип ових појава (Природа и наука, бр. 4, Београд).
10. Цвијић Ј.: 1896. Извори тресаве и водопади у источној Србији (Глас СКА LI, Београд).
11. „Слобода“ од 2. IX 1967. (Пирот).
12. Цвијић Ј.: 1895. Пећине и подземна хидрографија источне Србије (Глас СКА XLVI, Београд).
13. Костић М.: 1952. Бурђево поље (Гласник СГД, св. XXXII, бр. 1, Београд):

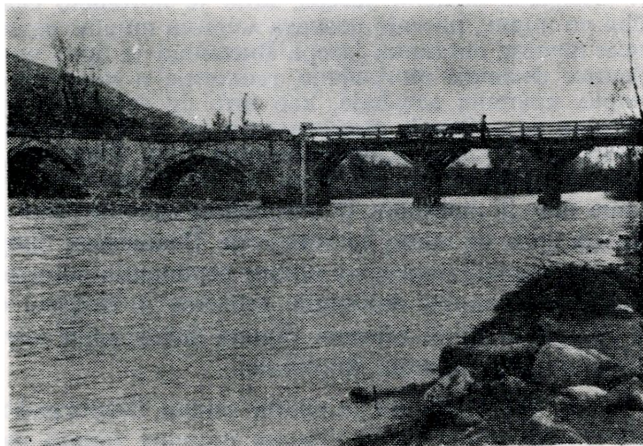
Мр
СТЕВАН
СТАНКОВИЋ

ГУСТИНА РЕЧНЕ МРЕЖЕ У СЛИВУ РЕКЕ ВИСОЧИЦЕ

Височица, после Нишаве најдужа и водом најбогатија река пиротског краја, до фебруара месеца 1963. године била је позната малом броју људи и то углавном по великом паду, знатној брзини и богатству пастрмки. После клизања терена на месту званом Зли дол и стварања великог језера, које је потопило село Завој, Височица, бар по имену, постаје позната људима широм наше земље. По необичном начину постанка језера Височица је брзо ушла у готово све уџбенике физичке географије, геологије и геоморфологије. Међутим, и поред крупних догађаја, као што су стварање урниског језера, потапање села Завој, размишљања па и предузимања радова у циљу хидроенергетског искоришћавања вода Височице, ова река и њене бројне притоке хидролошки су недовољно проучене. Режим Височице нам је непознат. О утврђеним законитостима појаве великих и малих вода не може се говорити. Недовољан број водомерних и метеоролошких станица са дужим периодима осматрања водостаја, температура ваздуха, падавина, дебљине и трајања снежног покривача и др., један су од главних узрока недовољног научног познавања хидрографског система Височице.

Речна мрежа је веома важан хидрографски фактор. Уколико је она гушћа (већа дужина водених токова на јединици површине), утолико је брже и веће отицање падавина, мање испаравање и понирање, бржа појава високих вода и поплавних таласа. На територији наше земље густина речне мреже није свуда подједнака. У сливу Височице, такође, постоје знатне разлике у густини речне мреже између појединих делова слива. Густина речне мреже зависи од низа фактора, међу којима се посебно истичу геолошки састав и вертикална разгрананост рељефа, количина и начин излучивања падавина, температура ваздуха, испаравање, ветрови и пошумљеност. Ови фактори јављају се у природи у најразличитијим комбинацијама, те се морају посматрати комплексно, оцењујући при томе већу или мању улогу сваког од њих.

Опис водотока. — Височица је десна и највећа притока Нишаве. Дугачка је 84 км. Површина њеног слива обухвата 810 км². По-стаје од неколико извора који се налазе испод планинског врха Ком (2016 м) који се диже на крајњем југоисточном делу Старе планине, на територији НР Бугарске. Извор Брлске реке — главног изворишног крака Височице, лежи на 1480 м надморске висине. На територију наше земље улази 2 км ЈИ од села Доњи Криводол и до села Славиње позната је под именом Комштичка река (по селу Комштица у Бугарској). На овом сектору ширина реке је 5—7 м. Дубине су доста променљиве, али у просеку износе 40—60 см. Корито је стеновито, а река брза. Од уласка у нашу земљу па до ушћа Топлодолске реке тече правцем ЈИ—СЗ, правећи на више места меандре, од којих су најлепше изражени — већи, низводно од клисуре Владикине плоче, и мањи, низводно од села Паклештице. Од Славиње до ушћа Топлодолске реке носи назив Височица, а низводно Темштица. Укупна дужина ових сектора (за које се често употребљава јединствен назив Височица) на територији наше земље износи 69 км. Ушће Височице у Нишаву налази се на 331 м н. в. Укупан пад износи 1149 м (на територији наше земље 509 м), а коефицијент развитка тока 1,95. У средњем и доњем току Височица је широка 20 до 30 м. У пролеће, када се отапа снег у планинском делу слива и јаве јаче кише, Височица често има више воде од Нишаве.

Сл. 1.
Височица код ста
ничењског моста.

Снимио
С. Станковић

На свом току Височица прима већи број притока. Водом богатије, бројније и дуже су десне притоке, те се слив одликује веома изразитом асиметријом. Веће десне притоке су: Воденичка река, Росомачка река, Дојкиначка река, Гостушка река, Топлодолска река, Рудињска река и Клајћа. Од левих притока већа је само Покривштица.

Воденичка река извире у делу званом Равнице, ЈИ од врха Добројутро. Тече најпре на југ, прима са леве стране Свињарску реку и Градишницу, скреће на ЈИ, протиче кроз Сенокос и Каменицу и улива се у Височицу код села Брајковци. Слабији изворишни краци ове реке у току лета пресуше те је протицај мали.

Росомачка река дугачка је 11,3 км. Настаје од воде неколико слабих извора који се јављају под врхом Добро јутро. Одликује се праволинијским током С — Ј и улива се у Височицу код села Славиње. Због великог просечног пада (80,8%) Росомачка река је веома брза те се на више места користи за покретање воденичног камена.

Дојкиначка река је најдужа и водом најбогатија притока Височице. Дугачка је 25 км и прима већи број притока, од којих је највећа Јеловичка река. Просечан протицај премашује 1 м³/сек. У географској литератури ова река је позната по циновским лонцима на делу званом Ждрело, које је описао Ј. Цвијић почетком овог века.

Сл. 2.

Дојкиначка река низводно од Дома на Врелу.

Снимио С. Станковић

Гостушка река извире под врхом Белан и после 10,9 км тока улива се у Височицу код Велике Лукање. Са леве стране прима већи број притока, те не пресушује ни за време најтоплијих лета. Просечан протицај износи око 300 л/сек.

Топлодолска река настаје од већег броја потока који на простору између Жаркове чуке, Тупанара, Мицора и Дугог била граде пространу изворишну членку. Топлодолска река прима велики број притока. У њеном сливу развило се више од 260 км токова, те је речна мрежа веома густа. Појава високих вода је брза, али до поплава не долази, јер је долина највећим делом клисурастог склопа.

Рудињска река је једина већа притока на сектору званом Темштица. Извире источно од села Мирковци где се приближава сливу Тимока. Прима мали број притока, па и поред тога што је дугачка 9,2 км у току топлих летњих месеци готово пресуши.

Покривштица, једина „већа“ лева притока Височице дугачка је свега 4,1 км. Извире код села Покривштице и тече према северу. У влажнијем делу године има довољно воде, те је на њој подигнуто више воденица.

Геолошки састав и рељеф слива. — У погледу геолошког састава слив реке Височице веома је разноврстан, јер се срећу готово

све врсте стена. Знатан део терена између Кома, Мале пољане, Добројутра и Дебелог рида изграђен је од кристаластих шкриљаца. Пермски црвени пешчари и конгломерати имају велико распрострањење у сливу Топлодолске реке и око доњег тока Височице. Поред ових доминантних стена, јављају се кречњаци, пешчари и лапорци. Овакав геолошки састав (преовлађују вододржливе стене) омогућио је развој доста густе мреже површинских токова. На мањим партијама кречњака отицање је подземно (Понор, Вртибог), те је дужина површинских токова мања. Вода која понире на кречњачким теренима јавља се у нижим деловима слива у виду јачих крашких врела.

Рељеф слива Височице одликује се великом дисекцијом и врло изразитом вертикалном разграном. Поред планинских врхова, који прелазе висину од 2000 м, на кратком растојању срећу се дубоке долине и ниски претпланински делови слива. Оваква конфигурација рељефа условљава брзо отицање падавина повременим и сталним токовима, али омогућује и веома изразиту ерозију којом су већ захваћени извесни делови слива.

У рељефу слива Височице по Ј. Цвијићу (2,270) издвајају се четири основне целине: Венац Старе планине, зона глама и кукла, долина Височице и Видлич. Венац Старе планине на делу слива Височице пружа се правцем СЗ — ЈИ. Од главног венца одваја се већи број дугачких планинских коса, између којих се дубоко увлаче изворишни делови десних притока Височице. На падинама Старе планине излучује се знатна количина падавина и акумулира, у току зиме, доста снега, што је од посебног значаја за густину речне мреже. Зона кукла и глама захвата простор с обе стране Височице (на њеном средњем току) између Старе планине и Видлича. Представљена је ниским косама испресецаним притокама Височице. Видлич је представљен стрмим одсеком. Хидрографски је веома сиромашан. Одводњава се према Нишави, те на северном одсеку нема ни једног већег врела. Долина Височице, као четврта целина у рељефу овог дела наше земље, састоји се од Горњевисочке котлине, клисуре Владикине плоче, ерозивног проширења Доњи Висок и клисуре Темац. Овакав склоп долине у основи одређује особине Височице, те је она у проширеним деловима долине мирна река, а у клисурама брз планински ток.

Климатске прилике.— Због недостатка климатолошких показатеља клима слива Височице није довољно проучена. У сливу Височице влада умерено континентална, субпланинска и планинска клима, хладнија и влажнија од нижих према вишим деловима слива. Средња јануарска температура ваздуха за већи део слива износи — 5 до — 10°C, што је последица велике надморске висине и изразите континенталности. У току лета највише температуре јављају се у јулу и достижу 20 до 25°C. Високим температурама ваздуха одликују се и август и септембар, те тада многи токови пресуше. Просечна годишња висина падавина у сливу Височице износи 600—1000 мм. Међутим, постоје знатне разлике како у расподели падавина по појединим деловима слива, тако и по месецима у току године (таблица 1).

Табл. 1. Годишња расподела падавина у сливу Височице

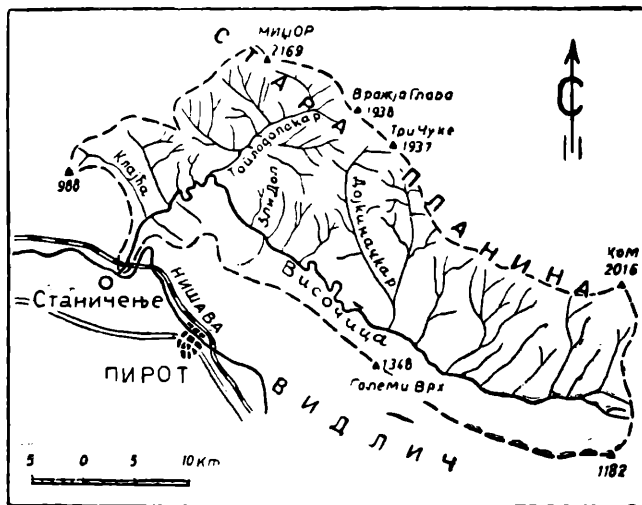
Станица надм. вис.	Период осмат	Год.												
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Дојкинци	1925													
880	1940	64	54	66	88	120	109	56	76	47	85	67	85	917
Дојкинци	1950													
880	1962	72	80	67	91	115	92	80	68	67	75	109	83	1004
Вис. Ржана	1950													
700	1962	45	57	38	62	57	69	66	51	39	59	82	75	761
Смиловци	1950													
680	1962	41	54	45	56	80	71	52	53	41	55	75	56	675
Вел. Лукања	1956													
600	1962	31	46	36	56	115	72	61	43	46	34	91	56	619
Топли До	1953													
700	1962	57	85	63	69	89	61	74	19	21	50	64	52	704
Темска	1954													
380	1962	38	54	51	57	77	62	48	37	48	51	73	54	655

Из таблице се види да највише падавина добија слив Дојкиначке реке, која по богатству воде заостаје само иза Височице. Нижи делови слива добијају мање падавина. Слив Височице у целини добија мање падавина од просека за нашу земљу (1002 мм). На већини станица максимум падавина јавља се у мају, а минимум у септембру и августу. Оваква расподела падавина по месецима условљава појаву високих вода у пролеће и малих вода крајем лета и почетком јесени када слабији токови потпуно пресуше. Снег се јавља у зимским месецима и то у Дојкинцима просечно 56 дана у години, Смиловцима 46, Темској 21 дан годишње. Због ниских зимских температура снег се не отапа у време излучивања већ у пролеће, када уз обилне кише повећава протицај река. Максимална дебљина снежног покривача у планинском делу слива често је већа од једног метра, а у нижим деловима слива достиже 50 см.

Испаравање је највеће у току лета када се јављају доста високе температуре ваздуха и тла у непошумљеном делу слива. Велика вертикална разграна рељефа, која условљава брзо отицање падавина, донекле смањује испаравање. Ветрови повећавају испаравање, али се јављају и као главни доносиоци влажних ваздушних маса.

Густина речне мреже.— У савременим хидролошким проучавањима густина речне мреже израчунава се по обрасцима Нојмана и Б. А. Аполова. Резултати добијени по обрасцу Нојмана показују просечну дужину водених токова на површини од 1 км², а вредности добијене по обрасцу Аполова показују просечну дужину пута који падавине на одређеној територији прелазе до сталних водотока.

Примењујући обрасце поменутих хидролога за густину речне мреже у сливу Височице добили смо следеће вредности: На сваком км² слива постоји просечно 930 м водених токова, а падавине до сталних токова прелазе, у просеку, пут од 1066 м. Добијене вредности указују да је густина речне мреже у сливу Височице доста велика (скоро два пута већа од просека за нашу земљу), а последица је планинско-субпланинске климе са смањеним испаравањем и доста падавина у највишим деловима слива, велике вертикалне разгране релефа и великог пространства вододржљивих стена. Густина речне мреже већа је у пролеће него крајем лета и почетком јесени, када слабији токови пресуше. Ове промене је тешко одредити, јер је скоро немогуће утврдити тачан број токова који пресушују и време када су они без воде.

Сл. 3.
Карта важнијих токова у сливу Височице.

Густина речне мреже није подједнака у свим деловима слива. У сливовима појединих притока Височице густина речне мреже је 1,5 па и више од 2 пута већа од просечне вредности за цео слив. Основни хидрографски показатељи за Височицу и неке њене притоке приказани су у табели 2.

Nojman $D = \frac{\sum L \text{ km}}{F \text{ km}^2} = \text{km. ili m toka/km}^2$. ($\sum L$ = укупна дужина свих токова, F = површина слива).

Apolov: $L_y = \frac{F \text{ km}^2}{\sum L \text{ km}} = \text{пут падав у мет. до сталних токова. (} F = \text{површина слива, } \sum L = \text{укупна дужина свих токова)}$.

Табл. 2. Основни хидрографски показатељи река слива Височице

Назив тока	Дужина то- ка у km.	Косфиц раз- вика тока.	Укуп. дуж. ток. у сливу	Површина слива у km ²	D=m/km ² по Nojmanu	Ly у мет. по Arlovu	Укупан пад у мет.	Просеч. пад у %
Височица	84,0	1,95	759,7	810	930	1066	1149	13,5
Свињарштица	5,1	1,10	6,1	7,11	850	1165	438	85,8
Клајћа	12,9	1,29	15,8	27,50	570	1740	348	26,9
Рудињска р.	8,5	1,18	18,5	20,10	920	1086	350	41,1
Топлодолска река	19,8	1,58	261,0	135,25	1920	518	1320	61,1
Покривштица	4,1	1,32	7,6	8,25	920	1086	342	83,6
Бела река	5,0	1,22	8,2	7,22	1120	808	635	127,0
Гостушка река	10,9	1,18	23,0	29,17	780	1268	980	89,9
Белска река	6,8	1,23	31,0	15,12	2040	487	795	116,0
Дојкиначка река	25,0	1,19	129,0	141,75	910	1398	1060	42,4
Росомачка река	11,3	1,07	23,5	23,20	1010	987	914	80,8
Воденичка река	15,0	1,36	61,0	55,00	1100	901	810	54,0
Каљник	5,4	1,05	5,4	7,00	770	1296	430	79,6

Из таблице 2 запажа се да је густина речне мреже највећа у сливу Белске реке, десне притоке Височице. На сваком км² слива ове реке постоји 2040 м водених токова. Како је површина слива ове реке мала, а водених токова има доста, падавине до токова прелазе, у просеку, пут дуг свега 487 м. Овако велика густина речне мреже у сливу Белске реке може се објаснити већом хидрографском површином слива од топографске, јер се вероватно један део воде из крашке увале Врти бог, после подземног тока, јавља у сливу Белске реке формирајући дуже и краће токове.

Великом густином речне мреже одликује се и слив Топлодолске реке. На сваком км² постоји просечно 1920 м токова, а падавине до ових прелазе пут дуг 518 м. Овако велика густина речне мреже последица је знатне надморске висине слива, повећане количине падавина, нарочито снега који се на падинама Старе планине отапа до јуна па и јула, одржавајући на тај начин бројне токове.

Поред поменутих, знатном густином речне мреже одликују се и сливови Беле реке (D = 1120 м/км²; Ly = 808 м), Воденичке реке (D = 1100 м/км²; Ly = 901 м) и Росомачке реке (D = 1010 м/км²; Ly = 987 м). Густина речне мреже у сливовима Рудињске реке, Покривштице и Дојкиначке реке приближна је вредностима за слив Височице као целине.

Мању густину речне мреже од просечне имају сливови Свињарштице (D = 850 м/км²; Ly = 1165 м), Гостушке реке (D = 780 м/км²; Ly = 1268 м) и Каљника (D = 770 м/км²; Ly = 1296 м). Најмању густину речне мреже има слив Клајће. На км² слива ове реке има свега 570 м токова, а падавине на путу до ових прелазе растојање од 1740 м. Уопште узев, слив ове реке одликује се оскудицом текуће површинске воде.

Закључак.— Из кратког излагања о густини речне мреже у сливу Височице можемо закључити да је он богат воденим токовима, који су у границама слива неравномерно распоређени. Токови су углавном кратки и водом сиромашни, а одликују се великим падовима. Отицање падавина је веома брзо, што доводи до интензивирања процеса ерозије. Због оваквих особина слива и токова, потпуно је искоришћавање водних снага могуће је изградњом акумулационих басена (вештачких језера) у којима би се „магазинирале“ велике пролећне воде и воде изненадних киша и користиле током лета када се протицај река смањи, а слабији токови потпуно пресуше.

ЛИТЕРАТУРА

1. Топографске карте 1:50.000, секција Пирот, лист 1, 2, 3, 4, и 4а.
2. Ј. Цвијић: Геоморфологија, књ. 1. Београд, 1924.
3. Д. Дукић: Општа хидрологија. „Научна књига“, Београд, 1962.
4. Метеролошки годишњак — падавине. Савезна управа хидрометеоролошке службе, Београд.

ГУСТОТА РЕЧНОЙ СЕТИ В БАСЕЙНЕ РЕКИ ВИСОЧИЦЫ

Височица, правый приток реки Нишавы (бассейн Южной Моравы — Восточная Сербия) самая длинная и многоводная река в пиротской области. В географической и геологической литературе и между людьми нашей страны известна по земляной лавине, которая в феврале 1963 года на месте Злой дол, перегородила реку и образовала озеро затопившее село Завой.

Гидрогеографические особенности Височицы и ее бассейна недостаточно изучены. В этой статье делается попытка показать густоту речной сети, значительного гидрографического показателя, от которого зависит быстрота и количество слияния осадков, скопления высоких вод, затопляющих волн и другое.

Площадь бассейна реки Височицы занимает 810 км², целокупная долина всех токов в бассейне 759,7 км. На всяком квадратном километре слива приблизительно 930 водяных протоков. Вода которая в виде осадков упадет на поверхность бассейна, на своем пути до первых потоков, пройдет путь в 1066 м. Густота речной сети в бассейне Височицы: довольно велика (почти два раза больше среднего числа в Югославии), а вследствие этого горного и субгорного климата с несравненно большими испарениями и обильными осадками, большие вертикальные разветвления рельефа и большого пространства скал не пропускающих воду в бассейне.

Густота речной сети неодинаковая во всех частях бассейна (таблица 2). Самая большая в бассейне реки Бельской (2.040 м слива (км²) и Теплодольской реки (1.920 м. слива (км²), а меньше всего в бассейне Кляиче (570 м. слива (км²).

Бассейн Височицы в целом богат водяными струями. Они в границах бассейна распределены неравномерно. Струи главным образом короткие и небогаты водой (некоторые в течении лета пересыхают). Осадки стекают очень быстро, что приводит к ускорению процесса эрозии. Из-за этих особенностей бассейна и струй, более полное использование водяных сил возможно с постройкой аккумуляционных бассейнов (искусственных озер) в которых бы задерживались большие весенние воды и воды внезапных дождей и могли быть использованы в течение лета когда вода в реках уменьшается.

БОЖИДАР
АНТИЋ

ПРИВРЕДА КОМУНЕ ПИРОТ ПРЕ И ПОСЛЕ РЕФОРМЕ И ОСНОВНИ АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ

До пре десет година, односно до 1957. године, подручје Пирота било је типично неразвијено, а значајнија привредна активност је егзистирала и претежно била лоцирана у екстензивној и нискоакумулативној пољопривреди, традиционалним формама занатске делатности и малом броју недовољно развијених индустријских организација. Пољопривреда је углавном приватно — сопственичка и имала је приоритетно место у привредној структури комуне, јер је у 1957. години остварила преко 60% друштвеног бруто производа, ангажујући значајан квантум рада, тј. три четвртине од укупног броја становника било је пољопривредно становништво. Друштвени сектор привреде био је веома слабо развијен, тако да је у 1957. години само близу 10% активног становништва било запослено у друштвеној привреди, што није могло одлучујуће да се одрази на апсорбовање текућег природног прираштаја и недовољно упушеног активног пољопривредног становништва.

Година 1957. за привреду комуне је у правом смислу прекретница — преломна година — којој претходи релативно спорији привредни развој и после које долази период бурног, интензивног развоја. Значајно ангажовање друштвене заједнице, банака и сопствене акумулације, обезбедило је обимне инвестиције за изградњу материјалне основе бржег привредног развоја, пре свега у индустрији. Индустрија је, захваљујући значајним инвестиционим улагањима, постала окосница убрзаног привредног развоја комуне, њена основна покретачка снага и основни фактор успешнег превазилажења карактеристичне привредне и друштвене заосталости и неразвијености овог подручја.

Укупна инвестициона улагања у периоду од 1957. до 1965. године износила су 17 милијарди 395 милиона, тј. просечно годишње близу две милијарде старих динара. Од укупних инвестиционих улагања у основна средства на индустрију отпада 8 милијарди 671 милион, тј. 65,4%. Иако највећи део инвестиционих улагања потиче из зајмова и кредита (преко 80%), исто тако био је веома значајан степен улагања сопствене акумулације, јер је у овом периоду у просеку 31,3% друштвеног производа комуне било ангажовано у сврхе

нових инвестиција. Највећа инвестициона улагања остварена су у гу-марској индустрији („Тигар”, са 35,4% укупних инвестиција у ин-дустрији), затим, у текстилној индустрији (Индустрија вуне и коже и „Први мај”, са 28,7% инвестиција) и у дрвној индустрији („По-лет”, са близу једне милијарде старих динара). Значајна су била још улагања у дуванску индустрију, грађевинарство, трговину и ПТТ са-обраћај.

Веома обимна инвестициона улагања, усредсређена пре свега на индустријске капацитете, обезбедила су стварање сасвим солидне материјалне и производне основе за убрзани привредни развитац комуне. У периоду од 1957. до 1965. године друштвени производ прив-реде комуне повећан је за 3,3 пута, са просечном стопом раста од 15% годишње, док је национални доходак повећан за 3,4 пута са просечном годишњом стопом пораста од 15,2%. Национални доходак по глави становника (основни синтетички меритељ степена прив-редне развијености) био је у 1957. години нижи од просечног нацио-налног дохотка по становнику у Србији за близу 40%. У 1965. години релативни национални доходак у комуну приближио се републичком просеку. Темпо привредног развоја у комуну, услед обимних улага-ња, у поменутом периоду био је знатно интензивнији него темпо раз-воја у ширим друштвено-политичким заједницама. На тај начин, дубоки јаз неразвијености у релативно кратком временском року био је практично успешно превазиђен.

У периоду од 1957. до 1965. године у привреди комуне се ре-љешно истичу две основне развојне фазе — једна се односи на пе-риод између 1957. и 1960. године и друга на период између 1960. и 1965. године. Прву развојну фазу карактеришу почетни динамични импулси, повезани са отпочетом изградњом и реконструкцијом ин-дустријских капацитета, услед чега је ефикасност привређивања била објективно слабија. Другу развојну фазу карактерише убрзавање темпа производње, постизање релативно високих стопа раста, и знат-но ефикасније привређивање, што је у пресудној мери повезано са активизацијом претходно материјализованих инвестиција.

Пораст основних агрегата производње

ЕЛЕМЕНАТ	1957.	1960.	год. стопа раста	— у 000 нових дин. — текуће цене		
				1960.	1965.	год. стопа раста
Друштв. бруто пр.	132.300	204.507	15,6	204.507	508.294	20,0
Друштв. произв.	61.112	84.835	11,5	84.835	211.726	20,1
Национални дох.	57.942	81.128	11,9	81.128	203.360	20,2

Интензиван привредни развој, предвођен веома снажним раз-војем индустријске производње, битно је утицао на радикалну из-мену привредне структуре у комуну у корист непољопривредних делатности. Брзи развој индустријске производње, са просечном го-дишњом стопом раста од 37%, омогућио је овој привредној грани апсолутну доминацију у привредној структури комуне од 1960. го-дине. У укупном друштвеном производу привреде друштвеног сек-тора у 1965. години, од 506 милиона 590 хиљада нових динара, индус-

трија је учествовала са 64,6%, ангажујући истовремено преко половине активног становништва запосленог изван пољопривреде. У посматраном временском раздобљу индустријска производња је била подложна веома наглашеним осцилацијама, што је било повезано са општепривредним кретањима ширих размера, и, посебно, са појавама дефицитарности репродукционих материјала, чиме је било проузроковано извесно снижавање степена искоришћености капацитета.

Буран развој индустријске производње подстакао је и омогућио развијање других привредних грана, пре свега, грађевинарства, саобраћаја и трговине.

Осим истакнутих позитивних импулса подстакнутих инвестиционом активношћу, индустрија комуне сучавала се са озбиљним проблемима, који су се одражавали на укупне постигнуте резултате. Високе обавезе по ануитетима са релативно неповољним условима отплате, истакнута повремена дефицитарност репродукционих увозних материјала, затим, производно-технолошка незаокруженост и неуходаност индустријских капацитета, утицали су на извесно снижавање могућих ефеката индустријске производње. Услед свега тога однос између просечног годишњег прираста друштвеног производа и просечног годишњег износа инвестиција (ефикасност инвестиционих улагања) није најповољнији, јер на 100 динара уложених инвестиција долази годишње 113 динара прираста друштвеног производа.

Синтетизована оцена о развоју индустрије у посматраном периоду свакако је позитивна, будући да је индустрија као веома пропусивна привредна грана у ком уни одлучујуће определила динамику привредног и друштвеног развоја, а исто тако пресудно је у позитивном смислу утицала на измену друштвено-економске структуре комуне.

Пољопривредна производња у ком уни, заснована на екстензивним основама, била је приоритетна привредна грана све док се није почео форсирати развитак индустрије. Просечно годишње повећање друштвеног производа и националног дохотка у пољопривреди у периоду од 1957. до 1965. године било је 4,6%, услед чега је пољопривреда перманентно заостајала у погледу темпа развоја иза других привредних грана. Веома ниска инвестициона улагања у пољопривредну производњу, мали обим земљишног фонда у друштвеној својини, затим, недовољна развијеност кооперативних односа са индивидуалним пољопривредним произвођачима, били су основни разлози заостајања пољопривреде, како у односу на природне услове и могућности развоја, тако и у односу на укупан привредни развитак у ком уни. Исто тако, за ову област привреде од значаја је био и привредно-системски инструментариј, а нарочито систем некономских цена пољопривредних производа, што је нарочито утицало на стагнацију у области сточарства.

Осим индустрије и пољопривреде, за привреду комуне је такође од значаја развој грађевинарства, саобраћаја, трговине и занатства, који је повезан са индустријским развојем, али у овоме раду развитак ових привредних грана неће бити посебно третиран.

ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ ПОСЛЕ РЕФОРМЕ

Целина привредно системских измена у оквиру реформе специфично се одражава на привреду комуне. Стартом у реформи

било је пројектовано троструко веће повећање цена производима сировинских грана привреде у односу на прерађивачке гране, ради преовладавања постојећих неусклађености и структуралних диспропорција (створених екстензивним развитком привреде), тј. ради реструктурирања привреде и интензивирања развоја. Реформске измене нарочито заштравају, дакле, услове привређивања прерађивачке индустрије, што се на одговарајући начин одражава на доминантну привредну област комуне — индустрију, која је претежно прерађивачка.

Основни резултати привређивања у комуну после реформе означавају успоравање динамике развоја, што је у пресудној мери повезано са постојећим структурним неусклађеностима и економском нужношћу преласка са екстензивног на интензивно и квалитативно ново привређивање у ширим националним размерама.

Основни елементи привреде комуне у 1966. години

— 1965. година = 100
— у 000 нових динара

Елементи	1966.	индекс 1966/65.
Укупан приход	574.604	128
Утрошена средства	402.828	136
Нето продукт	172.368	113
Доходак	136.866	127
Бруто лични доходи	91.425	134
Фондови	45.440	119

У току 1966. године адекватно заштравање услова привређивања није се у целини осетило и одразило на могућности стицања дохотка из два разлога: прво, у тој години није деловао комплетан механизам привредне реформе, с обзиром да су неке значајне мере касније, тј. почетком 1967. године, ступиле у дејство (спољно-трговински и девизни режим, кредитни систем, ревалоризација основних средстава) и, друго, што су у првој години реформе коришћене извесне пренете материјалне и финансијске резерве. Услед свега тога у многим радним колективима гајиле су се извесне илузије да ћеће доћи до озбиљних тешкоћа у процесу привређивања, због чега се у неким радним организацијама нису благовремено предузимали одговарајући напори у смислу подизања нивоа ефикасности привређивања. Односно, поједине привредне организације извесно време практиковале су претежно рачунска сагледавања, уместо квалитетно новог приступа у смислу рационализације и модернизације пословања.

Нове мере привредне реформе, које су ступиле на снагу почетком 1967. године, значе доградњу привредног система у смислу даље стабилизације привређивања и утицале су на заштравање услова привређивања. У 1967. години привредна кретања у комуну, а исто тако и у ширим размерама, знатно су неповољнија.

Елементи привреде комуне за 9 месеци 1967. године

— 1966. година (9 месеци) = 100
— у 000 нових динара

Елементи	1967.	индекс 1967/66.
Укупан приход	398.140	106
Нето продукт	117.727	104
Доходак	89.990	99
Бруто лични дохоци	60.904	99
Остатак дохотка	26.716	95

После доношења реформских мера, у привреди комуне се на веома специфичан начин манифестују одређене тенденције, које се посебно уочавају уколико се имају у виду упоређивања са ширим друштвено-политичким заједницама и тенденције одређених привредних грана. Управо, ради се о тенденцијама супротног карактера у односу на предреформске карактеристике привредних кретања у комуну.

Остварени доходак по запосленом у привреди комуне за девет месеци

— привреда Србије — 100

Привредне гране	1965.	1966.	1967.
Привреда комуне	91	79	77
Индустрија	102	83	83
Пољопривреда	90	82	81
Грађевинарство	63	63	80
Саобраћај	85	98	86
Трговина	83	68	77
Занатство	68	77	80

Очигледно је да је од реформе на овамо у привреди комуне присутан процес неповољног увећавања ионако значајних разлика у оствареном дохотку, иако је до 1965. године био карактеристичан обрнути процес, тј. тенденција смањивања разлика у ефектима привређивања у склопу ширих друштвено-политичких заједница.

У оквиру гранске конкуренције националних размера, позиција општинске привреде, односно њених значајнијих носилаца стално и ефикасно се је до реформе побољшавала, са гледишта постигнутих ефеката. Међутим, и са овог аспекта после реформе се одвија обрнути процес.

Произилази закључак да се кретање привреде комуне у глобалу до 1965. године карактерисало веома интензивном узлазном линијом развоја, која је привреду овог подручја успешно приближавала просечним резултатима привређивања ширих друштвено-политичких заједница, односно појединих привредних грана. Међутим, после реформе, тј. у 1965, 1966. и 1967. години, очито се манифестује релативно погоршавање економског положаја појединих привредних

организација, тј. привреде у целини, у односу на просечне економске ефекте средњих групација, тј. ширих заједница. Према томе, са привредно-системским, реформским изменама, истовремено се јавља и једна преломна тачка у развоју привреде комуне, од које престаје тенденција интензивног смањивања апсолутних и релативних разлика у погледу ефеката развоја, тј. тенденција сустизања развијенијих друштвено-политичких заједница.

ОСНОВНИ АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ У ПРИВРЕДИ

Досадашњи двоипогодишњи период спровођења привредне реформе омогућио је стабилизацију тржишта и цена, изједначеније услове привређивања, прерасподелу националног дохотка итд., што се одражава и на услове пословања привредних организација у комуну. Исто тако присутне су и извесне тешкоће и проблеми, међу које долази у првом реду успоравање динамике развоја, нарочито у индустрији.

Успоравање стопе привредног пораста у комуну, после 1965. године, неопходно је посматрати кроз призму општепривредних кретања у земљи и на нивоу појединих привредних грана, која су такође неповољна. Осим тога, на конкретно одвијање привредних активности и остваривање одређених ефеката у комуну утичу извесни специфични фактори објективне природе, повезани, пре свега, са досадашњом праксом развоја.

1. Производно-техничка и технолошка незаокруженост неких значајнијих индустријских капацитета („Тигар”, „Полет”, Индустрија вуне и коже, „Први мај”) повезана је са ранијом праксом кредитирања инвестиција и објективно умањује њихов продуктивитет. Исто тако, постојање високих обавеза по ануитетима, младе, неуходане и кредитиране индустрије, апсорбује велики део ионако недовољне акумулације, што свакако умањује реалне материјалне могућности даљег бржег модернизовања и заокружавања постојећих капацитета. У 1966. години, на пример, на отплате кредита опада преко 50% издвојених средстава по завршном рачуну за пословни фонд. Како највећи део инвестиција остварених у комуну потиче из зајмова и кредита, то се као присутни проблеми истичу нивои и рокови отплате, висина камате итд.

Управо из ових разлога, посебну пажњу органа ширих друштвено-политичких заједница (савезних и републичких) заслужују, поред неразвијених подручја, још и подручја која су изгубила третман неразвијености (какав је случај са комуну Пирот) и код којих се манифестују релативно неповољније тенденције привредних кретања у новије време у односу на шире заједнице.

2. Недограђеност привредног система — царинског, спољнотрговинског и девизног режима, система цена итд. — неповољно се одражава на целину услова привређивања неких привредних грана и организација. У извесној мери то се одражава и на поједине привредне организације комуне, било да се ради о неадекватном девизном режиму, који поједине извознике доводи у неравноправан положај (Индустрија вуне и коже), затим, о немогућности кредитирања инвестиционе опреме на домаћем и страном тржишту („Сарлах”), или о томе да дуван није обавезан, већ је факултативан извозни ар-

тикал у робним листама (Дуванско предузеће), што успорава реализацију. Исто тако, неке привредне гране у ширим реализацијама се у целини теже адаптирају на нове услове привређивања — дрвна индустрија, метална индустрија — што је од посебног значаја за предузећа „Полет” и „Сарлах”.

Очекиване и најављиване корекције привредно-системског инструментаријума свакако ће допринети даљем релативном изједначавању услова привређивања, што је од посебног значаја и за неке привредне организације комуне.

3. Недостатак традиције, дугорочније праксе и искуства у савременој друштвено-организованој производњи, нарочито у индустрији и неким другим привредним областима, од нарочитог је значаја за токове и ефекте привређивања, с обзиром на релативно закаснили интензивни привредни развитак у комуну. Феномен и процес индустријализације и, посебно, формирања индустријског радника са одговарајућим радним навикама, дисциплином, адекватним односом према раду, још увек је у почетним развојним фазама. Често недовољно стимулативан систем расподеле дохотка и личних доходака и с тим у вези недовољно развијен механизам самоуправљања, у добром броју радних колектива не доприноси довољно да се субјективан однос запослених према раду мења брже у позитивном смислу. Уз то, највећи број стручних кадрова (техничких, економских и других) односи се на кадрове млађих годишта, који су недовољно афирмисани, са релативно мало искуства и праксе. У извесним случајевима распоред стручних кадрова, а исто тако и друштвени третман, није одговарајући, те се они појављују као неискоришћени „потенцијал”.

Осим деловања целине ових релативно објективних фактора на услове привређивања и могућности стицања дохотка, у приврели комуне такође су присутни извесни актуелни проблеми специфичних димензија, који су у одговарајућој мери последица степена субјективне организованости, квалитета и интензивитета практичних активности у привредним организацијама.

1. Проблем пласмана и реализације на домаћем и страном тржишту, који утиче на успоравање циркулације обртних средстава, истиче се као примарни неповољни фактор стопе привредног раста у комуну. Залихе готових производа у 1966. години повећане су у привреди комуне за 42%, за девет месеци 1967. године за 32%, уз пораст потраживања од купца за 63%. У индустрији су за девет месеци 1967. године залихе готових производа порасле за 29%, а потраживања од купца за 80%.

Не смеју се пренебрегнути неусклађености у структури понуде и потраживање као значајан разлог постојања тешкоћа у реализацији, што је истовремено проблем ширих релација. Конкретније узев, проблем реализације повезан је исто тако и са асортиманом, квалитетом и ценама производа у односу на потребе и захтеве тржишта. У време када залихе готових производа расту и реализација постаје све оштрији проблем, упознавање и праћење тржишта веома је запостављено код привредних организација у комуну. Ни једна привредна организација нема своју службу (а углавном ни посебне референте) за истраживања тржишта. Делумично, несистематски и практицистички овим веома важним пословима баве се комерцијалне и неке друге службе у предузећима, или руководиоци предузећа. Ме-

Бутим, истраживање тржишта подразумева систематски рад, уз практичну примену одговарајућих метода прикупљања, обраде и анализирања одређених елемената на релацији произвођа — тржиште готових производа. У овоме смислу, веома је значајно испитивати и упознавати појаве и карактеристике тржишта, кретање и структуру понуде и потражње, кретање цена, затим, актуелну коњуكتуру појединих производа, асортимана, квалитета, потом перспективну коњуктуру итд. Производну и пословну политику треба усмеравати у зависности од конкретних потреба и захтева тржишта, што свакако може имати важног утицаја на ублажавање проблема залиха и реализације, а са тиме и на убрзавање процеса репродукције. Мотивима и захтевима тржишта неопходно је да привреда комуне придаје већи и шири значај.

2. У расподели дохотка у привреди комуне 1966. године била је карактеристична тенденција антиципације личне потрошње, с обзиром на већи пораст личних доходака у односу на пораст продуктивности рада (у тој години нето продукт је порастао за 13%, доходак за 27%, док су лични доходи повећани за 34%, а фондови за 19%). У 1967. години, за девет месеци, ова тенденција је у блажем смислу присутна, јер је релација лични доходи — продуктивност — фондови у тој години ипак усклађенија. Поједине привредне организације задржавају исплате личних доходака на одређеном нивоу, да би оствариле што већи обим акумулације, у складу са развојним програмима и концепцијама. Тако је „Тигар” имао нижу исплату личних доходака за 6%, да би остварио двоструко већи обим акумулације. Насупрот томе, код појединих привредних организација, тј. области, карактеристична су обрнута кретања. У пољопривреди комуне у целини за девет месеци 1967. године, уз пад дохотка од 8%, остварен је раст личних доходака од 5%, али истовремено и пад акумулације за близу 50%.

На плану расподеле личних доходака карактеристично је да је код неких већих привредних организација у 1965. и делом у 1966. години била веома интензивна активност на увођењу стимулативних облика награђивања. Тако је у Индустрији вуне и коже, „Тигру”, „Првом мају”, „Прогресу”, „Полету”, „Ангропромету” било напора и одговарајућих резултата у погледу систематизације радних места, разграничавања права и обавеза радних јединица, индивидуалне стимулације и друго. Међутим, у 1967. години настојања у овом правцу су релативно успорена. Код већине привредних организација у комуну, основни проблеми у расподели односе се на формирање и расподелу дохотка на нивоу радних јединица, затим, на индивидуалну стимулацију и на расподелу у стручним и управним службама.

Расподела дохотка неопходно је да буде прилагодена нивоу продуктивности и осталим резултатима рада. На таквим економским основама заснована даља расподела по радним јединицама и стимулативна расподела на појединце, може деловати на повећање дохотка, па према томе и личних доходака, за 30% према извесним опрезним проценама.

3. Степен пословно-техничке повезаности привредних организација у комуну са одговарајућим партнерима није задовољавајући, поготову са гледишта актуелних потреба и нужности веће концентрације и централизације друштвеног капитала. При томе се не потцењује постојећа интеграција Дуванског предузећа у оквиру Дуван-

ске индустрије — Ниш, затим, развијање пословно-техничке сарадње „Тигра” са „Боровом” и „Савом”, чланство неких привредних организација у појединим привредним удружењима итд.

Ни за тренутак не запостављајући потребу и значај ужег повезивања привредних организација са одређеним партнерима у земљи и иностранству, наводе се само неки примери о непостојању одговарајућих веза између привредних организација у комуни, иако за то постоје реални услови. Тако, два произвођача намештаја, фабрика намештаја у оквиру „Полета” и занатско предузеће „Столар”, које дели само пар стотина метара, не практикују никакву пословно-техничку сарадњу. Чињеницу да ови произвођачи имају сличне капацитете, асортиман производње, проблем пласмана итд., а исто тако и реалне могућности и потребе за успостављањем уже сарадње, свакако је излишно доказивати. Исто тако, конкретније није разрађена могућност концентрације ремонта, нарочито већих обима, код предузећа металне индустрије „Сарлах”, које има одређене капацитете а такође и квалификовану радну снагу за солидно обављање ових послова. Иницијатива о интеграцији у пољопривреди комуне није уродила плодом. Економски ефекти у пољопривреди и преради пољопривредних производа (Млекара) се погоршавају, док метод рада, неорганизованост у производњи и преради, дезинтегрисаност и недовољна пословност радних организација ове области углавном остаје по старом.

Имајући у виду шири аспект потреба за интеграцијом и ширењем пословно-техничких веза не само унутар комуне, већ посебно са одговарајућим партнерима из појединих привредних групација, може се констатовати извесна „изолованост” привреде у комуни, тј. недовољна развијеност пословно-техничке и кооперативне сарадње у хоризонталном и вертикалном смислу. Та релативна дезинтегрисаност привреде комуне неповољно се одражава на укупне ефекте привређивања појединих грана, односно предузећа.

У новије време, под утицајем ширег и непосреднијег деловања економских закона и тржишних односа, све се јасније диференцирају привредне организације комуне у пословној политици и према резултатима пословања. Један број организација продуктивније и ефикасније користи расположива средства, прилагођавајући структурну и квалитет производње захтевима и потребама тржишта, док друге организације у овом смислу постижу слабије ефекте.

Основна „ударна дејства” у радним колективима не могу се претежно оријентисати на привредно-системска питања и примедбе, већ на унутрашњу проблематику, поготову што су услови привређивања и стартне позиције привредних организација знатно уједначеније после, него пре реформе. Када се ради о гранској конкуренцији и конкретном економском положају у оквиру гране, онда су примарне унутрашње предности или слабости појединих радних организација, јер су услови привређивања на нивоу једне привредне гране углавном идентични за све привредне организације. Односно, у први план долазе питања реалности пословних концепција и програма, модернизација пословања, производне оријентације повезане са потребама и захтевима тржишта, пословно-техничко, хоризонтално и вертикално повезивање са одговарајућим партнерима итд. У томе смислу, диференцијација између привредних организација и грана на нивоу комуне и ширих заједница, или у гранској конкуренцији,

све више добија селективни карактер и израз је унутрашње организованости и оријентација радних колектива у процесу рада и самоуправљања.

Основни циљеви даљег привредног развоја у комуни свакако морају бити усмерени на оживљавање привредне активности, тј. проширивање и прилагођавање обима и структуре производње новим потребама и захтевима тржишта. Претпоставке и услови за убрзавање процеса репродукције објективно су присутни, али недовољно искоришћени — у индустрији се ради о одређеном достигнутом ступњу развоја и значајним капацитетима, у пољопривреди о солидним природним условима и традицији (сточарство и прерада млека), у трговини, угоститељству и туризму о повољном географском положају, итд. Практично искоришћавање ових и других потенцијалних могућности у појединим привредним областима и предузећима у великој мери је зависно од степена субјективне ангажованости, организованости и способности носилаца привредних активности.

ПРОИЗВОДСТВО ПИРОТСКОЙ КОММУНЫ ДО И ПОСЛЕ РЕФОРМЫ И ОСНОВНЫЕ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Ярко выраженная отсталость и неразвитая хозяйственная структура коммуны Пирот, в которой преобладало экстенсивное сельское хозяйство, начала успешно превосходить себя од 1947 года благодаря крупным вложениям общественного капитала, банков и собственной аккумуляции, которые были направлены прежде всего, на постройку промышленных перерабатывающих объектов.

Хозяйство коммуны ведомое интенсивным развитием промышленности, до 1965 года достигало высокого роста производства и таким образом значительно уменьшена разница уровня развития в отношении средних эффектов производства. Вызванное реформой заострение условий производства перерабатывающей промышленности, которая доминирует в производственной структуре коммуны Пирота, затем, производственно-технологическая незаокругленность значительных промышленных объектов, наличие высоких обязанностей по выплате и другие факторы, важные в данный момент затруднения и проблемы широкого общественного значения, влияют на послереформенное ухудшение позиции некоторых хозяйственных организаций, т. е. производства коммуны в целом, в отношении к средним экономическим эффектам средних группаций, т. е. более широких общественно-экономических объединений.

НИКОЛА
КОСТИЋ

ФЕТИШИЗАМ НОВЦА И НОМО DUPLEX У НЕДОСЛЕДНОЈ РАСПОДЕЛИ ПРЕМА РАДУ

Ниједна економика, па ни економика наше комуне, не може дати више од тога што има, али ми се морамо перманентно залагати да то расподељујемо адекватно раду и резултатима рада.

Намера ове расправе није у амбицији да да исцрпну анализу и пресек ових феномена на општем нивоу, поготову што се полази од емпиријских истраживања на подручју пиротске комуне, а још уже од уопштавања неких појава у области школовања. Уколико се задржавам на неким анализама односа Заједница образовања — школе, или на неким детаљима правилника о расподели личних доходака у школама, читалац неће схватити да дајем суму негативних појава, нити њихово рангирање, већ да указујем само на оне поставке које изражавају осетну недоследност расподеле према раду, те тиме омогућују фетишизам новца (одржавају га и даље) и испољавање *homo duplex*-а

У чему је суштина ових појава и када се оне јављају?

Производња је услов човековог битисања, специјална одредба човека, „стварна човекова природа”. Логичан и нужни пратилац ове појаве јесте расподела резултата материјалне производње. Човеков практични однос према стварности — производња предмета који су услов његове егзистенције — не говори само о мењању те стварности, прилагођавајући је својим потребама, већ је то истовремено и његова историја. Опредељивање човекових снага је дијалектички процес. Према томе, као што човек опредељује своје снаге у предмету, тако се и предмет, природа, опредељује у самом човеку и то „као природа која настаје у историји — у акту настанка људског друштва” (Маркс).

Колико је човек успевао да задовољи своје основне потребе и сазна своје тренутне могућности, толико је повећавао свој видик и странице своје историје, толико је расла стварна његова природа. У свим историјским епохама расподела створених добара представља услов за даље репродуковање његове људске природе и задовољење осталих био-социјалних потреба.

На једном ступњу развоја друштва производња добија роб-

ни карактер, а расподела материјалних добара обавља се на бази једног општег еквивалента. Улогу општег еквивалента имају разне робе, док се није појавило злато, које ће због своје специфичности ту улогу имати и данас, али као подлога која се крије иза новца који је у оптицају (папир, монета). Иако је новац мера вредности, у њему је вредност ствари одвојена од њене супстанце — стварне употребне вредности. Новац укида природну разноликост употребних вредности и своди их на један заједнички квантитативни показатељ. Добија невидљиве снаге, које изопачавају човечје потребе, па према томе и човека. Иако стварне потребе одређују употребну вредност неког производа, сада се потребе јављају у виду потребе за новцем. Новац добија тајанствену снагу. „Што за мене постоји помоћу новца, што ја могу платити; тј. што новац може купити, то сам ја, поседник новца. Својства новца су моја... својства и суштинске снаге... Ја сам ружан, али могу купити најлепшу девојку” (Маркс). Дакле, и лепота, и снага, и карактерне особине — све то постаје добро и на висини ако је новац присутан. „Он претвара верност у неверност, љубав у мржњу, мржњу у љубав, врлину у порок, порок у врлину, слугу у господара, господара у слугу, глупост у разумност, разумност у глупост” (Маркс). „Новац буши где бургија неће”, каже народ. Што се више развија робно-новчана привреда, то је више изражена изопачавајућа улога новца. Врхунац те изопачености јавља се у грабанском друштву.

Подела рада претвара производ рада у робу. Човекову предметну активност своди на мањи број операција, а потребе расту. То доводи нужно до тога да се производ рада претвара у новац. Како роба ишчезава у часу кад постаје новцем, то се на новцу не види како је доспео у руке своме власнику, нити шта се у новац претворило. Он је чист ма каквог порекла био. Постаје осамостаљена снага која се човеку намеће, дајући му одређене облике испољавања.

Ако сам нагласио да је расподела саставни део човековог битисања, јер он ствара само као друштвено биће, онда се поставља питање њеног механизма. Неправилно присвајање, згртање, крађа — јесу особине расподеле која је условљена одређеним друштвеним односима. То и није расподела у правом смислу. Но од тих облика није имуно ни једно класно друштво. Код неких је то, чак, смисао постојања, што није потребно доказивати. Као последица такве расподеле јављају се многобројне тешкоће, које и кад нису везане за нужне услове егзистенције, довољно се јако одражавају на човеково биће, на људску свест, изопачавајући је, чиме изопачавају само људско биће, јер свест није ништа друго до свесно биће. Сваки човек зна шта се цени у друштву, привидно или стварно. Свако друштво има и посебних врлина и особености, мада се неке људске вредности јављају и провлаче кроз више формација. Али како се расподела јавила као једно мерило, као еквивалент вредности човека, то она у себи крије перманентну снагу за изопачавање човекове личности уколико је неправилна, односно уколико се не одвија у зависности од рада и резултата рада. Но, чак и онда када се увече једна камера (учинак) постојаће. неједнакост, па према томе и тенденција изопачавања и дехуманизације, јер и у таквим условима, уствари, влада један облик буржоаског права и владаће „док год се производи деле према раду” и док год неке институције постоје да би

штитиле те односе. Како је још Ниче приметио, тек онде где престаје држава, почиње човек.

Међутим, посматрајући процес данашње расподеле, оптерећене остацима старих схватања и наглашене тежњом да што пре буде остварена реализација принципа расподела према раду, уочавамо да новац и даље задржава фетишистички карактер, а *homo duplex* који је остао, добио је нове облике испољавања.

Стварност огућене личности грађанског друштва није сасвим отклоњена са појавом социјализма и социјалистичких односа. Дубоки корени те отуђености делују да је човек још увек изоловани појединац код кога је индивидуални живот у сукобу са друштвеним, генеричким животом. Човекова деформација се испољава у постојању двоструког човека (*homo duplex-a*), човека који живи двоструким животом: приватног лица и грађанина. Биолошки и друштвени живот су код њега развојени. Биолошка потреба да се одржи у животу стоји изнад његових друштвених функција, јер те друштвене функције су од њега умногоме отргнуте и то ће бити све докле док се самоуправљање у потпуности не реализује. Човек настоји због тога да задовољи себе као појединца често и на рачун других. Постаје егоиста и код њега отупљује осећање друштвености и човечности у тешкој свакодневној борби за престижом, што у крајњој линији значи у борби за живот.

Сваки облик расподеле у коме су присутни роба и новац, а посебно досоцијалистички облици привређивања, носе ово дехуманизирање човека. Смисао нашег друштвеног система јесте укидање свих ограничења и отуђења, дакле, свестрана еманципација човека од свих облика ропства и сиромаштва. Интенција Марксове филозофије јесте стварање таквог друштва, где ће доминирати слободна личност, стваралачко биће у правом смислу те речи. Међутим, расподела која прати садашњу фазу изградње социјализма носи наведене моменте. Остаци старих система и сложеност актуелних људских проблема не могу да омогуће да се избегне, иако је то у нашем друштву ноторна жеља, необјективна расподела, коришћење нехуманих средстава и последице које носи новац. Проблеми су утолико тежи што су људи свесни свих тих облика, и што се, како сам рекао, на новцу не види како је dospео у руке власнику. Према томе, извориште појава дехуманизације човека јесте и даље недоследна расподела према раду и одговарајућа свест која одатле израста.

Образовне радне организације свуда су, па и у нашој комуни, још у незавидном положају у погледу формирања дохотка. Нормативи којима Заједница образовања расподељује средства израђени су у односу на једну „замишљену школу (просечну за нашу комуњу) са 480 ученика, рачунајући по 32 ученика у једном одељењу...“ (Документ Заједнице образовања о оцени образовања за 1967. годину). Зато није ни могуће да се у потпуности плати стварни рад, већ се средства преливају. Тако, на пример, цена једног часа за трошкове директора повећава се за 1,01 н. динар, ако је директор са високом школом, секретара са 0,86 н. динара, ако је са вишом школом итд. (нормативи за 1967. годину). Ако узмемо да се школе веома разликују по броју ученика и одељења, онда имамо да ће по овим нормативима мале школе једва добити средства за ова радна места у висини стварних расхода из прошле године, а велике школе добијају већа средства у односу на ранија средства (Основна

школа „Вук Караџић” по овим нормативима добија за три директора; „Осми септембар” за два), или: све школе које имају мањи број од те просечне — губе, а оне које имају више ученика — добијају. На први поглед то изгледа логично. Директори већих школа имају већи посао. Али зар је могуће да неко ради као за три директора и то у редовном радном времену, поготову што критеријуми не полазе од стварне вредности тога рада, већ а priori обезбеђују радној организацији далеко већа средства. А да она не припадају ономе на чије их име радна организација прима, види се и по чињеници да колективи не обрачунавају лични доходак директора према тим средствима, већ према другим, већ устаљеним односима у разлици личних доходака. Дакле, као што њихов рад ни по квантитету ни по квалитету не може бити изнад стварног рада, већ се креће у релацији седмочасовног радног времена, тако исто и нормативи не би смели полазити од замишљене школе, већ од стварних школа, њиховог стварног рада и стварних резултата рада. Сама чињеница да ови принципи одговарају замишљеној школи говори о степену примене принципа расподеле према раду. Ја се питам: у име чега се бежи од стварних трошкова, од стварне вредности рада који су колективи обавили за потребе Заједнице образовања. Још већа нелогичност доминирала је у Нацрту критеријума, када се, полазећи од замишљене школе, нису признавали трошкови одржавања физкултурних сала, пошто је нацрт замишљене школе без физкултурне сале и других фактора школског стандарда (издатака за амортизацију, одржавања учила, кабинета и сл.).

Критеријуми ни једног тренутка не би смели стварати уравниловке и дестимулативно деловати на повећање школског стандарда. Ово тим пре што још нису створени услови (код Заједнице образовања) за мерење стварних резултата рада школа, иако постоји искуство крушевачке заједнице образовања, која је у ту сврху користила мерила Завода за основно и средње образовање при Републици.

Ако се, пак, жели да се преко тих критеријума изједначе услови рада, онда се то не може постићи, тим пре што Заједница, везујући трошкове за цену часа, не додељује средства строго наменски да би школе биле обавезне да их издавају у посебне фондове. Уместо тога, средства се троше за личне дохотке. Уосталом, чиме се може, ако не делимично и тиме, правдати чињеница да је просечан нето лични доходак по једном запошљеном у завршним рачунима за 1966. годину, на пример, у Гимназији 79.100 старих динара, а у школи истог ранга, у Економској школи, 90.800 старих динара; у основним школама просечан нето лични доходак се креће од 54.000 старих динара (Присјан) до 76.300 старих динара (основна школа „29. новембар”) — подаци Заједнице образовања — иако су средства добијена по истим критеријумима.

Према томе, однос школе — Заједница образовања за своју основу мора имати стварне услове, стварну структуру радних организација, а што се тиче стварања истих услова за рад, што ја смаграм условом за даљи развој система расподеле дохотка, тај се задатак у сагласности са материјалним условима комуне, односно Заједнице образовања, мора остваривати перманентном функцијом посебних средстава, издвојених за ову сврху, уз адекватну контролу наменске реализације истих.

Није овде реч о критици свих подухвата наше Заједнице об-

разовања, већ о неким мало успешним решењима. Сматрам да је неопходно стварање услова да Заједница има већи, потпунији увид у рад школа, у остварење њихових програма рада и да у зависности од тога финансира њихову делатност. Оно што се тренутно у том правцу ради свакако је недовољно. Ево шестог члана уговора између Заједнице и школа: „Секретар Заједнице (и друга овлашћена лица) има право да прати извршење основне делатности у школи, а школа је обавезна да на његов захтев доставља одређене податке и омогућује увид у документа која се односе на извршење основне делатности и осталих уговорних обавеза”.

Мислим да је велика заблуда да се средства која би се дала стручној служби за мерење резултата рада школа (на научним основама) — уштеда. Још више је неодржива тврдња да их за сада Заједница не поседује. Ако се чека боља материјална ситуација Заједнице, односно комуне, онда је то неразумевање смисла и суштине принципа расподеле према раду. Јер, тек доследна расподела (била на ком нивоу) треба да омогући бржи развој производних снага и повећа материјалну основу нашега друштва у целини, па и просвете.

Ограниченост простора не дозвољава да задирем у дубља разматрања овог феномена, али се и из овога може уочити са каквом спољашњом расподелом влазимо у оквиру интерне расподеле. Нечисти спљашњи односи имплицирају и нечисте унутрашње односе, јер се интенција просека и замишљених резултата преносе и на међуљудске односе у колективима. Лични доходак се код свих школа састоји из два дела: стартне основе или аконтације и варијабилног дела, односно дела који се добија након процене резултата рада. Како су средства передовно долазила школама, то су школе проценат за варијабилни део смањивале до те мере да је у неким школама достигао симболичну суму, а дели се као вишак по завршном рачуну, дакле једанпут годишње или у најбољем случају шестомесечно.

У Правилнику Гимназије тај је однос регулисан овако: „Члан 7.: Средства за доходак према залагању и успеху у раду формирају се преко Фонда за награђивање и то: 1. од средстава Општинског фонда за школство (Заједнице образовања — Н. К.) распоређених за ову сврху; 2. од вишка средстава за личне дохотке према радном месту (разне уштеде); 3. од награда које се дају школи за квалитетан успех у целини; 4. од прихода насталих због примене негативних бодова; 5. од дела који по завршном рачуну иде у овај фонд; 6. од дела који се за овај фонд издваја од сопствене проширене делатности школе; 7. од разних других прихода”.

У Економској школи: „... вредност бода... се одређује у зависности од средстава којима школа располаже у току обрачуноског периода”.

У Учитељској школи је јасно фиксиран однос у коме се обавезно од износа стартне основе издваја 10% за расподелу након процене резултата рада.

Дакле, висина средстава у већем броју школа није ничим одређена нити гарантована. Према томе, може се нешто делити након вредновања рада, али су та средства најчешће симболична, и што је најважније, непозната да би могла деловати.

А ако се зна пракса других школа (ван наше комуне), које су укинуле варијабилни део и мерење појединачних резултата рада,

онда је тим пре јасна тенденција и отпор који се пружа остварењу принципа расподеле према раду.

По мом мишљењу, основна слабост је у томе што се не остављају већа средства за варијабилни део, што цео доходак не подлеже корекцији, што се још није прекорачила права степенница на путу реализације принципа расподеле личних доходака према раду, те да радни човек осети да је његов лични доходак еквивалент његовога рада и постигнутих резултата.

Када погледамо еволуцију правилника о расподели личних доходака, код знатног броја школа пада у очи тенденција упрошћавања мерних инструмената за оцену појединачних резултата рада, која води уравниловки. Није било храбрости и снага да се издржи налет силног моралисања једног дела просветних радника који се залажу за пораст стандарда, али им не одговара захтев за адекватном наградом, јер она тражи интензивнији рад.

Иако сматрам да нечиста спољашња расподела имплицира и нечисте односе у колективима, ипак се може више урадити на конкретним елементима по којима се вреднује појединачни рад. Ови елементи морају што одређеније да изражавају своје захтеве и вредност која се даје одређеном раду и резултатима рада. Није довољно да се каже: за постигнуте резултате радник добија од минус 10 до плус 65 бодова и сл., јер се у оваквим условима при сумирању резултата правда најчешће дели из рукава. Потребно је усвојити неке основне скале степена успешности обављања послова. Након таквог, макар и грубог рангирања резултата рада појединачних радника, могуће је ближе сагледати њихову стварну вредност.

Уместо да се ради на усавршавању принципа по којима се врши расподела у смислу њихове конкретизације, прибегава се уопштавању. Но, најгоре ће тек доћи ако се не спречи тенденција одбацивања сваког бодовања — мерења, која се нарочито јако осећа у последње време. Лута се и око питања ко, чиме и како треба да мери рад у просвети. Међутим, оквири ове теме захтевају да се нешто више каже о последицама недоследне расподеле личних доходака према резултатима рада и утицају новца на свест и људске односе, мада ћу у завршном делу расправе поновити ставове везане за горња питања за које се већ дуже залажем.

Једна од најизразитијих последица недоследне расподеле јесте деформисање општег стила рада у знатном броју колектива. Ако погледамо питања дневног реда састанка, видећемо да је преовладала проблематика расподеле, а све је мање питања класичног (позитивног) прављања о стручним питањима из живота и рада школе. Неформални разговори су још више оптерећени тиме. Посебно пада у очи формално истицање своје личности. Знајући да се код расподеле полази од сумираних резултата, сваки човек тежи да још у току рада скрене пажњу на себе. Зато се чује: Држао сам толико часова, примио толико странки, посетио ћачке родитеље, задовољни су мојим радом, желе да им ја предајем, одвраћао сам их да не узму сви код мене теме за завршни испит итд. Међутим, о чему се ради? О припремању терена, о наметању своје личности, о истицању себе. Ови подаци, као „елементи“ за квалитет рада, биће поновљени и на званичним састанцима, седницама, уз допуну: Ја сам то својевремено рекао, колеге знају, чуди ме да се то не узима у обзир. Ако додамо да се квалитет често изражава и дефинише квантитетом, да се тренутно и без

Добре анализе рада не може сагледати квалитет, да се најчешће полази од сећања, а не од евидентних чињеница, онда је формалност још јаснија. Посебно је утицајно ћутање приликом истицања врлина других да би адекватно били награђени, јер ако се то не саопшти, ако се каже оно што се зна о другима — што се намерно чини — онда други и не знају то или се званично не узима у обзир.

У тежњи да се оствари план, постигне оно што се жели, често се не бирају средства. Приступа се лакташењу, подвали, дволичности и др. Постигне се „вредност“, иако је нема.

Интересантан је проблем везан за „тражење помоћи“ да би се успело. Једни желе да им се помаже, а други да помажу, ургирају. Знатан број људи посебно се задовољава тиме што ће им се неко обратити за помоћ, што би значило да су способнији или утицајнији. Па и онда када нису ургирали, а ствар се по себи позитивно решила, рећи ће: „Имао сам мало проблема, али не мари када сам успео.“ Но, свакако да ова појава не извире само из недоследне расподеле.

Међутим, чини се да коришћење нехуманих средстава за долазак до новца има сложеније релације. Пре свега, људи могу бити и несвесни тога што чине, јер је у питању дејство неких биосоцијалних мотива. Као оправдање пред собом, па и другима, може доћи и то, да сви на неки начин долазе до средстава за егзистенцију. Највероватније, као и ја. Дакле, морални моменат бива скоро увек оправдан. Утолико су корени дубљи, а сама суштина тог феномена тежа. Страх од тога да неко може открити неморално понашање таквих особа води прикривању својих метода деловања и улепшавању егзистенцијалних облика. Једно се мисли, па према томе и ради, а друго саопштава. Значи, једно за себе, а друго за друштво. Овај облик није проузрокован само материјалним моментом. Он се манифестује и у политичком феномену људског деловања. Баш због постојања политичког *homo duplex*-а није једноставно открити фракцијске и опортунистичке елементе у раду и деловању једне партије или организације. Такви људи декларативно прихватају сва документа и задатке, али спречавају њихово реализовање, што значи да су у питању неки интереси.

Најзад, тежња за новцем може бити прикривена тежњом за истицањем. Треба рећи да је то последица тренутних тешкоћа које прате наше младо социјалистичко друштво, решено да оствари Марксову мисао, да рад постане смисао живота, а не нужда, а расподела буде везана за потребе конкретног људског индивидуума. Да би се све то постигло, потребно је присуство расподеле према раду. Али, све док постоји робна привреда, функционисаће и новац. А како се резултати рада изражавају новцем, то се има утисак да онај ко боље материјално стоји, јесте истовремено и способнији, што акцентира новац. Рад условљава награду, а она изражена новцем приказује вредност човека. Зато новац постаје циљ, али се прикрива тежњом за истицањем. Када би расподела била правилна, доследна, очишћена од свих негативних примеса, проблем о коме расправљам не би имао такве размере. Овако, чак и да нам није стало до материјалног престоја, стало нам је да будемо цењени, да се наш рад цени, а с њим независно од наше жеље, долази и одговарајућа награда. Према томе, у тежњи да афирмишемо своју личност, често долазе разни облици реализације тежње. Многи поступци су нехумани. Проблем је

тежи ако се као резултат рада деле фиксирана средства, што је најчешће случај са друштвеним службама, а посебно са школством. Расподела према раду треба да подстиче на рад и побољшање људских односа. Међутим, како су средства фиксирана, то ће појединац добити више само ако други раде слабије. Значи, он није заинтересован да и други раде добро.

Нема интереса за помагање другима, за преношење искустава, за усавршавање наставно-васпитног процеса у његовом правом медијуму. Напротив, одржава се егоизам (често и несвесно), настаје повлачење у себе, указивање на своје облике рада, истицање своје личности.

Нема сумње да се све ове негативности не могу избећи механичким дејством динара, те се социјализам не може изградити само функцијом динара, без обзира што су чисти економски односи основни услов. Напротив, потребно је идеолошко-политичко оријентисање радног човека уз стално наглашавање фактичког и вредносног у друштву коме тежимо. Јер, иако смо одлучно кренули путем све доследнијег и потпунијег спајања непосредних произвођача са средствима и плодовима њиховог рада, иако смо изабрали пут уклањања свих посредника између човека и његовог рада, то још није гаранција постизања оног што се жели. То је само основа која треба да допусти радним људима и њиховим асоцијацијама, да што слободније уређују своје материјалне и људске односе. Али, истовремено то је процес напуштања права да неко интервенише у име друштва. Неки тај процес са скепсом посматрају. Тренутни проблеми засењују успехе, па се јадикuje за „чврстом руком”. Међутим, не може се замислити „подруштвљено човечанство” док мали број људи ствара и одлучује у име свих. Ослобођење радничке класе је услов за превазилажење негативних појава које је прате. Али то ослобођење мора бити дело саме радничке класе. Зато је потребно допустити радном човеку да својим искуством прође кроз школу самоуправљања, да осети проблем, да осети своју слободу, да је доживи, те да у таквим условима превазиђе све ограничености и негативности које су га пратиле.

Темељ такве активности, а уједно темељ људских односа, који не само да антиципирају, већ и стварају „људско друштво” као „подруштвљено човечанство”, може бити једино правилно друштвено и индивидуално вредновање самог рада. Сумња се у могућност мерења рада у просвети. За нас који меримо и пратимо рад ученика а сумњамо у могућност мерења свога рада, то звучи као бесмислица. У данашњим условима веома је важно напуштање формалних критеријума и што брже прелажење на мерење и оцењивање стварних резултата.

Као и сваки други рад, и интелектуални рад могуће је мерити, а он је и у старом систему мерен и оцењиван. Питање је само колико се може наћи објективних мерила, а колико је у оцењивање појединаца потребно унети субјективна мерила. Субјективне критеријуме треба утврђивати на стварно демократски начин, а не административно. Ово питање се може рашчлањити на три: шта су резултати рада, шта су инструменти и, коначно, ко треба да мери рад у просвети.

а) У резултате рада треба, поред осталог, убројати: оствареност наставног програма, развијање радних навика, оспособљеност

ученика за самостални рад, научна и идејна вредност ученичких знања, оствареност циљева васпитања, успех на пријемним испитима, успех на раду у производњи и др.

б) Инструменти за мерење и упоређивање рада јесу: усмени контролни задаци, писмени контролни задаци, тестови знања, систематско посматрање, интервју наставника и ученика, дневник рада, конспекти, упоређивање резултата истих области са другим истоврсним школама и др.

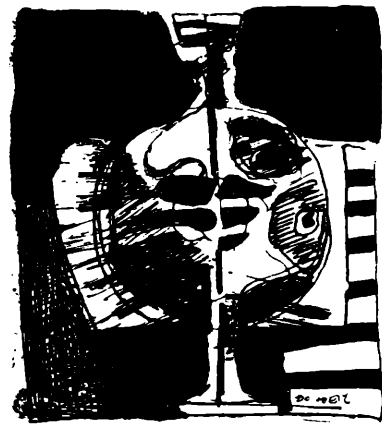
в) Ко би мерио рад? Осим комисије, која би пратила рад и сумирала запажања, морају учествовати и руководиоци установе, савет установе, стручни актив, просветни саветници, разредне старешине, заједница ученика. Коначну оцену исправности измерених резултата доноси савет установе, али руководиоци и стручна тела морају имати значајну улогу.

Правило вредновање резултата рада на бази објективних мерила ствара повзданост и враћа веру радном човеку у себе и друге. Уверен да му други не оавзима слободу, већ, напротив, омогућује бржи напредак, човек би напуштао егоистичка и друга примитивна обележја, окретао би се другим људима, залагао за доследну расподелу према раду и напуштао праксу *homo duplex*-а. За сада је сигурно да самоуправљање и расподела према раду јесу она снага која, активирајући човека као произвођача и управљача, захтева од њега стварање и подржавање свега што је општеприхватљиво, законито, напредно и људско. У том смислу морамо стално имати на уму две ствари: прво, да је самоуправљање суштина револуционарног преображаја радничке класе, (па и нашег краја, због чега га треба стално усавршавати), а не њена будућност, и друго, ни једна радна група, радни колектив, па и друштвена заједница, не може да пружи више од онога што има, али је перманентна обавеза свих нас да то правилно расподељујемо у зависности од рада и резултата рада.

Међутим, често nailазимо на отпор старијих, па чак и једног дела чланства СКЈ. Они у тој расподели виде „неједнакост” „неправду”. Наводно, социјализам не сме дозволити то, морају сви имати и сл. Али, ту се грби из вида следеће: ако социјализам има као битан задатак стварање високе материјално-техничке базе за један стварни хуманизам (= комунизам), онда се морају тражити објективни покретачи за остварење тог задатка. Како су то производне снаге, чија је незамењива компонента сам човек, то се расподела производа рада адекватно резултатима рада јавља као услов репродукције људских живота и материјалне производње уопште. Будући да сви људи нису једнаки ни у погледу способности, ни у погледу околности у којима живе (неко је ожењен, има више деце и сл.) — то расподела према раду не омогућује једнакост, већ чак „при једнаком радном учинку и према томе при једнаком уделу у друштвеном фонду потрошње, један ће добити фактички више него други, један ће бити богастији од другог”, упозоравао је Маркс. Ова неизбежна неједнакост остаће догод се производи деле према раду, а тим пре у процесу усавршавања и афирмације тог принципа.

С друге стране, ми не можемо идеал друштва третирати као нешто стално одвојено од нас. Човечанство не поставља циљеве које не може да оствари, нити се циљ постиже мафионичарским штапом, већ део по део (у садашњој акцији треба гледати будућност акције). Није тачно да спровођење принципа расподеле према раду раба не-

моралне појаве. Управо је обрнуто. Негативност настаје утолико уколико се овај принцип не спроводи у дело, или уколико његово деловање деформишу други (тржиште, људи који одређују мерила и сл.). Расподела према раду је етички исправна и по томе што условљава добар однос између личних и друштвених интереса. У доследној расподели према раду сваки добија сразмерно своме учешћу. Зато појединац постаје ангажованији и одговорнији, а интересују га и резултати целог колектива. То га приморава да сарађује са свима и превазилази егоистичке оквире. А доходак који при том човек стиче, а који се изражава у новцу као стварном еквиваленту уложеног рада, губи фетишистички карактер. Тако ће друштво (= хуманизам) укинути све што постоји независно од појединца и омогућити да стваралаштво остане унутрашњи телос људског рада.

ДР ИНЖ.
МИОДРАГ
ВИДАНОВИЋ

**НЕКИ РЕЗУЛТАТИ СТВАРАЊА
НОВЕ ОПЛЕМЕЊЕНЕ РАСЕ ОВАЦА
У ПИРОТСКОМ КРАЈУ**

У Пироту се већ 13 година ради на стварању нове оплемењене расе оваца. За боље разумевање постављеног задатка, дајемо најпре неке важније особине краја.

Пиротски крај се налази на 43°10' северне географске ширине и 22°35' источне ширине од Гринича. Укупно има 130.000 становника, са површином од 224.000 хектара, од чега око 60% отпада на планински део, 30% на прибрежни, а само 10% чини равница. То је углавном планински реон, где преовлађују масиви Старе планине, Суге планине, Видлича и Влашке планине. Надморска висина се креће између 320 м и 2169 м, на којој висини се налази Миџор, највиши врх Старе планине.

Клима је умерено-континентална, са нијансама које дају карактер планинске климе. Просечне падавине су 634 мм. воденог талога.

Структура пољопривредних површина је следећа:

оранице и баште	43,9%
воћњаци	1,6%
виногради	1,8%
пашњаци	35,4%
ливаде	17,3%

Структура и број пољопривредних газдинстава види се из прегледа.

Величина	Број домаћинстава
до 0,5 ха	29
до 2 ха	5032
до 3 ха	4080
од 3—5 ха	5529
од 5—8 ха	3345
од 8—10 ха	808
преко 10 ха (у планини)	891

Као што се види из прегледа, постоји велика уситњеност поседа, терен је брдско-планински, сиромашан, те се у условима овакве климе, терена и конфигурације земљишта развило овчарство као нај-

важнија грана сточарства. Укупан број оваца износи око 250.000 комада, од чега на друштвени сектор отпада око 10.000. Стада оваца код индивидуалних домаћинстава броје од 20 до 150 комада. Исхрана оваца је карактеристична по томе што је врло слаба и недовољна у току зимских месеци (око 150 дана), док је знатно боља за време летњих месеци (мај—октобар). За зимску исхрану се углавном припрема сено, и у једном делу краја и лисник. Употреба концентрата је ограничена само код богатијих домаћинстава у равничарском делу.

У таквим условима одгајивања, са претпоставком да се ти услови стално побољшавају, постављен је циљ да се домаћа овца, која се одликује slabим приносима вуне грубог квалитета и малом живом тежином, а просечном масчношћу, оплемени. Зато су **Белић—Митић Видановић** најпре испитали производне особине домаће овце и установили:

Домаћа пиротска овца је омања, живахна брдска овца. По општем изгледу, спадајући у праменке, то је овца са доста дугачком и доста грубом вуном, углавном беле боје, ма да понекад има и црних, па изузетно и шарених грла.

Глава пиротске овце осредње је величине, доста узана у личном делу, нарочито губица. Хармонична је са телом, али је прилично узана у челу. Рогови су својствени овновима (ма да их има и шутих), док су изузетак за овце. Овнови имају јаке рогове, који понекад делују исувише јако у односу на доста ситно тело и главу.

Врат је осредње дужине, понекад чак и претерано узан, што углавном зависи од прилика исхране у којима се грло налази, прелазећи у доста узан труп.

Код трупа падају у очи углавном узане груди, лећа, слабине и сапи, чему је узрок релативно оскудна исхрана, а нарочито у зимском периоду.

Ноге су доста високе и прилично танке, завршавају се врло чврстим папцима, што је услов за одличну способност ходања по планинским врлетним теренима Старе планине.

Установљене су следеће најважније мере екстеријера пиротске овце.

Назив мере	М	Б	В	М	Варијације	у % висине гребена
Висина гребена	59,48	3,00	5,04	0,18	51—70	100,00
Висина лећа	59,32	3,52	5,93	0,22	50—70	99,73
Висина крста	59,92	3,40	5,67	0,21	50—70	100,73
Дубина груди	28,74	1,86	6,46	0,11	25—33	48,31
Ширина груди	17,50	2,94	16,80	0,18	12—22,5	29,42
Ширина кукова	18,01	1,26	6,99	0,92	12,5—21,5	30,27
Дужина трупа	64,66	3,14	4,85	0,19	58—74	108,70
Обим груди	84,00	4,24	5,04	0,26	70—94	141,22
Обим цеванице	8,26	0,56	6,77	0,04	7—10	13,88
Дужина репа	32,08	4,26	13,27	0,31	20—44	43,93
Број пршљенова	18,74	3,39	18,08	0,24	9—26	—

Затим је испигана плодност пиротске овце, која је изражена у следећим цифрама: дужина бременитости пиротске овце износи

148,29 дана са варијацијама између 143 и 156 дана, проценат оплођивања је изнео 92,74, а проценат ближњења је установљен на 104,5%. Утврђена је тежина тела вагањем 3317 гра, тако да је просечна тежина оваца 37,8 кг, са варијацијама од 23 до 53 кгр.

Тежина јагњаци при рођењу износи 3,43 кгр, са 1 месецом 8,77 кгр, 2 месеца 13,82, са 3 месеца 17,60, са 4 месеца 19,26 а са 12 месеци 28,00 кгр.

Испитујући производњу вуне аутори су дошли до следећих података: просечне тежине руна $M=1,76$ кгр.; $B=0,40$; $V=22,75$; $m=0,02$; $\text{вар.}=0,8-3,4$; Рандман вуне пиротске овце износи просечно 62%, а дубина прамена на плећи: $M=9,84$ см; $B=1,83$; $V=18,59$; $m=0,16$; варијације 6—17 см. на леђима: $M=9,96$ см; $B=1,70$; $V=17,06$; $m=0,15$; варијације 6—17; на сапима: $M=10,78$ см; $B=2,03$; $V=18,83$; $m=0,18$; варијације 6—18. На ланаметру је испитивана финоћа вуне пиротске овце, па је утврђено $M=37,08$ микрона; $B=3,60$; $V=9,76$; $m=0,39$; варијације од 26—52 микрона.

Просечна вијугавост вуне пиротске овце на 1 дужни сантиметар износи на плећи 3,07 вијуга, на леђима 2,95, а на сапима 2,42 вијуге.

Просечна растегљивост влакна пиротске овце износи 45%.

Млечност је особина пиротске овце која се необично цени. У планинским крајевима овчје млеко је важна беланчевинаста храна тамошњем становништву, а пиротски качкаваљ, који је познат у земљи и иностранству, израђује се од овчијег млека. У испитивањима, дужина лактације пиротске овце изнела је 192 дана, а просечна млечност оваца 77,5 литара. Максимална дневна количина млека била је 1,3 литара, а максимална млечност у лактацији изнела је 128 литара. Просечни дневни просек изнео је 410 грама.

Утврђена је масноћа млека 6,86%, варирајући између 3 и 11% у зависности од степена лактације.

За оплемењиваче пиротске овце изабрана је француска раса оваца мерино арл, тако да је 1954. године импортирано из Француске 84 овце и 17 овнова ове расе. Овај запат требало је да служи за преизводњу овнова мелиоратора, кој су употребљавани за потребе вештачког осемењивања а касније природне оплодне у пиротском крају. Одмах по увозу приступило се испитивању аклиматизације овце мерино арл, из разлога што су услови одгајивања сасвим другачији него у рејону Арла у Француској. Клима је у рејону Арла медитеранска, а у рејону Пирота умерено-континентална. Блага клима омогућава овцама у Француској да пасу током целе зиме, док су овце у Пироту у зимском периоду скоро 5 месеци храњене у овчарнику припремљеним сеном и одговарајућим количинама концентроване хране. На основу седмогодишњих података о плодности, морфолошким, производним и другим особинама увезених оваца и овнова и њиховог потомства I, II и III генерације, дошли смо до ових закључака о утицају аклиматизације на поједине особине оваца мерино арл расе.

1. Просечна бременитост износи 149,00 дана (увезених 149,04 а у нас ојагњених 148,95) тј. није утврђен никакав утицај аклиматизације на ову особину.

2. Плодност оваца износи 117,6%. Није дошло до смањења плодности у поређењу с плодношћу оваца ове расе у Француској и

Сл. 1.

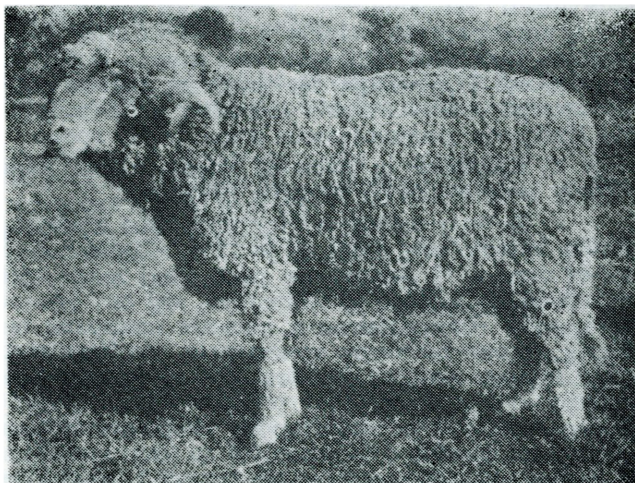
Пиротски ован
преко 3 године, жи
ва мера око 40 кг.
Тежина руна око 2
кг.

Снимак акад. др Ј. Белића

Сл. 2.

Мерино арл о
ван бр. 7028, 2,5 го
дине, при другој
стрижи жива мера
80 кг, тежина руна
5,4 кг.

Снимак акад. др Ј. Белића

нису установљене разлике у плодности између увезених оваца и њиховог потомства.

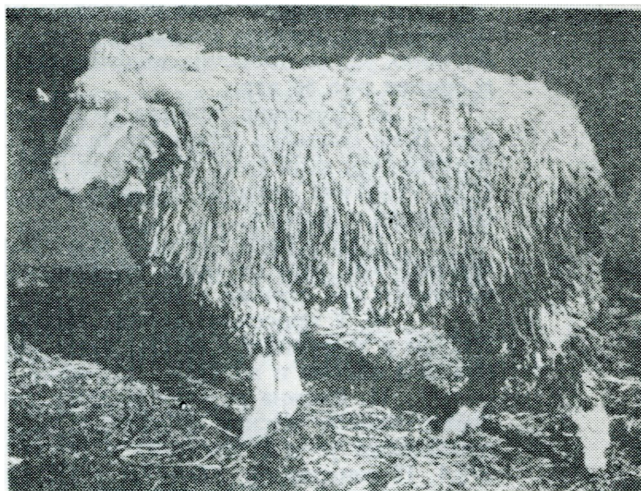
3. Просечна јаловост износила је 7,3% (увезених 6,7% и у нас ојагњених 8,0%) тј. није констатован утицај аклиматизације.

4. Од свих јагњади угинуло је током 7 година 4,6% (I генерација 5,3%, II генерација 3,7% III генерација 5,5%). У Пироту није повећан проценат угинућа у поређењу са угинућем у Француској.

Просечан проценат угинућа шиљежаци је 2,8%.

Сл. 3.

f-1 (мерино арл пиротска) бр. 32, ован 2,5 год. При другој стрижи жива мера 73 кг, тежина руна 4,3 кг.

Снимак акад. др Ј. Белића

Просечан проценат угинућа одраслих оваца и овнова износи 6,6% (уведених 8,9%, I генерација 6,0%, II генерација 3,1% и III генерација 7,1%) тј. нешто је већи у уведених оваца које су нарочито страдале од пироплазме, ентеротоксемије и запаљења плућа.

5. Тежина једнодневне женске јагњади је 3,55 кг, а мушке 3,82 кг.; женске јагњади од месец дана 9,27 кг., а мушке 10,03 кг. од 2 месеца 15,75 и 17,21 кг. од 3 месеца 21,80 и 24,41 кг, од 4 месеца 26,89 кг жнских и 30,31 мушких јагњади. После навршених 12 месеца тежина женских јагњади била је 38,50 кг, а мушких 51,34 кг. При посматрању тежине једнодневне јагњади и њиховог прираста по месецима нису уочене никакве разлике између јагњади I, II и III генерације, те самим тим, ни утицај аклиматизације на ову особину.

Нема разлике у екстеријерним мерама између уведених оваца и овнова и њиховог потомства ојагњеног и одгајеног у Пироту.

Назив мере	генерација	М	у % висине гребена	
Висина гребена	уведене	61,84	100,00	31
	ојагњене у Пироту	61,77	100,00	76
Дубина груди	уведене	30,26	48,77	31
	ојагњене у Пироту	38,48	49,34	76
Ширина груди	уведене	20,03	32,39	31
	ојагњене у Пироту	19,81	32,07	76
Дужина трупа	уведене	66,55	107,61	31
	ојагњене у Пироту	68,81	111,39	76
Ширина кукова	уведене	19,50	31,53	31
	ојагњене у Пироту	19,65	31,81	76
Обим груди	уведене	86,91	140,54	31
	ојагњене у Пироту	87,18	141,13	76
Обим цеванице	уведене	8,26	13,55	31
	ојагњене у Пироту	8,38	13,53	76

7. У тежини тела не постоје разлике између увезених оваца и оригиналног мерина из Арла, а ни између појединих генерација међусобно, јер се просечна тежина свих женских грла креће око 40 кг, а овнова око 60 кг.

8. Просечна тежина руна оваца износи 3,07, а овнова 4,18 кг. Није смањена количина вуне у поређењу с вуном ове расе у Француској која тамо износи за овце до 3 кг, а за овнове до 4 кг. Није утврђена никаква разлика ни у тежини руна разних генерација одгајених у Пироту.

9. Просечан рандман вуне је већи него у оваца ове расе у Француској, што се може објаснити већим падавинама у Пироту, а нарочито пре стриже у мају.

10. У просечној дубини прамена (која у женских грла износи 7,12 см а у мушких 7,40 см) нема никакве разлике између увезених оваца и овнова и њихових потомака I, II и III генерације.

11. Висина вуненог влакна износи 6,04 см, а дужина 10,58 см. Однос између висине и дужине вуненог влакна износи 100:175,1, а приближан је и у увезених и потомака 100:172,9. I генерација 100:172,4, II генерација 100:179,9 и III генерација 100:175,8.

12. Просечан број вијуга износи 12,62 (увезених 12,01, I генерација 12,78, II генерација 12,93 и III генерација 13,00), тј. није констатован никакав утицај аклиматизације на ову особину.

13. Просечна финоћа вуне оваца износи 19,04 микрона (увезених 19,07, а у нас ојагњених 18,96). Просечна финоћа вуне ованова износи 19,85 (увезених 19,58, а ојагњених у Пироту 19,90) тј. није испољен никакав утицај аклиматизације на финоћу вуне испитиваних оваца.

14. Просечна дужина лактације је 156,75 дана (увезених 149,50, а у нас ојагњених 165,35 дана).

15. Просечна количина млека је 63,85 литара (увезених 64,20, а у нас ојагњених 62,65); показало се да увезене овце исмају веће млечности, јер се током упоредног испитивања оваца вршњакиња она била у корист оваца ојагњених и одгајених у Пироту.

16. Просечна масноћа млека износи 7,29% (увезених 7,27%, а у нас ојагњених оваца 7,31%, те није могао бити констатован никакав утицај аклиматизације ни на ову особину.

Сви подаци, заједно посматрани, показали су да ни у једној од испитиваних особина није дошло до битнијих промена у оваца и овнова ојагњених и одгајених у нас у I, II и III генерацији и оваца и овнова директно увезених из Француске. Стога смо нашим седмогодишњим проучавањем утицаја аклиматизације на мерино арл расу дошли до закључка да аклиматизација мерино арл у условима пиротског краја није имала никаквих последица, већ се ова раса с успехом прилагодила условима новог краја, испољавајући своја нормална производна својства.

* * *

Са расом мерино арл, почело је, као што је речено, укрштање домаће овце пре 12 година. У првим годинама рада вршено је вештачко осемењавање оваца, тако да је у претходном периоду осемењено преко 200.000 оваца, а касније се на фарми „Црни врх“ у ци-

љу повећаног обима природне оплодне отпочело са производњом овнова мелиоратора, тако да је до сада фармама и индивидуалним произвођачима дато преко 500 приплодних овнова.

Селекцијом је задржано у приплоду на фармама и код индивидуалних одгајивача око 40.000 оваца мелеза арл пиротска овца.

Циљ који је постављен укрштањем оваца двеју раса био је да се добије нови тип оплемене овеце погодне за искоришћавање у Источној Србији, која би давала годишње просечно 2,5 кгр. вуне, финоће влакна 25—26 микрона, минимум 60 литара млека, и чија би тежина тела износила у просеку 45 кгр. Другим речима, пројектован је нови тип оплемене овеце производног правца вунa-месо, који би задржао млечност пиротске праменке.

Како је практично остварен овај план? Сумар десет година прикупљених података истраживања производних и других особина мелеза арл пиротска показује следеће резултате:

1. У погледу трајања бременитости нема разлика између пиротске овце (148,29 дана), мерино арла (148,95 дана) и њихових мелеза (149,05 дана).

2. Плодност њихова је мала, јер се од 100 ојагњених оваца добија од f-1 мелеза 108 јагњади, од пиротске 104,5, а од мерино арла 118. Мележењем је плодност повећана за 3,5%.

3. Просечна смртност износила је код f-1 мелеза 4,25%, код пиротске 4,18%, а код мерино арла 3,39%. Минималне разлике нису статистички значајне.

4. По одбијању су f-1 мелези дали на 100 ојагњених оваца 104 жива јагњета, пиротска 100, а мерино арл 115 јагњади.

5. У погледу телесног развоја све три посматране групе спадају у омање расе. Оне имају формиране облике после 2,5 године и тада је пиротска праменка нешто мања (за 2—3 см), док су мелези својим облицима једнаки арлу.

Мере екстеријера мелеза f-1

	М	Б	В	т	варијације	%
висина гребена	62,04	2,26	3,64	0,17	56—68	100
висина леба	60,82	2,44	4,01	0,18	56—68	98,03
висина крста	62,02	2,66	4,28	0,20	56—68	99,96
дубина груди	29,96	0,94	3,13	0,07	28—32	48,29
ширина груди	18,19	0,87	4,78	0,06	16—20	29,31
дужина трупа	66,90	2,68	4,00	0,20	60—74	107,83
обим груди	82,92	3,48	4,19	0,26	74—92	107,83
обим цеванице	7,99	0,62	7,75	0,04	7—10	12,87
дужина репа	34,26	4,74	13,83	0,35	22—46	55,22
ширина кукова	18,10	1,12	6,18	0,08	16—20	29,17

6. у погледу тежинског развоја установљене су разлике између мушких и женских грла почев од рођења. У тежини по рођењу нема разлика између f 1 мелеза, пиротске овце и мерино арла, али су оне доцније изразите, и то утолико више, уколико је већа старост. Са 12 месеци најтеже су овце арла (просечно 38,5 кгр), затим f 1 (35,04 кгр.) и најлакше пиротске (28,0 кгр). Изражено у односу на тежину по рођењу то износи 1084:816.

Дневни прираст је највећи у прва три месеца. Просечно износи за мерино арла 215 грама, за f 1 198, за пиротску праменку 158 грама, док просечни дневни прираст за целу прву годину износи код арла 114, код f-1 104, код пиротске праменке 72 грама.

Тежина одраслих оваца код прве стриже јасно се разликује између грла арла (38,72 кг), f-1 (36,12 кг) и пиротске праменке (29,20 кг), а код овнова је још већа. У доцније доба разлика између мерино арла и f 1 мелеза готово и не постоји (просек је око 45 кг код оба) док су тежине код пиротске овце мање (35—30 кг).

Принос меса не показује никакве разлике код јагњади која се кољу с просечном тежином од 12 кг, чији рандман тада износи 52% (одн. 58%) са главом, паућима, срцем и јетром.

Принос меса одраслих оваца, апсолутно изражен, знатно је већи код мерино арла (26,44 кг чистог меса) и f 1 (28,66 кг) него код пиротских (16,29 кг), али су рандмани неугојених овнова (односно, како се обично кољу у пиротском крају) исти код све три групе (42%).

На основу свега излази закључак да је укрштањем пиротске овце с мерино-арлом повећана производња меса њихових мелеза, јер су они нешто плоднији, дају више јагњади по одбијању, јагњад је тежа и брже прираста, а одрасла грла су у просеку знатно тежа од пиротске праменке.

Према томе, иако мерино арл није мележен с пиротском праменком првенствено у циљу побољшања продукције меса (већ вуне), ипак је позитивно деловао и на ову особину.

Ради установљавања производње и квалитета вуне мелеза прве генерације укрштања пиротске овце и мерино арла, вршена су дугогодишња испитивања, па пошто је материјал обрађен варијационо-статистички, добијени су следећи закључци:

1. Тежина руна мелеза просечно износи 2,75 кг код оваца, а 3,72 кг код овнова (код пиротске овце 1,76 кг, а овнова 1,79 кг; код оваца арла 3,07 кг а овнова мерино арла 4,18 кг. Мележењем је повећана тежина руна код оваца за 55% (код овнова за 107%) у односу на тежину пиротске праменке.

2. Рандман вуне мелеза просечно износи 55% (код пиротске овце је 62%, а мерино арла 47%). Варијације просека рандмана вуне варирају у вези са годином, и то код мелеза између 54 и 58%, пиротске овце од 60 до 65%, мерино арла у 45 до 50% тј. за око 5%.

3. Дубина руна женских мелеза износи просечно 7,5 см (мушких 8,5 см), док је код пиротске овце просечно 10 см, а оваца мерино арла расе 7 см, (код овнова је 7,5 см.), тј. дубина руна мушких грла је за око 8—12% већа код овнова него код оваца. Значи да се мележењем скраћује дубина руна.

4. Граба руна је карактеристична. Руно је код пиротске овце отворено састављено од шиљастих праменова, оштре, мешане вуне. Код арла је руно затворено, састављено од цилиндричних праменова fine вуне. Мелези углавном имају затворено руно (ребе полузатворено), састављено од цилиндричних (ребе левкастих) праменова, fine вуне у којој преовлађују финија влакна, али има и изванредан проценат грубљих.

5. Финоћа вуне мелеза прве генерације просечно износи 25,56 микрона (за женска грла 24,07; за мушка 27,07 микрона) Просечна финоћа вуне пиротске праменке износи 37,08 микрона (за жен-

ске 16,11; за мужјаке 38,06). Код мерино арла износи финоћа вуне 19,60 микрона (код оваца 19,38; код овнова 19,83). Мележењем се, дакле, знатно побољшава финоћа вуне

6. Сортименски састав (посматран у међусобном односу влакана) показује да код мелеза просечно 79% отпада на фина влакна, скоро 20% на прелазна, а само 1—2% на груба влакна. Код пиротске овце 13% долази на фина влакна, 45% на прелазна, а 41% на груба влакна. Код мерино арла 97% сортиманског састава чине фина влакна, а остала 3% прелазна, док грубих влакана заправо и нема.

7. Дужина вуненог влакна износи просечно за мелезе 10,37 см (код пиротске овце 14,17 см, а код арла 10,58 см), што значи да је мележењем скраћена дужина влакна.

8. Висина вуненог влакна просечно износи код мелеза 6,94 см (код пиротске овце је 12,15 см, а код арла 6,04 см.), што такође показује да је мележењем смањена висина вуненог влакна.

9. Вијугавост вуненог влакна просечно износи код мелеза 6,7 вијуга на сантиметар дужине, док је код праменке 3,26, а мерино арла 12,62 комада, што значи да је мележењем повећана вијугавост вунених влакна.

Вијугавост влакна мелеза је нормална, код пиротске праменке је развучена, а код мерино арла је високо петаста, што је најбоље испољено односно дужине и висине вуненог влакна, која просечно износи код мелеза 100:149, код пиротске праменке 100:116, а код арла 100:175.

10. Јачина вуненог влакна (апсолутна) просечно износи код мелеза 13,36 грама, код пиротске праменке 33,98 гр, а код арла 7,60 грама.

Релативна јачина вуненог влакна износи код мелеза 18,91 ггр, код пиротске овце 26,96 кгр, а код арла 10,76 кгр.

11. Растегљивост вуненог влакна износи просечно код мелеза 40,87%, код пиротске овце 45,51%, а код арла 38,78%.

Све изнете особине заједно посматране показују да мележењем пиротске праменке са мерино-арлом даје позитивне резултате, како у погледу количине вуне (која се у нашим испитивањима повећала за 55%), а поготово у погледу њеног квалитета, који се оваквим мележењем знатно оплемењује, те може послужити потребама савремене текстилне индустрије. Већ код мелеза прве генерације укрштања се констатује добар квалитет вуне (АБ), који се углавном интермедијерно преноси од мерино, а у вези са тим су и друге особине влакна знатно поправљене — у повољном смислу у односу на текстилану индустрију. Руно је код мелеза обично затворено, праменови цилиндрични и доста густе, са доста сјере, што све заједнички означава знатно боље физичке особине вуне мелеза. Вуна мелеза прве генерације укрштања код појединих граа може бити и доста неједначена, због чега треба стално вршити селекцију у циљу усталаживања особина вуне, те ће се на тај начин у другој повратној генерацији укрштањем са арлом ићи на стварање оплемењења пиротске овце.

Предузета истраживања о млечности прве генерације укрштања пиротске овце са мерино арл овновима имала су циљ да установе како се преноси млечност родитеља на њихове мелезе, тј. да се установи да ли мелези имају мању млечност.

Ради тога су посматране 592 лактације, код 116 пиротских оваца, 250 оваца мерино арла и 226 њихових мелеза (упоредно контролисаних 1958, 1959. и 1960. године).

На основу таквог материјала, одгајеног на истој станици у околини Пирота, дошло се до следећих закључака:

1. Дужина лактационог периода просечно је трајала код мерино арла 148 дана, код пиротске овце 189 дана, а код њихових мелеза 190 дана, из чега се види да у погледу дужине лактације мелези показују исте вредности као пиротска овца, док је лактациони период код арла за 6 недеља, односно 25% краћа.

Дужина лактационог периода зависи од старости грла, односно лактације по реду. Најкраћа је у првој лактацији, износи просечно код арла 138 дана, а код мелеза 188 дана; затим у другој, када износи 147 дана код арла, а 208 код мелеза, а најдужа у трећој, када износи код арла округло 160, а код мелеза 210 дана.

2. Просечна количина млека код мерино арла износи по лактацији 61 литар, док је код пиротске овце 77,5 литара, а њихових мелеза 88 литара, што показује да, посматрано количински, млечност мелеза превазилази оба своја родитеља.

Просечна количина млека по лактацији најмања је у првој лактацији, износи код арла 50 литара, а код мелеза 84 литара; затим се у другој нешто повећава (код арла је 58,5 литара, а код мелеза 89 литара), како би у трећој лактацији била највећа, износи код арла 71 литар, а код мелеза 98 литара.

3. Максимална количина млека износила је код арла 123 литра, код пиротске овце 128, а код њихових мелеза 157 литара.

4. Минимална количина млека у лактацији била је код арла 30 литара, код пиротске овце 40 литара, а код њихових мелеза 43 литра.

Највећи број (2/3 од посматраних оваца) арла давао је између 40 и 80 литара млека годишње, док је највећи број пиротских оваца (2/3) давао између 60 и 100 литара, а највећи број (2/3) њихових мелеза између 60 и 110 литара млека годишње, из чега се види да су по тој особини мелези подударни са пиротском овцом.

5. Највећа просечна количина млека обично је у другој или трећој контроли, тј. 30 до 45 дана после јагњења, износи код арла 591 грам, код пиротске овце 572 грама, а код мелеза 743 грама, откада постепено опада уколико се лактација ближи своме крају.

6. Масноћа млека просечно износи код арла 6,68%, код пиротске овце 6,86, а код њихових мелеза 7,45%.

Такође је констатовано да се масноћа млека повећава уколико се лактација приближава своме крају, те је на крају обично двапут већа него приликом јагњења.

Индивидуалне варијације у погледу масноће млека врло су велике и крећу се између 2 и 12,3%.

На основу свих досад изнетих закључака може се са сигурношћу констатовати да млечност мелеза прве генерације између мерино арла овнова и пиротских оваца није опала у односу на пиротску овцу, што значи да у оваквој комбинацији родитељских парова слабија млечност мерино арла није у потомству дошла до изражаја.

Све што је напред речено о плодности, морфолошким и производним особинама показује да се смишљеним планским научним радом ствара у пиротском крају нова оплемењена раса оваца. Сада се срећују резултати рада и производних особина у консолидованој ф—2 генерацији оваца и очекује се да приликом 15-годишњице рада на стварању ове расе, она буде и званично призната као прва оплемењена раса оваца у Југославији.

ЛИТЕРАТУРА

- Видановић М. Испитивање аклиматизације оваца мерно арл расе у погледу производних способности у пиротском крају. Библиотека Архива за пољ. науке, бр. 19, Београд, 1964;
- Видановић М. Стање и програм развита овчарске производње у срезу Ниш. Студија Института за комунална изучавања Правно-економског факултета у Нишу, 1964;
- Видановић М. Резултати и искуства на меринизацији оваца у Пиротском крају, Документација за технологију и технику у пољопривреди, Београд, св. 3/64 сепарат 44;
- Видановић М. О неким расама француских оваца важним за меринизацију код нас, Пољопривредник 5/57;
- Видановић М. Production mondiale, classification industrielle et marché international des peaux de mouton et de chevre-Rivista di Zootecnia, Milano 1966.
- Белић Ј., Митић Н., Видановић М. О млечности оваца пиротског и сврљешког соја у истим условима одгајивања, Архив за пољопривредне науке, год. XI, св. 31, Београд;
- Белић Ј., Митић Н., Видановић М. Пиротска овца, Архив за пољопривредне науке, св. 14/1960.
- Белић Ј., Митић Н., Видановић М. О млечности мелеза прве генерације пиротске овце и мерно арла, Архив за пољопривредне науке, год. XIV св. 44, Београд;
- Белић Ј., Митић Н., Видановић М. Производња и квалитет вуне мелеза прве генерације пиротске овце и мерно арла Архив за пољопривредне науке, год. XVI, св. 53, Београд;
- Белић Ј., Митић Н., Видановић М. Производња меса мелеза прве генерације пиротске овце и мерно арла; Архив за пољопривредне науке, св. 69, год. XX, 1967.

БРАНКО
РАДОВАНОВИЋ

ОСВРТ
НА РАЗВОЈ ЗАДРУГАРСТВА
ДО 1960. ГОДИНЕ*

*) Извод из необјављеног рада „Улога земљорадничких задруга на унапређењу пољопривредне производње на подручју општине Пирот” — 1961. год.)

Да би се схватио развој задругарства на подручју општине Пирот потребно је сагледати извесне карактеристике пољопривреде тог подручја, које су битне за економски положај сељака и његова схватања о друштвено-економским и политичким збивањима. На жалост, не располаже се подацима за ранији период, те се углавном користе подаци из послератних пописа, који нису могли да се битно измене за тако релативно кратак временски период. Ове карактеристике се огледају у следећем:

а) У великој аграрној пренасељености, што се даје кроз следеће упоредне податке:

Број пољопривредника на 100 ха (подаци из 1955. год.)

	Пољопр. површ.	Обрад. површ.	Оран. површ.
СФРЈ	69,6	102	137
НРС	80,7	97,2	121,7
Општина Пирот	74	113	176

б) У доминацији ситногседа, што се види из следећих података (изражено у процентима):

Катег. земљишта	ФНРЈ	НРС	Општ. Пирот
до 2 ха	26,9	24,8	41,8
од 2 до 5 ха	40,9	37,3	25,1
од 5 до 8 ха	16,6	18,7	15,2
преко 8 ха	13,6	15,2	17,9

Упоређивањем ових података види се да до 5 ха поседују структурално исти број домаћинства (ФНРЈ — 67,8; НРС — 62,1; Пирот 66,9%), што значи да се ближи југословенском просеку. Међутим, код општине Пирот знатно одскаче категорија домаћинства са поседом до 2 ха са 41,8%. Већа заступљеност у категорији преко 8 хектара, према осталим упоредним подацима, долази због брдско-планинског реона, где су се задржала крупна домаћинства — задруге, што се може видети и кроз следеће упоредне податке:

Категорија земљишта

	до 1 ха	1—2 ха	2—5 ха	5—8 ха	преко 8 ха	укупно
В. Јовановац	73	51	90	29	22	265
Блато	38	21	92	70	41	262
Завој	28	9	30	55	111	233
Гостуша	34	8	19	17	138	216

Прва два села су узета из равничарског реона, док су друга два из планинског. Пада у очи да у првом реду доминира категорија до 5 ха (62%), док је у планинском већи посед (преко 5 ха) са 71%.

ц) У великој иситњености парцела, што се види из следећег:

Просечна величина парцела у ха

Кат. општине	оран. и баште	воћњ.	виногр.	ливаде	пашњаци
Вел. Јовановац	0,21	0,09	0,17	0,07	1,64
Вис Ржана	0,16	0,06	—	0,20	1,6
Сопот	0,15	0,08	0,13	0,13	0,55

д) У слабој техничкој опремљености, која се види из следећег: према претходним подацима пописа пољопривреде у 1960. години види се да од 10.778 пољопривредних домаћинства плуг имају 8.200 или 76%, док остала 2572 домаћинства, или 24%, немају. Још гора је ситуација са сејалицама којих има само 138 комада или у просеку на 78 домаћинства једна сејалица.

е) Из горњег се може да сагледа и слаба економска моћ индивидуалног пољопривредног произвођача, да својим сопственим снагама улази у производни процес, улаже већа средства и бољу агротехнику и тиме оствари већу производњу. Према попису пољопривреде из 1960. г. види се да од 10.778 домаћинства, 2919, или 27%, користи туђу стоку за обраду.

Интересантан је још један податак статистике из 1955. године, који се односи за део подручја општине:

Група домаћинства према броју стоке

Категорија земљишта	Укупно домаћ.	са гове- дима	од тога са бројем говеда					
			1	2	3	4	5 преко 5	
до 2 ха	1281	923	301	460	129	28	4	1
од 2—3 ха	1019	882	138	455	205	64	18	2
од 3—5 ха	1328	1250	108	590	312	188	31	21
од 5—8 ха	760	742	35	308	193	129	51	30
од 8—10 ха	141	140	5	38	32	27	19	19
преко 10 ха	160	156	3	28	31	33	26	35
	4689	4093	590	1879	902	469	149	104

ф) У слабој примени савремених средстава и метода у току производног процеса, што се огледа у следећем: минималној примени вештачких ђубрива, слабој примени заштитних средстава, недовољном поклањању пажње ветеринарској заштити и исхрани стоке.

г) У слабој продуктивности у свим гранама пољопривредне производње.

х) У ниском општекултурном и техничком нивоу пољопривредних произвођача, који је резултат слабе економске моћи произвођача и просветне политике minulог периода.

1. Задрugarство пре рата

Капиталистички друштвени односи, који су узимали маха у привреди града, поступно су налазили погодно тле и на селу, у сеоској гриврели, рушећи старе навике и патријархалне односе. Од некадашњих чврстих сеоских задруга — домаћинства, деобом су настали ситни поседи са још ситнијим парцелама. Ницала су домаћинства слабе економске моћи која нису могла да развију (због недостатка већих површина земље и одговарајућих пољопривредних машина) на свом газдинству проширену репродукцију и даду робни карактер производњи. Земљиште је обрађивано на примитивни начин, тако да су и приноси били зависни, углавном, од временских прилика. Оптерећено разним дажбинама, домаћинство је морало тражити излаз из овакве ситуације одласком неког његовог члана у печалбу.

Овакви друштвено-економски односи на селу условили су појаву зеленашког капитала у лицу сеоских газда и бакала, који су се увек „налазили“ при руци да пруже услугу која се касније тешко отплаћивала.

После завршетка првог светског рата, село је још више доведено у беду. Почели су да пристижу људи који су „прошли свет“, упознали искуства других и донели прву искру задружних схватања, која су нашала погодно тле за развој задруга. Већ 1919. год. појављује се прва задруга на овом подручју у селу Велики Јовановац, а затим у Крупцу 1920, Петровцу 1922, Чиниглавцима 1927, Осмакови 1927, Сопоту 1928, Великом Суводолу 1931, Држини 1933, и даље у Сукову, Присјану, Извору, Срећковцу, Ђиљану итд. Нарочита

заслуга за развој задруга на овом подручју припада Тодору Пејчићу, који је био општински деловођа у Крупцу.

Без теоретских искустава и нерасчишћених појмова о улози задругарства и тежишту рада задруга, оне су формиране са циљем да се заштите удара зеленаша и бакала, а да обезбеде снабдевање индустријском робом по нижим ценама. Према томе, основна делатност задруга је била набавно-продајног карактера.

Интересантан је био рад и организација ових задруга. Највиши орган задруге је била скупштина, кој усу сачињавали све старешине домаћинства са подручја задруге, који су уплатили члански улог чији је износ био различит (Држина 60 динара, Чиниглавце 100 динара). Према томе, сви чланови су имали подједнака права. Скупштина се састајала једном годишње или према потреби и на њој се расправљало о раду задруге. Постојали су још управни и надзорни одбори. Особље задруге је такође различито плаћано. Тако, на пример, у Држини благајник и књиговођа су добијали 8% од зараде, док је магационеру припадало 15%, у Чиниглавцима је исплата вршена фиксно — 200 динара месечно.

Захваљујући снабдевању по нижим ценама, задруге су се појавиле као озбиљан такмац сеоским бакалима.

Рад задруга је почињао обично са инвентаром узетим на послу, док касније није набављен нови. У првим годинама није дељена добит, али касније, са развојем пословања и проширењем подручја (задруга из Крушца отвара своје продавнице у Великом Селу и Малом Јовановцу, а задруга из Чиниглаваца у Градишту и Милојковцу), отпочело се са деобом добити.

За време окупације окупатор је покушао да наметне даљи рад задруга како би истовремено спроводио своју политику националног претапања и фашизације. Међутим, овај подухват није могао да се оствари.

2. Задругарство после рата

После ослобођења, захваљујући револуционарном преображају у нашој земљи, извршена је коренита измена у друштвено-економским и продукционим односима. Сељачки елеменат, који је често у току историјских збивања, при извојеваној победи, био запостављен, овог пута није изневерен. Задружна традиција при измењеним друштвено-политичким условима нашла је погодно тле за свој несметани развој. Народна власт, поникла кроз револуцију из редова потлачених радника и сељака, у борби за бољи живот радних људи, прихватила је позитивне задружне тенденције, проширила их и дала им смернице даљег развоја, базирајући се на основним поставкама марксистичког схватања аграрног питања. Задруге нису више средство за даље капиталисање кулачких елемената села, већ постају слободна удружења (асоцијације) ситних произвођача који се уједињују у задругу-институцију равноправних произвођача која има за циљ да кроз повећану пољопривредну производњу побољша њихово материјално стање.

Сељачке радне задруге

На подручју општине Пирот у времену формирања СРЗ оформљено је девет сељачких радних задруга и то: „Победа“ у Петровцу, „Нови дани“ у Осмакови, „Нишавска долина“ у Великом Јовановцу, „Слога“ у Враништу“, „Петар Стамболић“ у Црноклишту, „Три Чуке“ у Дојкинцу, „Стара планина“ у Рсавцима, „Нови живот“ у Пироту и Сељачка радна задруга у Базовику.

Према поднетој пописници за СРЗ са стањем на дан 31. 12. 1952. године види се да је број домаћинстава учлањених у СРЗ — 170 са 892 члана, од којих 576 способних за рад. Од ових је 137 стално запослено ван задруге, а могло је да ради у задрузи 439 (а учествовало у раду у СРЗ 284).

Земљиште којим се располагале СРЗ (без окућнице) коришћено се на следћи начин:

— орашнице и баште	432,00 ха
— воћњаци	18,55 "
— виногради	24,65 "
— ливаде	67,06 "
— пашњаци	15,47 "
— шумско земљиште	124,87 "
— неплодно	43,49 "
Укупна површина	726,09 "

Ово земљиште је било распарчано на 1881 парцелу, док је у просеку на једну СРЗ долазило 325 парцела. Величина парцеле је била од 0,1 до 1 хектара, распрсканих у пречнику често и до 10. км. Земљишни фонд је оформљен од земљишта задругара и конфисковане имовине народних непријатеља, као и делом из фонда аграрне реформе.

Захваљујући помоћи заједнице, изграђено је 7 штала за краве, 2 свињца, 4 коша за кукуруз и 2 шупе. Од машинског парка задруге су имале трактора 6, тракторских плугова 6, запрежних косачица 3, самовезачице 3, вршалице 6, експлозивних мотора 5 и електромотора 2.

Мада су постојале тежња и воља за оваквом организованом заједничком производњом, слаба материјална моћ, недовољна и застарела механизација, која није могла да се употреби на овако распарчаним парцелама, нису могли да производни процес усаврше и повећају производност рада и пруже већу материјалну корист и стимулацију за рад. Напротив, рад је био скоро исти као и на приватном поседу, па чак, због одсуства материјалне заинтересованости, и гори. Ово је условило поступни одлив способне радне снаге из задруге и повлачење свог земљишта. У оваквој ситуацији тежак је био даљи опстанак СРЗ, тако да су оне поступно растурене, а земљиште и инвентар, који је остао, дат је новоформираним економијама и општим земљорадничким задругама на коришћење.

Опште земљорадничке задруге

Док су сељачке радне задруге биле нешто сложенији облик удруживања пољопривредних произвођача који је наметао извесно

ограничење и одрицање права својине над земљом (према карактеру СРЗ), у условима аграрне пренасељености, јако укорененог својинског схватања и тешкоћа да се добе до куповине земље (потребно је било лишавати се и најнужнијих потреба (овакав облик удруживања није могао да заинтересује произвођаче и постане основни облик удруживања).

Много прихватљивији облик сарадње био је преко општинских земљорадничких задруга, које су овде имале традицију још из прегатног периода. Ово је условило да се још одмах после ослобођења почињу оформљавати задруге скоро у сваком селу. Упоредо са смерницама аграрне политике и инвестиционим улагањима, задаци су постајали све обимнији што је условило низ територијалних и организационих промена. Број задруга се смањио, што се види из следећег:

Број задруга по годинама

сред. 1955.	крај 1955.	крај 1956.	1957.	1958.	1959.	1960.
68	52	40	38	35	26	21

Ови подаци, мада цифарски изнети, у себи садрже читав историјат задругарства општине. Од укупно 73 села на територији општине, у 1955. години било је 68 задруга. Не располаже се подацима за ранији период. У првом, почетном, „повојном“ стадијуму, при ниској и примитивној степености производњи и уским схватањима, оне су представљале ситне дућанчиће чија се делатност заснивала на промету робе широке потрошње. Са оваквим уским делокругом свог рада, њихов утицај је био незнатан, тако да су многе из кадровских и финансијских разлога морале бити укинуте. Смањење њиховог броја се већ поставило у времену када се на задруге пренео откуп пољопривредних производа.

Упоредо са откупом пољопривредних производа, задруге почињу да се оријентишу и на пољопривредну производњу. Прелази се на уговарање производње са индивидуалним произвођачима — контрахомом производње.

Улога земљорадничког задругарства почела је да добија свој прави значај тек после Резолуције Савезног извршног већа о пољопривреди — 1956. године, када се тежиште читаве општепривредне политике акцептира на пољопривреду на изналажење организационих мера у даљем развоју и развитку ове привредне области.

Задруга поступно мења своју улогу и добија конкретну форму рада. Разне непољопривредне делатности којима се до тада задруга бавила, као сувишне и нерентабилне, укидају се, док се тежиште рада све више усмерава на пољопривредну производњу. Ово је наметнуло даље организационо и кадровско сређивање задруга, те територијална померања у смислу стварања економско јачих организација. У периоду од 1956. године до 1960. године број задруга се смањио од 40 на 21.

Набавка пољопривредних машина омогућила је задруги да свој однос са пољопривредним произвођачима постави на солиднију и савременију основу, да кроз кооперацију и на индивидуалном поседу примени савремена научна достигнућа,

У току 1958. и 1959. године задруге су се бавиле следећим делатностима:

	1958.	1959.
— сопственом производњом	7	10
— кооперацијом	19	23
— прерадом пољопривредних производа	5	5
— машинским парком	20	21
— откупом пољопривред. производа	24	24
— трговином на мало	24	23
— угоститељством	4	—
— комуналном делатношћу	4	—

Даље економско јачање задруга омогућило је да задруге отпочну са набавком механизације. Стање машинског парка је било следеће

	1956.	1960.
трактори	26	73
тракторски плугови	9	81
сејалице тракторске	1	21
самовезачице	—	12
тракторске дрљаче	1	12
ротофрезе	—	12
вршалице	34	43
тракторске приколице	20	34
комбајни	—	2
агрегати за вештачку кишу	—	14

Са великим уделом друштвених средстава уложених у стална и обртна средства, која су знатно надмашила уделе задругара, задруге су прерасле у привредна предузећа пољопривредног карактера. Оне нису више просте заједнице индивидуалних пољопривредних произвођача које имају прилагођавати свој рад жељама задругара. Због тога је уследило доношење нове Уредбе о земљорадничким задругама у 1958 години, према којој су задруге сврстане у ред привредних организација са одговарајућом организационом структуром и друштвеним самоуправљањем преко задружних савета и управних одбора, у које су сада, поред задругара, заступљени и представници радног колектива задруге.

Поред задружних савета и управних одбора, при земљорадничким задругама постоје и следећи одељци:

	Број одељака	Управа	Чланство
за ратарство	6	44	190
за сточарство	11	62	828
за воћарство	4	27	126
за кредит и штедњу	7	44	122
секција жена задругарки	4	34	—
за трговину	1	9	302

Ови одељци који, како се види, нису тако разгранати, имају за циљ да се око задруге окупе напредни пољопривредни произвођачи, како би преко њих и уз њихову консултацију она организовала и унапређивала пољопривредну производњу.

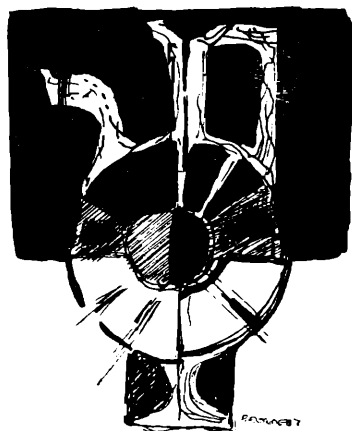
Према подацима, почетком 1959. године од укупно запослених службеника у задрузи (119), 63% је са основном школом а 37% са средњом школом и четири разреда гимназије. Није боља ситуација ни са радницима у задрузи, којих има 158, од чега је 53% неквалификовано, 24% полуквалификовано и 23% квалификовано. Како се види, структура радника и службеника не задовољава, тако да се у задругама ствара читав баласт службеника, а да се опет послови не свршавају правилно и на време.

КРАТКИЙ ОБЗОР РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КООПЕРАТИВОВ

Из данног видно что корни возникновения сельскохозяйственных кооперативов ведут свое начало еще из довоенного периода. Первый кооператив возникает после Первой мировой войны — 1919 года.

Развитие кооперативного дела в пиротской области похоже на его развитие в Сербии. Конкретные — общественно — экономические условия: аграрная перенаселенность натуральное производство, недостаточная экономическая мощност и низкий культурный уровень крестьян членов-кооператива. влияли на то, что формы работ были скудны и упрощены.

Во время второй мировой войны кооперативы не сотрудничали с оккупантами в целях проведения политики национального отчуждения и фашизации чарода. После освобождения кооперативное дело стало быстро развиваться, формируются кооперативни почти в каждом селе, формируются разные формы земледельческих кооперативов, даже и такие в виде колхозов. Между тем, эти кооперативы оказались неправоподобными, но остались кооперативы общего типа которые, между прочим, развивают экономическое сотрудничество с индивидуальными производителями и таким способом росло их влияние и их экономическая сила. Вместе с тем навязывалась нужность х территориального увеличения и концентрации средств, так что их число в 1960 году свелось на двадацать один.

ПРЕДРАГ
ВЛАТКОВИЋ

ТУРИСТИЧКО-ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ
КАО ФАКТОР РАЗВОЈА ТУРИЗМА
У ПONIШАВЉУ

Валоризација туристичких вредности природног и друштвеног порекла зависи од више фактора, али један од најзначајнијих је фактор просторног лоцирања, то јест положај у односу на важне туристичке токове и правце. Такав туристичко-географски положај је разноврстан и по степену важности може бити: светски, континентални, интеррегионални, регионални и локални.

Нишавска долина, у сваком случају, бар за сада, не може имати светски, па чак и континентални туристичко-географски положај, јер се не налази на главним туристичким правцима светског и континенталног туризма. Разлози за то налазе се у чињеници да се и Југославија, још увек, у потпуности не уклапа у главне европске туристичке правце у смеру Скандинавија — Медитеран и северо-западна Европа — источни Левант (преко Италије и Грчке).

Међутим, стоји и чињеница да Југославија, у сарадњи са осталим земљама југоисточне Европе, чини потребне напоре да се каналима преко своје територије укључи у светску туристичку циркулацију. Самим тим и нишавска туристичка регија добија све већи значај, јер је управо један од ових канала оријентисан преко њене територије.

У последњим годинама је, наиме, констатован значајан и брз пораст иностраних путника — транзитера на релацији средња Европа — Балкан — земље Блиског Истока. То указује на појаву, да се — поред постојећих — отвара нов и значајан туристички правац кретања ка овом делу Европе. Узимајући ово у обзир може се рећи да ће Нишавска туристичка регија већ у блиској перспективи добити оне основне и потребне компоненте туристичког положаја на главним континенталним и светским туристичким правцима.

Кретање транзитног туризма кроз Нишавску туристичку регију у последњим годинама види се из следеће табеле:¹⁾

1) Табелом су обухваћени сви путници у путничком и теретном саобраћају. Извор података: за 1958, 1960. и 1962. др Јован В. Ђирић: Туристичке могућности среза Ниш, Ниш 1963, стр. 5. За 1964. и 1966. годину израчунате су приближне вредности на основу евиденције „Србија-туриста“ у Нишу.

Транзитирало кроз срез Ниш иностраних путника

Година	Укупно	Индекс	У жел. саобр.	Индекс	У друм. саобр.	Индекс
1958.	150.000	100	96.000	100	54.000	100
1960.	280.000	187	162.000	168	118.000	218
1962.	450.000	300	193.000	201	257.000	475
1964.	620.000	414	221.000	232	399.000	739
1966.	860.000	573	288.000	299	572.000	1.059

Да би се могао ближе и детаљније објаснити туристичко-географски положај Нишавске долине, потребно је, у даљем излагању, приступити анализи оних особина и компонената које га туристички истичу и чине повољним.

ПОВОЉНОСТИ ПОЛОЖАЈА
НИШАВСКЕ ДОЛИНЕ
У ОДНОСУ НА КОМУНИКАЦИЈЕ

Добар туристичко-географски положај Нишавске долине резултира из повољних природних и друштвено-историјских фактора.

Понишавље својим морфолошким и геолошко-тектонским предиспозицијама представља природни коридор између Карпатско-балканског лука на северу и Саве планине и Родопске масе на југу. Самим тим она повезује Моравско-вардарску удолину са Софијском котлином и долином Марице, па је већ из давнина, као најважнија спона између ових регија, коришћена за путовање и превоз добара. Познати су *Via militaris i Stambuldj ol* из римског и турског периода, као путеви који су повезивали источне и западне крајеве Балканског полуострва. Данас је тај природни коридор такође искоришћен за изградњу магистралних међународних комуникација. Железничка пруга, као и новоизграђени пут првог реда од Ниша до југословенско-бугарске границе, представљају делове најважније транс-континенталне магистрале, која повезује западну и средњу Европу са Блиским и Средњим Истоком.

Поред ове магистралне комуникације, прворазредног значаја за туризам, у Нишавској долини постоје и локалне (унутар — регионалне) комуникације, такође значајне за туристичку циркулацију и саобраћајно повезивање. То су, пре свега, путеви:

- Пирот — Височка Ржана — Широке Луке;
- Пирот — Велика Лукања — Завојско језеро;
- Суково — Звонце (у изградњи);
- Бабушница — Пирот — Темска — Књажевац;
- Бабушница — Бела Паланка — Сврљиг;
- Ниш — Сврљиг и
- Ниш — Доњи Душник — Бабушница.

Изложена саобраћајна ситуација намеће питање повољности положаја Нишавске туристичке регије у целини, као и појединих њених туристичких локалитета, у односу на наведене комуникације. Одмах се може рећи да се подручје Понишавља својим линеарним обликом потпуно уклапа у магистрални правац комуникација, тако да ни једна тачка његове територије није удаљена више од 30 километара од железничке пруге и нишавске друмске магистрале. Ово је несумњиво једна повољна околност која омогућује лакши контакт

туриста са атрактивним туристичким мотивима у овој области. Исто тако и сами локалитети нису много удаљени од саобраћајница, иако између њих постоји извесна неједнакост и издиференцираност с видика положаја. Најбоље положаје, па према томе и најповољније услове за туристичку експлоатацију, имају локалитети Ниша, Нишке бање, сићевачког туристичког комплекса, Беле Паланке и Пирота, јер се налазе у центру или у непосредној близини стедишта међународног и локалног саобраћаја. Остале туристичке атрактивности имају слабији положај због удаљености и недостатка квалитетнијих путева, тако да је могућност њихове туристичке експлоатације сведена на нижи ниво.

У вези са утицајем комуникација на развој туризма у Нишавској долини мора се нагласити да путеви локалног значаја имају већу улогу само у домаћем туристичком промету, док међународне комуникације (железничког и друмског карактера) условљавају развој, поред домаћег, и иностраног транзитног туризма. Како је овај туризам из године у годину све већи (види приложену табелу) и с обзиром да представља водећу врсту туризма на подручју Понишавља, то му се, кроз будућа планирања, мора посветити већа пажња и то, пре свега, презентовањем атрактивних балканских мотива, а затим изградњом објеката рецептиве и приступних путева.

ПОВОЉНОСТ ПОЛОЖАЈА У ОДНОСУ НА ГРАДСКЕ ЦЕНТРЕ

Градска насеља у туристичким регијама не пружају само широке могућности рецептиве, већ су истовремено и исходништа миграционих туристичких кретања²⁾. Уколико се ради о излетничком и викенд туризму, ова кретања су усмерена према околним атрактивним туристичким локалитетима. Ови локалитети — било појединачно или групно — имаће повољније услове за развој уколико, поред осталих услова (висок степен атрактивности, саобраћајна повезаност и други), буду и у што бољем и повољнијем положају у односу на градска насеља.

У Нишавској долини налазе се четири градска насеља, према да различите урбане вредности. Међу овима Ниш (130.000 становника — 1966.) представља водећи привредни, културни и административни макрорегионални центар територије у коју улази и Понишавље. Остали центри су: Бела Паланка (5.000 становника), Пирот (25.000 становника) и Димитровград (4.500 становника — 1966.)³⁾. Већи број туристичких мотива и објеката, који заузимају повољнији положај у односу на ове центре, имаће боље могућности за туристичко активирање. Да је ово заиста тачно, показује пример Нишке

²⁾ У факторе који узрокују кретање градског становништва и потребу за туристичком рекреацијом спадају: пренасељеност градског урбаног простора, стварање посебних услова микро климе, градска бука, премореност на раду и губитак радне енергије при крају дана и недеље, пораст животног стандарда, развој технике саобраћаја итд.

³⁾ Завод за статистику СРС: Становништво и домаћинства у НР Србији (за 1961. годину), Београд 1962; односно статистичка процена за 1966.

бање и Сићевачке клисуре са залеђем, које су од Ниша удаљене 10, односно 18 километара и на које, у просторној структури излетничких циркулација грађана Ниша, — укључујући и обалски појас Нишаве — отпада око 70 процената излетника⁽⁴⁾

Од осталих локалитета повољнији положај у односу на градска насеља имају Душнички туристички центар у Запању (удаљен 33 км. од Ниша), затим Дивљански туристички центар код Беле Паланке (удаљен 7 километара), Планинарски дом и Басарски камен код Пирота (удаљен 12 километара). Насупрот томе, Звоначка бања у долини Јерме, Врело у горњем Високу и други туристички локалитети, иако имају потребан степен атрактивности, због забачености и удаљености од градских центара, као и због слабе саобраћајне повезаности, не могу, у садашњим условима, у потпуности одговорити условима развијеног и акумулативног туризма. Ипак, гледајући у целини, може се закључити, да туристички мотиви и објекти у Нишавској долини, бар они најважнији, имају повољан положај према градским центрима, па према томе, и могућност ширег укључивања у туристичку привреду.

У вези са положајем градских насеља и туристичких локалитета у Нишавској долини, стоји као актуелан и просторни однос градских насеља и области изван Нишавске долине у односу на ову туристичку регију. Становништво ових градова и области такође може да задовољи потребу за рекреацијом и одмором на територији Понишавља, тим пре што већ постоје за то одговарајући природни и друштвени услови, као на пример: планински ваздух и извори, прикладна вегетација и пашњаци, терени за зимске спортове и планинарење, природни декоративни пејсажи, термални извори и бање итд. Ако се при томе узме у обзир добра саобраћајна повезаност и могућност коришћења модерних превозних средстава, онда се може разумети што су миграциона туристичка кретања из једног броја градова на територији Србије делимично оријентисана и у правцу Понишавља. Овакав случај је нарочито запажен код становништва Тимочке области, Сврљига и појединих градова у Поморављу и Топлици. (Лесковац, Прокупље и Алексинац).

Такође треба нагласити да Нишавску туристичку регију тангира високофреквентни туристички правац север — југ, који повезује два најважнија изворна центра туристичких кретања Србије и Македоније: Београд и Скопље. Знатан проценат туриста из ових градова у структури домаћих посетилаца Ниша, Нишке бање и Сићевачке клисуре сведочи о значајној улози, коју ови центри имају данас у туристичком промету Нишавске туристичке регије. Према томе, просторна растојања ових градова и њихових изворних зона — у условима модерног саобраћаја — не представљају више препреку која онемогућује туристичку циркулацију и према овом подручју.

Посебан положај, па према томе и посебан третман у односу на Понишавље, има Софија и софијска туристичка зона. Она је природно повезана са Нишавском долином, а такође постоје и добри путеви који је повезују са овом туристичком регијом. Судећи по томе требало би да удео Софије у туристичком промету Понишавља буде већи. Граничне формалности су, међутим, ову могућност сведе на минимум. Тек у најновије време, са ублажавањем поменутих прописа, опажа се тенденција туристичког кретања и грађана из Бугарске ка Понишављу (за сада највише у правцу градских центара Пони-

плавља и у правцу Звоначке бање). Даљим ублажавањем граничних формалности, или њиховим евентуалним потпуним укидањем у будућности, отворила би се још једна (можда и најважнија) туристичка фреквенција у правцу Нишавске долине и то из бугарског правца.

ПОВОЉНОСТ ПОЛОЖАЈА У ОДНОСУ НА НАЈЗНАЧАЈНИЈЕ ПРИВРЕДНЕ РЕОНЕ СРБИЈЕ

Нишавска долина у односу на најзначајније привредне реоне Србије никако не заузима периферни и секундарни положај. Ова чињеница заснива се на читавом низу контакта, међусобног прожимања и саобраћајне повезаности појединих привредних реона оријентисаних у правцу њене територије. Нишавска долина у простору Србије омогућује кретање у правцу исток — запад, север — југ и североисток — југозапад, повезујући на тај начин различите привредне, етничке и морфолошко-тектонске географске средине.

У правцу севера нишавска туристичка регија повезана је, преко Поморавља, магистралним саобраћајницама са пространим Панонским басеном. Значајно са туристичког аспекта је то, што ова веза омогућује снабдевање дефицитарног нишавског подручја пољопривредним производима из најразвијенијег пољопривредног реона Југославије. С друге стране, како Панонски басен, заједно са Београдом, представља најјаче подручје туристичке иницијативе у земљи, и како нишавска туристичка регија може да понуди том великом туристичком тржишту такве пејсаже и мотиве каквих нема у низијским пределима, могуће је да јужни правац панонских туристичких кретања буде, једним делом, усмерен и у правцу Понишавља. Према томе, може се рећи да туристичка регија Нишавске долине има повољан и одређен положај према Панонском басену, који се огледа пре свега, у функционалном односу, мада директни просторни однос не постоји, јер се веза остварује преко комуникација у Поморављу.

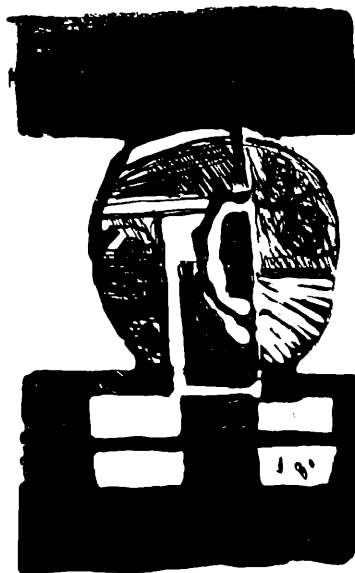
Сличан положај и повезаност има Нишавска долина и у односу на јужну Србију и Македонију. Ово подручје традиционално снабдева Понишавље раним поврћем и воћем, што је свакако значајно не само са привредног, већ и са туристичког становишта. Иако македонски туристички правци претежно гравитирају према језерским регијама на југу, изванредан део усмерен је и ка северу, што отвара могућност контактирања са нишавским туристичким подручјем. На крају, и нишавски иницијални туристички правци гравитирају једним делом и ка македонским туристичким регијама, тако да постоје повољни услови за међусобну размену туристичких циркулација.

Нишавска туристичка регија има повољан положај и у односу на Косовско-метохијски и Тимочки басен. Тектонске директрисе зацртане у пределу Сврљига, као и топличко-косовски раседни систем омогућује природну повезаност Нишавске долине са овим реонима. Релативно добра саобраћајна повезаност је фактор просторног приближавања ових различитих природних и привредно-гео-

4) Др Јован В. Ђирић: Перспективе развоја туризма на Нишком туристичком подручју, Ниш, 1963, стр. 52.

графских целина. Железничка пруга Ниш — Приштина — Пећ, као и друмски комуникациони систем кроз топлички басен, (који се за сада налази у фази модернизације) повезује туристичку регију Понишавља у првом реду са Ибарском долином и континенталним делом Јадранске магистрале. Ова чињеница је од несумњивог значаја, јер условљава најкраћу везу не само Понишавља, већ и читаве источне Србије и централне Бугарске са Јадранским приморјем. Са друге стране, друмске и железничке комуникације повезују Нишавску долину са Тимочким басеном и дунавским пловним путем на североистоку. Према томе, може се рећи, да трансверзалне комуникације кроз Србију правцем југозапад — североисток омогућују непосредно повезивање нишавске туристичке регије са врло значајним правцима туристичких циркулација у Подунављу и на Јадранској магистрали.

Из досад наведеног јасно произилази да у валоризацији туристичких могућности Нишавске долине географски положај заузима најзначајније место. Међу свим могућим компонентама туристичког развоја овог подручја, компонента положаја избија на доминантно место. Остале компоненте имају мање значајан и подређен положај. У политици даљег развоја туризма у Понишављу, као и у политици туристичког инвестирања невођење рачуна, или недовољно вођење рачуна, о овој примарној чињеници не би дало адекватне резултате и не би се најповољније одразило и манифестовало у укупним туристичким резултатима.

Колико је нама познато досад није објављен ниједан стручни рад о рибзма околине Пирота. Постоје, додуше, извесни подаци у популарним новинским написима, али велико је питање колико су они употребљиви и тачни.

Најстарији запис о рибама Нишаве свакако потиче од Корнелијуса Дриша, старог путописца који је 25. VI 1718. године боравио у Пироту. Приликом риболова, који је у част гостију приредио ондашњи пиротски кадија, ухваћене су свега две кесеге, иако су сви очекивали да ће бити много пастрмки, младица и смуџева. Узгред напоменимо да су надања Дришове дружине унапред била узалудна, јер ниједна од поменутих врста риба нити је тада могла живети, нити сада живи у Нишави.

Седамдесетак година касније (јун 1786) француски пустолов С. Љусињан помиње да су реке код Беле Паланке пребогате укусном рибом и да их се је он слатко најео за време свога боравка у насељу.

О риболовним приликама у околини Пирота дао је податке и Ј. Цвијић (1896). Из Цвијићевих излагања дознајемо да су Дојкиначка и Јеловичка река, као и Јеловичко врело, биле препуне пастрмки, а било их је и у казанима Росомачког потока више Славиње (сада их тамо уопште нема). За Крупачко језеро Цвијић наводи да се у њему сусреће штука и лињак. Последњи назив изгледа да се односи на врсту *Rhoxinus rhoxinus* јер је прави лињак *Tipka tipka* риба низијских вода. У прилог томе наводимо да је Сабанеєву (1960) једно од руских имена за врсту *R. rhoxinus* такође „лин”.

Доста несистематизованих информација о рибама на ширем подручју Пирота забележио је Стојићевећ (1927). Најзад Станковић (1926) у своме раду о исхрани младунаца *B. m. ret-nul* наводи кр-кушку и као становника слива Нишаве. Цитирајмо и рад Јанковићеве (1963), у коме аутор препоручује ширење ареала липљена и на област Височице од Ржане према Рсовцу.

Слично осталим балканским рекама и рецентни састав и распоред риба у Понишављу резултат је деловања више чинилаца: историјско-географских збивања од терцијера наовамо (вероватно се ту крију узроци одсуствовања липљена у сливу Нишаве, мада га има у сливу Западне Мораве), еколошких прилика које данас карактери-

шћу подручје Понишавља (клима, геолошки састав долињских падова и клисура, хидрографски режим и сл.) и, на крају, утицаја које врши човек, изазивајући свесне или несвесне промене у саставу врста (уношењем нових врста или уништавањем старих, било путем директног изловљавања, загађивањем водотока или физичким изменама хидрографског режима).

Приложени списак риба обухвата једино оне врсте од којих смо — током неколико последњих година — могли прибавити аутентичне примерке на самом терену. Према томе, није искључено да у ширсј околини Пирота постоји још која врста рибе, али то ће бити предмет обраде у другом прилогу.

Fam. Salmonidae.

1. *Salmo trutta m. fario* (Linné, 1758).

Налажена је у знатним количинама у Јеловичкој реци, нарочито од Јаворског моста ка изворишној челенци више Широке Луђе. Има је, затим, у Дојкиначкој, Сенокошкој и Топлодолској реци. Такође од Јеловичког врела до В. Ржане, посебно код „Бобовишта“. Немамо поуздане податке да се је још сачувала у Росомачком потоку у Високу и Ракитској речици на Ветрену, мада је до I светског рата и тамо било.

Fam. Esocidae.

2. *Esox lucius* (Linné, 1758).

Штуке има у Крупачком језеру а повремено се отуда који примерак отисне у Нишаву. Налажење штукe у Крупачком језеру је врло значајно за науку, јер се ради о аутохтоној реликтној популацији. Крупачко језеро — чија се температура воде сада креће између 10—14°C — не може се схватити као рефугијум неких врста које су живеле у некадашњем језеру у пиротској котлини. Такве врсте су управо штукa и *P. phoxinus* који се третирају као глацијални реликти. Бројност штукe, слично бројности пастрмки у планинским потоцима, последњих година нагло опада и прети опасност да буде потпуно уништена.

Fam. Cyprinidae.

3. *Leuciscus cephalus* (Linné, 1758).

Клен се сусреће у свим водама околине Пирота. Изузетак су највиши делови планинских потока и најслабије притоке Нишаве. Нарочито га има у Јерми, Нишави и Темштици.

4. *Phoxinus phoxinus* (Linné, 1758).

Зеленак, пијор или, како га мештани називају, „пупавац“ као риба хладних и бистрих вода искључиво је везан за изворишни део Крупачког језера и вреоца која су распоређена дуж јужног раседног обода тресаве. Главна је храна штукама у језеру. Цвијић и Стојићевић га помињу и за врела у околини Беле Паланке, али изгледа да је тамо већ уништен.

5. *Chondrostoma nasus* (Linné, 1758).

Од пре три-четири године скобаљ нагло потискује клена и данас је несумњиво најбројнија риба у околини Пирота. Овај „живот ни талас“ скобаља карактеристичан је и за друге наше реке, на пример за Западну Мораву и Ибар. Појавио се узводно код Димитровграда а освојио је и корито Јерме, где је доскора био непознат.

6. *Gobio gobio* (Linné, 1758).

Налажен је у Нишави, Јерми, Темштици и Лукавачкој реци.

7. *Barbus barbus* (Linné, 1758).

Мрена живи у Нишави, доњем току Темштице а нарочито у доњем току Јерме.

8. *Barbus meridionalis petenyi* (Linné, 1758)

Кркүшка или поточна мрена је најраспрострањенија риба у горњем Понишављу. Сусреће се у свим, па и у најмањим, притокама Нишаве (Лукавачка река, Жељүшка река, ушће Гојиндолског потока, Јерма са Погановском, Күсовранском речицом и Блаташницом, затим ушће Војнеговачке баре, Бистрице, Градашнице, Темштице и др.). Пастрмкү прати до највише планинске зоне.

9. *Alburnoides bipunctatus* (Bloch, 1872).

Плочка, како је мештани зову, живи у Нишави, Јерми и Темштици, а мааћ те рибе залззи и у Лукавачкү рекү, Градашницү и Бистрицү. У горњем току Темштице (Височице) око В. Ржане, примерци *A. bipunctatus* могу достићи и преко 10 см дужине.

10. *Rhodeus sericeus amarus* (Bloch, 18 2).

Ухваћена су свега три примерка 1963. године у изворишном делу Крупачког језера код Бркиних врела.

11. *Cyprinus carpio* (Linné, 1758).

У Нишави, уназад неколико година, на разним местима су уловљена више примерака, који потичу из рибњака код Калотине у Бүгарској или су пореклом из Мезграјских бара, када је материјал изловљен у тим барама пуштен код Димитровграда.

Фам. *Cobitidae*.

12. *Nemachilus barbatulus* (Linné, 1758).

Поред тога што смо је у више махова налазили у Нишави, Градашници, Лукавачкој реци, Темштици (Височици) и Јерми, посебан интерес побуђује налаз те врсте у бројним количинама у самој издани карсних врела крупачке депресије — „окнү“ код Бркиних врела — и у Протопопичком врелу у Забрђу.

13. *Cobitis aurata balcanica* (Karaman, 1922).

Овај балкански ендемит је доста чест у Јерми, Нишави, Темштици и Лукавачкој реци.

Fam. Siluridae.

14. *Silurus glanis* (Linné, 1758).

Већ је утврђено (Талер, 1953) да постоји тенденција да сом осваја и прелазне воде река на Балкану. У Нишави је узводно допро скоро до Пирота. Крупнији примерци хватани су код сињачког моста.

Fam. Cottidae.

15. *Cottus gobio* (Linné, 1758).

Више пута хватан код В. Ржане и на другим местима у Височици.

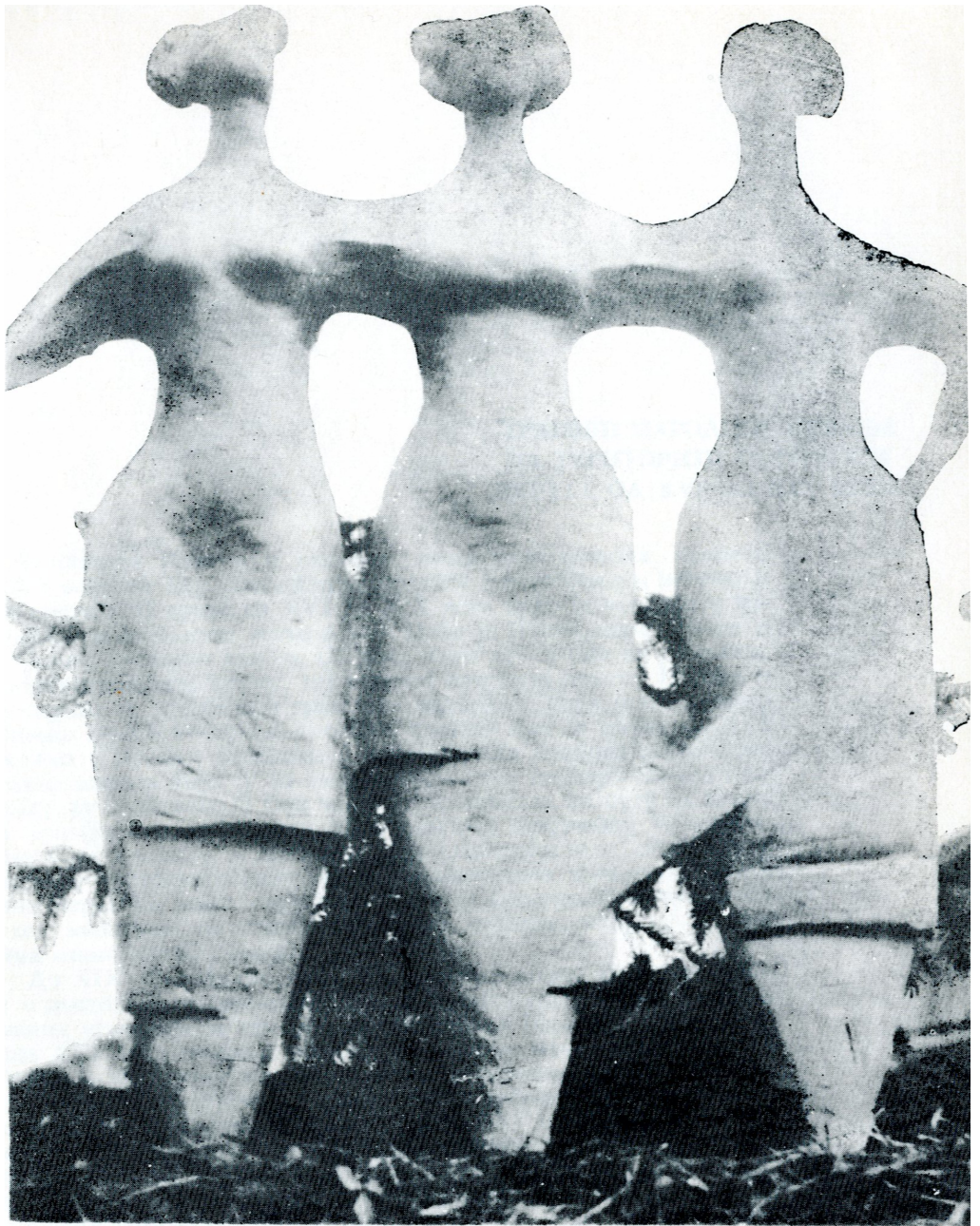
16. *Salmo irideus* (Gibbons), fam. Salmonidae.

Калифорнијску пастрмку наводимо као додатак на крају нашег списка. Пореклом је из Америке а њоме су порибљавани горњи токови Нишаве (Гинске речице) у Бугарској и Височице код В. Ржане. Ухваћен је један примерак у Нишави 1964. године код Обреновца а други у Јерми код Одоровачког ждрела 1965. године.

Из изложеног прегледа се види да се у водама околине Пирота могу сусрести 16 врста риба из 6 различитих фамилија. Нарочито је бројна фам. Сургинидае којој припадају 8, одн. половина наведених врста.

ЛИТЕРАТУРА

1. Банареску, П. 1958. Расна припадност на неколку румунски слатководни риби. Издаија Завод за риб. на НРМ, II, 4, Скопје.
2. Булгурков, К., 1958. Рибната фауна в реките на Витоша планина и околните њ јазовири. Изв. на Зоол. инст., VII, Софија.
3. Цвијић, Ј., 1896. Извори, гресаве и водопади у Источној Србији, Глас СКА, 51, Београд.
4. Дренски, П., 1951. Рибите в Балгарија, БАН, Софија.
5. Јанковић, Д., 1963. Проблем заштите љипљена и могућност проширења љипљенског подручја у Југославији, Рибарство Југославије, I, Загреб.
6. Караман, С., 1952. Прилог познавању слатководних риба Југославије. Рад ЈАЗУ, Загреб.
7. Лаковић, Р., 1962. Иктиофауна слива реке Мозавице. Рибарство Југославије, XVII, 4, Загреб.
8. Милетић, М., 1891. Стари латуванија... Сборник за нар. умовт. и народопис, VI, Софија.
9. Михајловић, Д., 1938. Клима Пирота. ГСГД, 4, Београд.
10. Младеновић, Т., 1955. Режим Нишаве. ГСГД, 35, Београд.
11. Панчић, Ј., 1860. Рибе у Србији. Гласник Друштва српске словесности, XII, Београд.
12. Сабаневић, Ј. П., 1960. Живн и ловља пресноводних риб. Киев.
13. Сборник „Трнски крај“, 1940. Софија.
14. Станковић, С., 1926. Ларвени развитак и биологија младунаца балканске мренице *V. reticulatus* Нешк. ГСНД, I, 1—2, Скопје.
15. Стојићевеић, Д., 1927. Народна имена риба у Србији. Природњачки музеј српске земље, Београд.
16. Талер, З., 1953. Распрострањење и попис слатководних риба Југославије. Гласник Природњачког музеја, Б, 5—6, Београд.
17. Вуковић, Т., 1963. Рибе Босне и Херцеговине, Сарајево.
18. Заплата, Р. и Талер, З., 1932. Рибе Сарајева и околине. Гласник Земаљског музеја Б. и Х., XLIV — I, Сарајево.

УРОШ КОСТИЋ

ГРАЦИЈЕ

Др
ИЛИЈА
НИКОЛИЋ

ТРАГОВИ НАРОДНОГ ПЕВАЊА НА ТЕРИТОРИЈИ ПИРОТСКОГ ОКРУГА ОД XVI ДО XIX ВЕКА

Прошлост Пирота и околине, недовољно позната, особито она до XV века, не даје нам сигурне податке о постојању и неговању народне поезије. И време од XVI до XIX века врло је оскудно у погледу пружања поузданих вести о њој. Мада је Пирот, поред Ниша и Беле Паланке, постојао још од III века наше ере и био на римском, доцније цариградском друму, тој главној артерији између Истока и Запада, варош са утврђеним градским зидинама, ипак о њему врло мало знамо. Знамо углавном онолико колико нам је почев од XVI века остало у путним белешкама и мемоарима чланова разних дипломатских мисија које су из западноевропских центара хитале према Цариграду и обратно.¹⁾ Очи многих посланстава на путу од Ниша до иза Софије, пролазећи непроходну шумом покривену Куновицу, данашњу Суву планину, и Жежевицу, иза Димитровграда, стрепеле су од ненадних, жестоких напада хајдука и одметника, а када би сишли у плодно пиротско поље, окружено богатим виноградима, њихов би се поглед зауставио на старој пиротској тврђави, коју су честим ратовима многе војске освајале.

До XIX века имамо свега неколико података који директно говоре о постојању народне поезије на територији Пирота и околине, везаних углавном за предео данашње Беле Паланке. Већина путописаца XVI века помиње живописну ношњу младића и девојака овога краја и даје описе весеља, девојачког певања у колу и слично. Да би потпуније илустровали тренутак тих забава, послужићемо се наводима неколико путописаца из средине XVI века. Један од њих налази се у итинерарију царског курира **Јакова Беццека** од 30. новембра 1564. године, у коме, пошто је приказао ношњу мушкараца и жена од Ниша до иза Пирота, према наводу П. Матковића, бележи:

...„У њих је обичај, да када се тко жени, да му заручница направи вијенац од свакојака цвијећа, што и она носи, а преко главе носи копрену, да се онога дана њезино лице не види. Када заручник своју заручницу води, онда јој веже ручник око паса, ако је пако финији човјек, онда јој га даде у руку, иде напријед, а њу води за собом. Када пако плешу, онда се улове више њих за руке, творећ њеки круг и плешу на около. Тако исто када кому умре жена или ближи пријатељ, онда си раздрапље и разгребе лице, као да би

било на пол одрто, те се жалости и нариче; ако би се скоро епет оженио, презиру га, те му се приговара, да није љубио жене.”²

Други податак налазимо у путопису **Марка Антуна Пигафете** из 1567. године, у коме, према наводу П. Матковића, стоји да су на путу од Пирота према Нишу стигли 2. априла 1567. у место Суха Клисуре... „Ту су видјели пуно дјевојака, многе су биле лијепе, које су онога дана, будућ је била недјеља, биле беспослене, плесале су на околу и празновале, али увијек тражиле су новац. Три или четири пјеваху натјечућ се, одговараху си попут сборова, сирово и сељачко пјевање, двије по двије држале се за руке. Једна је имала на глави једну врст клобука или капе, која је имала врхове попут једара, та је опонашала мушкарца, а друга жену, и тако плешућ, долажаху увијек насупрот. С почетка врло лагано, а послје мало по мало поспјешиваху корак, те напоскон скакаху, слиједећ увијек своје пјевање, које такођер размјерно расте, те се напоскон виче; уобће каков је плес, таково је и пјевање, дивље и сирово.”³)

Долином Нишаве постојао је у народу још од XVI века, вероватно и много раније, обичај ружичала, дружичала — побратимљења — када су трипут у години, после великих празника, сваког петка излазиле жене с даћом на гробље и у жалости за својим умрлим, како је **анонимни путописац** забележио у Белици близу Софије 22. маја 1572. године, бацале се на гробове покојника, од којих су многи и пре 20 година умрли: „и са свом снагом звале и нарицале, а њекоје су се дапаче до крви по лицу грeble. Пошто је неко време трајало, некоје жене имајући на глави вијенце, тјешиле су плачуће и водиле је натраг у цркву, где је свећеник опет молио дугу молитву, тамњаном кадио, пјевао и благосиљао.”⁴) (латиницом).

Још један податак налазимо у познатом путопису **Стјепана Герлаха** са другог путовања царског посланика Давида Унганда из 1578. године, у коме на повратку из Цариграда преко Софије и Пирота пише да су 29. јуна 1578. стигли у Куричесме (близу данашње Беле Паланке) и наводи:

„Ово село, као и Пирот, припада Синан-паши у Цариграду. Кршћани су тога дана светковали Петрово, цркву имају св. Бурђа, коју потање описује, управ се служила служба; црква лежи на висини међу дрвећем, унутри бијаше њеколико старих мужева, а вани жене, које се без побожности разговараху. Описује литургију и весеље послје службе. По подне играле су дјевојке коло (идућ у круг наоколо) и у сборових су двије по двије пјевале. Жене носе особит накит на глави, који наличи широкој, сувном преобученој здјели, а на околу је уријешена шкољкама, сребрњаци, перјем и другим особитими стварми.”⁵)

Из XVII века познат нам је свега један документ који као да наговештава могућност живог увесељавања и певања. То је заповест турског султана упућена почетком јула 1696. софијском, а у препису пловдивском и пиротском кадији да се све механе у поменућим местима одмах затворе и претворе у дућане и друге легалне установе. Вино ни ракија да се не продају ни јавно ни тајно по кућама. Ако после тога људи чине глупости, строго да се казне. Такву султанску заповест изазвале су појаве које се у самом почетку документа наводе: „Према светим књигама, вино је баволско дело и мајка свих зала, такође и ракија, која је као и вино. Забрањено је

да се оне дају муслиманима као пиће; забрањено је, такође, муслиманима да купују та пића.

Обавештени смо да су у поменутом граду биле отворене механе, које су продавале вино и ракију муслиманима. Обесни људи су се сакупљали у механама, у пијаном стању причињавали многу штету, а у џамијама и молитвеним домовима биле су уведене разне забрањене игре и увесељавања.⁶⁾ (превод с бугарског И. Н.).

У XIX веку до ослобођења Пирота од Турака 1877. имамо свега неколико података о постојању народних песама. Милош Милосављевић, пензионисани казначеј округа подринског, донео је у својој књизи *Песме народне* (Београд, 1869.) између осталих и текстове неколико народних песама, за које наводи да су се у његовој младости певале и у пиротској нахији: Ој леле, Стара планино (бр. 1), *Играло ј' оро, Тодоро!* (бр. 29). *Убава, добра девојко!* (бр. 60), (певале су их на Пандиралском састанку девојке из Мирановаца, Витановаца и Шестигабра), и песма *Навали се света гора зелена* (бр. 86); док је песму: *Заспала је мала ле Перка* (19) чуо на Пандиралу од Н. Бохора, трговца, Јевреја из Пирота.

Значајна су за наша проучавања и имена пиротских музиканата, Цоле и Кире гајдара, последњег са Стамбол капије, и Готе тупанице, из шездесетих година прошлог века, чије помене међу хиљаду имена грађана налазимо у драгоценом рукописном Тефтеру Црквене општине у Пироту (1834—1872)⁷⁾

После ослобођења Пирота 1877. налазимо знатно више доказа о постојању народне поезије; тада ће се појавити и прве збирке народних песама, да у XX веку до данас, мада у фази опадања и дегенерације, много више знамо о њој, него у свих ранијих векова. А народна песма живела је у народу у најтежим данима турског ропства. Она се уносила и трговачким торбама те продавала о чувеним пиротским ваширима. Из Србије су је уносили и пиротски учитељи, Стрелачки, на пример, учитељ Цона Данчуловић, родом из Зеленог Града близу Трна, наклоњен Србији, набављао је за време Турака српске књиге, нарочито српске народне песме.⁸⁾ Сима Т. Поповић, учитељ у Шестигабру, имао је под Турцима своју библиотеку и у њој књиге: *Јуначке народне песме* (Београд, 1850) и *Босанска јуначка народна песма* (такође штампана у Београду.⁹⁾ Деда Мисаил Цветковић — Бајкуш, архимандрит манастира Св. Богородице, близу Трна (1862) дошао је као млади дечански калуђер у Црну Гору (1822), био један од првих учитеља доцнијем владци Петру II Његошу, ратовао с Црногорцима противу Турака, ухваћен био и протеран преко Дрине 1831. године. Много је путовао, дивно певао уз гусле. Када га је 1880. у поменутом манастиру посетио Мита Ракић, записао је о њему и ово: „Деда Мисаил има преко 80 година, сед, крупан човек, главе лепе и импозантне. Слабо га служе старачке ноге, још слабије плаве и мудре очи. Поред њега су увек две ретке књиже: једна је *Песме Андрије Качић* — Миошића, друга је *Регламент или Устав Петра Великог о свештенству и монаштву*. С њима се старац забавља и разговара, а нарочито с првом: „Дијете, дајте ми латинку! — говори он иштвћни Качића.“¹⁰⁾

За свога боравка 1879. у пиротском округу млади руски научник Владимир Кочановски уочио је да као и код Руса, тако и у овом крају над умрлим жене плачу, обично робакиње умрлих.¹¹⁾ О

његовом скупљачком раду другом приликом. Према запажањима генералштабног капетана Ст. Грујића из 1880. народ Горњег Висока под Старом планином засићен је традицијама из српске прошлости: у њега има и гусала, уз које се често пева чак и Краљевић Марко.¹²⁾

По ослобођењу 1877. многи су чиновници, долазећи драговољно или „по потреби службе“ из разних крајева Србије у забачена места пиротског округа, подстакнути родољубљем и просветитељском мисијом, носили са собом књиге српских народних песама, доносили или на лицу места правили гусле и певањем уз њих будили понестали дух српске славе и јунаштва. Кроз школу и друштвени живот села они су својим певањем и гуслањем стварали преко својих ученика, истина краткотрајне, али бројне школе гуслара — певача на територији пиротског округа — како је то показао у својим истраживањима Митар С. Влаховић. Мада то певање, унесено са стране, не представља главни ток народне поезије Пирота и околине, оно је оставило извесног трага свог постојања до наших дана. Међу првим учитељима који су по ослобођењу од Турака певали уз гусле био је дојкиначки учитељ Алекса Ристић (1881—1884), некадашњи учитељ из Беле Паланке.¹³⁾ Његовим путем пошли су дојкиначки ћаци, доцније и сами учитељи Јован (Гаца) Ђирић из Росомаче и Борђе Петровић, затим ћаци исте школе Јован и Јордан П. Илићи. Ређају се, потом, многи гуслари и певачи — сељаци: Стамен Борђевић из Височке Ржане. Јосиф Маринковић из Јеловице. Денча Ђирин из Сукова, Пејча Станковић и Борћин Глигоријевић из Звонаца, Бура и Илија Миленковићи из Раките¹⁴⁾ и толики низ других људи разних професија из старопланинских села: Дојкинаца, Велике Лукање, Височке Ржане, Нишора, Топлог Дола, Завоја, Покровеника, Гостуше, Брлога, Росомаче, Чиниглаваца. Сукова, Раснице, Барје Чифлика, Великог Суводола, Осмакова и других.¹⁵⁾

Уз гусле је певао и Милисав Поповић, родом из околине Ужица, као учитељ у Кални и Црвеној Јабучи (1890—1891)¹⁶⁾.

Луј Адамовић, професор Пиротске гимназије, записао је на свом путовању Старом планином од Пирота преко Топлог Дола, Миџура, Копрена, Брлога и Ржане јула 1894. године да су његови сапутници поклонили деци дојкиначке основне школе неке песма-рице, па наставља: „Међутим, нас беху опколиле и читаве чете младих девојака које уз пут попеваху неку жалостиву кантилену. Све изгледаху веселе, и као кремен здраве, а беше међу њима и прилично лепих.“¹⁷⁾ Учитељу баш те школе, Стојану Илићу, који је 1899. за школску књижницу тражио цео комплет Вукових дела, послато је 20 књига Српских народних пјесама.¹⁸⁾

Постављање државне границе између Србије и Бугарске после Берлинског конгреса 1878. године учинило је да су обе стране, у тежњи за очувањем својих национално-политичких интереса, слале у апарат пограничних и других власти — укључујући ту и саме граничаре — проверене људе из централних делова Србије и Бугарске, који су, живећи ту, остављали трагове своје културе и у народној поезији. Оживљено неговање гусала и епске народне поезије у Источној Србији, па и у пиротском округу у то доба само је једна од манифестација одређене културно-просветне и војно-политичке акције. Брао је убедљиво запажање Јована Мишковића о појави гусала одмах по ослобођењу од Турака у књажевачком округу, које се због

близине и граничења с пиротским округом може у многочему и на њега применити:

„Гусле се сада чују већином само по караулама, код стражара, који су уједно и представници најратоборнијег елемента. Њихово је певање више жалостивно него јуначко; на крају стиха глас је одвише отегнут; стихови неједнаки, речи искварене, појмови у песмама побркани, тако да певање уз гусле у овоме крају више квари његов значај него што га уздиже; само имају ту добру страну, што су представник Српства и у овом уназађеном српском крају. Да се ништа друго не узме у вид, него само певање уз гусле, па ће се довољно видети разлика народа овога краја и Шумадије или Стара Влаха...”¹⁹⁾

У самом Пироту као седишту округа и његовој ближој околини бивао је далеко сложенији друштвени живот од онога по селима. Нова српска власт — насупрот дотадашњој турској — радила је на јачању и учвршћивању национално-политичког јединства наших народа, јавно жигосујући многе покриваче стране пропаганде која се под окриљем турских власти била утњезавила у њему. Тада је и народна поезија била коришћена у пропагандне сврхе, и то и с једне и с друге стране.²⁰⁾

Указивајући на потребу солидног образовања својих ученика — попут оног у Шумадији — многи су учитељи истицали дијалекатске особености пиротског говора и сугерисали Министарству просвете још одамах после ослобођења 1877. да би корисно било послати из Министарства каквих популарних књига: народних песама, прича и пословица и то у више примерака да би се могле давати на читање.²¹⁾ Професори и учитељи тек отворених школа разлавали су крајем школске године одличним ђацима на дар и по коју књигу народних песама. Угледни радикалски повак Раша Милошевић, тада управитељ пиротске трговачко-занатлијске школе (дошњије гимназије), раздао је, на пример, одличним ученицима на крају школске 1878/1879. године шест комада пете књиге Вукових Српских народних пјесама (Беч. 1865.), два комада песама Бранка Раличевића и један декламатор.²²⁾ За потребе школских библиотека набављане су, истина постепено и неравномерно, разне књиге. Међу 22 књиге школске књижнице у Пироту налазиле су се, маја 1880. године, поред осталих Вукових дела, и II, IV и V књига његових Српских народних пјесама.²³⁾

Извесне податке о народној поезији у Пироту осамдесетих година прошлог века налазимо и у пет писама, у ствари дописа, које је 1881. године послао сомборском Школском листу учитељ пиротске основне школе Гавра Ј. Пешић. У низу интересантних запажања о материјалној и културној заосталости града, нарочито у погледу примитивног народног живота, он је забележио како је, шетајући се кроз град у потрази за народним обичајима, зашао у једну улицицу и у њој застао децу где играју. Пријатно се изненадио када је препознао у њима ученице основне школе како у колу играју и певају: „Паун пасе, трава расте, мој павне!” — песму која га је сетила свога детињства, проведеног у Сремским Карловцима. Затим је у III писму донео опис уговарања свадбе, истина без текстова, али ипак присутних народних песама, како се види из навода: „Умало што не заборавих поменути да овде од испрошења па до венчања како у момковој, тако и у девојачкој кући певају девојке рано јут-

ром и доцне увече по неколико врсти неког сватовца.”²⁴ Занатлијској школи у Пироту отпремљено је маја 1899. године, међу другим, и 22 примерка Вукових народних песама.²⁵)

Нећемо се овде задржавати на изношењу података о популарисању, читању и обради српских народних песама у основним школама, гимназијама и другим које је било заступљено наставним плановима и програмима за последњих 80 година; детаљна анализа тога ишла би потпуно у прилог нашем мишљењу да су многи наставници српског језика и књижевности, и не само они, поклањали особиту пажњу том питању и да су у том смислу дедали и ван оквира своје школе. Наведимо само пример Владимира М. Николића, родом из златиборске Чајетине, који је као учитељ у Ѓњалану основао 1904. године Народну књижницу са читаоницом и у њој у току зиме одржао 11 јавних предавања, међу њима два на којима је из Вукових књига читао епске народне песме.²⁶) А таквих примера било је доста.

Под снажним утицајем скупљачког рада Вука Караџића појавио се седамдесетих година прошлога века изванредан број одушевљених записивача и на територији пиротског округа. До данас, колико нам је познато, они су нам оставили у наслеђе близу 30 збирки са преко 2000 народних песама. О њима ћемо, надам се, писати другом приликом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Костић, Коста Н.: Светосавски говор. (Историја Пирота). Извештај Пиротске гимназије за шк. 1907/8. годину. Београд, 1908. Стр. 21.
2. Матковић, П(стар). Итинерари царског курира Јакова Бетцка г. 1564—1573. — Путовања по Балканском полутоку XVI вијека. Рад ЈАЗУ, књ. LXXXIV, 1887. стр. 89. (латиницом)
3. Матковић, П.: Путопис Марка Ангуна Пигафете, или друго путовање Антуна Вранчића у Цариград 1567. године. — Путовања по Балканском полутоку XVI вијека. Рад ЈАЗУ књ. С, 1890. стр. 123—124. (латиницом).
4. Матковић, П.: Незнани путописац XVI вијека (1572). Опис путовања царског посланства Д. Унганда године 1572. Путовања по Балканском полутоку. Рад ЈАЗУ књ. CXII. 1892. стр. 218. (латиницом).
5. Матковић, П.: Путопис Стјепана Герлаха о другом путовању царског посланика Д. Унганду у Цариград г. 1573—1578. Рад ЈАЗУ, књ. CXVI стр. 49—50. (латиницом).
6. Доревъ, Панчо. Документи из турските државни архиви. Част I (1564—1872). Подбралъ и превелъ — —. Документи за българската историја. т. III. Софија. 1940. Издание на Българската академия на науките. стр. 29—30. бр. 68.
7. Николић, Илија. Тефтер Црквене општине у Пироту (1834—1872). Историјски гласник, књ. XII—XIII. Београд, 1963. стр. 271—285.
8. Ђорђевић, Тихомир Р.: Белешке о школским обичајима у Пиротском округу. Просветни гласник, 1900, бр. 2. стр. 222.
9. Николић, Владимир М.: Народне школе у Пироту и округу Пиротском до ослобођења 1877. године са старинским записима и белешкама о Пиротској епархији. Ср. Карловци. 1924. стр. 74.
10. Ракић, Мита. Из Нове Србије. Отаџбина 1881. књ. VI, св. 21—24. стр. 280.

- Петровић, Светислав С.:** Архимандрит Мисаил Цветковић — Бејкуш. Југословен из Шоплука који је у младости био први учитељ Негоша. **Осврти.** Пирот 1934. бр. 1. стр. 61—63.
11. **Качановскиј, Владимиръ.** Памятники болгарского народнаго творчества. I. Сборникъ западно-болгарскихъ пѣсенъ съ словаремъ. Санктпетербургъ. 1882. стр. 21.
 12. **Грујић, Ст.:** Војно-географске црте области Горње Нишаве. (Из „Ратника“) по својим путним белешкама. Београд, 1882. стр. 8.
 13. **Влаховић, Митар С.:** О гулама и гусларима у Пиротском крају. **Гласник** Етнографског музеја у Београду, 1936. књ. XI, стр. 144.
 14. **Влаховић, Митар С.:** Стање епске песме у Источној Србији. **Прилози** проучавању народне поезије. 1934. књ. I, св. 1. стр. 99—103.
 15. **Влаховић, Митар С.:** О гулама и гусларима у Пиротском округу. **Гласник** Етнографског музеја. Београд. књ. XI, 1936. стр. 142—146.
 16. **Влаховић, Митар С.:** Гусле и јуначке песме у Ист. Србији. **Гласник** Етнографског музеја. 1935. X. стр. 106.
 17. **Адамовић, Лујо В.:** Стара планина. Прилог за познавање земље и становништва. **Дело.** Београд, 1895. књ. V. стр. 457.
 18. **Државни архив Србије. (ДАС.):** Београд, Министарство просвете 1899. бр. 13979. Решење од 7. XII 1899. у вези са молбом Стојана Илића, учитеља дојкиначке школе.
 19. **Мишковић, Јован.** Књажевачки округ. **Гласник** Српског ученог друштва Београд, 1881. књ. XLIX, стр. 108.
 20. **Марковић, др Михаило.** Моје успомене. Београд, 1906. стр. 335.
 21. **ДАС.** Мин. просвете 1879. фасц. I, 174. и фасц. VIII. 99, бр. 3077.
 22. **Исти извор.** Извештај Раше Милошевића од 28. јуна 1879. Мин. просвете.
 23. **ДАС.** Мин. просвете 1880, фасц. IV, 172. Извештај од 6. V 1880.
 24. **Пешић, Гавра Ј.:** Писма из Пирота. **Школски лист.** Сомбор 1881, бр. 3. стр. 38—40. бр. 5. стр. 73—75; бр. 7. стр. 100—103. бр. 9. стр. 134—137. и бр. 16. стр. 246—247.
 25. **ДАС.** Мин. просвете 1899, фасц. XV, 13, 1.
 26. **(Николић, Владимир)** Извештај о годишњем раду у Народној књијници и са читаоницом у Ђњилану. **Просветни гласник**, 1906. бр. I, стр. 6—11. Рубрика: Школски летопис.

„Гори село! Нигде ватре нема, људи, а изгоре село од горе до доле! Хајде да распиримо пожар те да од села не остане ни камен на камену...” Не, нико тако није викнуо; али вест да је Бељузан прекорачио меански праг, и да је у светилишту за некрштене чак сео да једе и пије, начинила је узбуну као да се управо тако нешто дешава — толико је била невероватна, смешна, чудна. Стварно: као да је усред сиротог, обичног радног дана смртника праснула прангија или затрештала црноклишка блехмузика — сви Цигани — музиканти обучени у кожне капуте и официрске чизме и панталоне, а на челу им Љуба са три златна зуба и пауновим пером на шеширу! Рампе, рампе, рамп — дува у бас... За тили час подигла се, дакле, прашина даље од неба: „Матер, као да крдо неушкопљених вепрова јури кроз село”, рекао је неко, уживајући у сјајној и шареној, несвакидашњој слици, толико шареној и сјајној као да је истрчала са неке тезге на неком необичном вашару. Џамбаси, картароши, пијанице, матрапази, трезвењаци, бадавације, па и такозвани озбиљни домаћини људи, бели и црни свештеници цркве за некрштене и други, чим су је чули, лако и без жаљења су напустили своје миле послове и још милије беспослице и појурили ка Заријиној меани, у равништу, до друма. И сваки са разлогом: један да би чудо видео први, други да не би допустио комшији да га у људости претекне, трећи, повучен лондом, да не би изостао из строја... Неки, пак, да би на лицу места пишнули ране човекове и заједно са њим оплакивали његово весеље, а сви: да би присуствовали великом и незаборавном часу кад се један међу њима, и од њихове сорте и племена, решио да упусти у тешку и судбоносну, али славну борбу противу смрти и заборава, и нестајања и умирања...

Из овог општег покрета није, према томе, испао готово нико, не рачунајући, наравно, оне у гробовима, као ни жене и децу, којима је, по неписаним правилима важећим још и пре Адама и Еве (уколико нису припадали светом реду курава), приступ у цркву за некрштене био најстроже забрањен. Нису изостали ни они дубоко уверени да из сваког предмета у животу имају искуства и за крчмење, за давање на зајам или чак и бесплатно, они што су до те мере поштовали и волели сопствене личности да никад нису пристајали да као овце на солило попут осталих потрче било куда чим неко негде пране или заблеји... Није реч о инацијама... Зато је

прашина била толико велика, густа, сјајна, лепљива, загушљива и цева гласна до неба; китњаста поворка, сачињена углавном од босоногих и одрпаних људи, који нити су јахали на магарцима нити носили младе врбове гранчице и свеже цвеће у рукама, већ трчали само са својом голом душом, гласно је нагабала успут о узроцима преокрета у Бељузану. „Бар да је Преображење, па да се човек не чуди што је најзад и он потрчао у наше наопако светилиште!“ Али како у целокупном дотадашњем Бељузановом животу, и његовој природи и навикама, разлоге за тако што нису могли да пронађу, брзо су дигли руке од ћорави посла: почели су да праве — боговске шале! Колико су те шале биле заиста боговске, то је друго питање, али је чињеница да су све окренули на шалу. „Негде мора да је нека врана извадила очи врани, зато је Бељузан“, рекао је, на пример, Босоигра — најбољи картарош међу картарошима и каменорезац међу каменоресцима. (О њему се говорило: кад ради, камену душу вади, а карте кад игра — ономе с друге стране стола. Зато некад из меане и оде дома без гаћа и кошуље). „Па обе ћораве слетеле на Бељузанов амбар празан до врха“, Босоигриној мудрости залепио је реп један матрапаз са чеља потока што се у поворку сливао из оближњег ћорсокака. Наравно, једна варница мудрости падила је десет других: узроке Бељузановог преображаја, то јест прекорачења меанског прага, неки су онда за трен пронашли у људском поштењу које се у последње време разбокорило лепше и гранатије но најдрагоценији коров!“ Три чеља дана и ноћи нико се није ухватио у клопку“ рекао је неко, „а у сваком винограду по три клопке за псе — крадљивце! Да поштењачине не би обрстиле чокоће пре времена, пре но што се лоза зазелени и процвета, док је још грожђе јогурда!“ И у мудрости, дакле, нико није хтео да заостане а не само у опицавању рана и весеља Бељузанових: „Време је било и њему да се преокрене“, рекли су једни; „глупи паметнима почели да се клањају и да их пуштају испред себе, а чује се и да је неко на самртном одру, споменуо добро што му га је побратим ко зна кад учинио! „Даде ми сол и хлеб те ме остави живог“, рекао му, „бог да те убије: натера ме да се све до са мучим горе него пас...“ Ове боговске шале завршиле су се на уласку у Заријину меану, када је скупно донесен недвосмислен и јасан закључак: да улазак Бељузанов у цркву за некрштене, у чудно људско прибежиште и ослободилиште, не предсказује ни рат ни земљотрес, него неки нов и можда позамашнији курварлук! „А тога иначе у свету нема“, казао је Босоигра, „а тако и треба да буде и остане, не било га, а не да нам се курвини синови и кћери поваздан врзмају по ижама док им будале гаће скупљају испод плотова...“

У меану је свет улетео као ветар — око Бељузана се сјатило готово пола села: његови побратими, пријатељи и браћа по Христу и некрсту, по немаштини, жељама и невољама, његови исписници и неисписници, комшије и кумови, сватнине и сватови, и од њега мааћи и од њега старији. Сада су тек могли да наставе своје боговске шале — кад су видели да се чудо обистинило, да чудо више није чудо: човек је заиста био ту, од крви и меса, од костију, од дроњака и опанака, и са својим вечним црним шеширом на глави, који је одавно од шешира постао сив, изблдео, мастан и згужван ћелепош, ни налик на шешир. Дивље су насрнули на преображеника са својим боговским шалама — гладни тога, као да им је једино

тога мало а све им је остало на претек; као да су једва чекали да опет и по ко зна који пут тако што чине зато што су уклети и на то заклети. У ствари, пришли су му лепо, као људи, онако како су једино умели и знали — како то често пре смрти своји са својима раде, чим осете да негде миришу ране или да се на жеравици пржи дивно и погано људско месо. Широко отворених очију и „жвала разјапљених као штале” (како неко рече), почели су да га загледају са свих страна, и спреда и остраг, бајаги највише изнутра — премеравали су га, опипавали, вагали, као да је пао са другог света, њима једва познатог. „Шчеш ти туј, шта ћеш ти ту? Када га човек стави на паланзу, на кантар — ништа! Перушинка! А и оно пошло да се упише у људе, да уђе у строј!” Тако су га поздрављали: „Мора да га крстимо, да би постао — некрштен! Ово је црвено слово у његовом календару...” Не може се рећи да је у свему томе било нечега од душевности раздраженог чопора, али је чак и стари, слепи Совронче, можда гоњен неким прастарим и закржљалим нагоном да у стаду буде стадо и у чопору вук, напустио своју жицу и своје затарабљено двориште, доле испод друма, и, лупајући слепачком тојагом по друму, дошао до меанског трага, па застао ту, у недоумици шта да ради. Да ли да и сам свим срцем приступи том и таквом благосиљању Бељузановог доласка у цркву за некрштене и његовом уписивању у људе и свет: да упадне унутра и тојагом и својим слепидом прописно тресне Бељузана по глави. Не да би га опаметио, него тек тако — да би њему самоме можда од тога било боље, бар за једну невољу мање. Или да се главо и без речи врати у своје двориште испод друма, поред реке: гологлав и бео као овца, са прамењем ретких седина на глави, у белетинама, гладан и жедан, под лудим сунцем што се врти по бездушном и усијаном небу, зато ће онда наставити своју шетњу између живота и гроба. Разапета између штале до реке и кућерка поред друма усијана жица по којој се каткад разастиру поњаве и веш, и за коју се он, слеп, непрекидно држи у својој дугој шетњи између живота и гроба... Но, нити је ушао у меану да би Бељузана треснуо по глави, нити се вратио жици: заглушен гунгулом, одупро се леђима о довратак, и продужио да стоји на меанском прагу — ни у животу ни у гробу, ни међу људима, у строју, а ни далеко од њих. Слушао је, и неким унутарњим виделом гледао, и мање и више од онога што се дало чути и видети, са оном жицом у свести као путоказом. Као најсигурнији и најплеменитији водич, она га је, попут каквог необичног, древног, одрпаног и измишљеног патријарха, на чије су испуцале усне стално прислоњени отац и жуч, из дана у дан, из часа у час, и из минута у минут водила стазом што ју је знао боље но себе. Од штале до кућерка и обратно, од чиније са хлебом и водом до нужника и натраг, од једног буботка до другог: „Што једном не липшеш! Шчеш коме, коме више требаш’...

Да, и слепи су имали шта да виде: људи су скидали онај славни шешир са главе Бељузану, и преображенику испитивали косу: „Можда је руно, а можда су и чекиње или козина!” Једни су га питомо вукли за нос, а други још питомије за уши: „Можда је њушка, можда су магареће...” Трећи су га подбрцкивали: навлачили су му руке под седало и средњи прст гурали тамо где прстима место није. И све у жељи, и са много страсти: да човек осети да га сматрају за свог, и да им је врло драго што је најзад одлучио

да уће ту, у меану, у наопако људско прибежиште и ослободилиште, што се макар примакао строју, што ће се можда заиста уписати у људе, макар и са закашњењем, у часу када изгледа да је све испуштено и пропуштено. Нека буде проклет сваки онај који помисли да су га узјашили или да су на њему јахали: они су га само кришћавали! Без свете водице, без босиока, без тамјана, крста и попа, без свећа: да би постао и остао некрштен, прави човек, човек и половина... Они су му се само толико радовали, и толико су га на безбројне начине поздрављали, да је меанција Зарија, који је итекако умео да поштује и старе и нове муштерије, у једном тренутку склопио шаке у знак молбе, и преподобније но икад позвао их да сјашу са Бељузана. „Пустите га, бре“, завапио је церекајући се, „па он није рогата мечка коју је ко зна која волина и из ко зна чије материне довела на вашар да би се којекакви магарци увесељавали!..“

Разуме се, овај искрени Заријин вапај многи су у меани прихватили још искреније и великодушније: свим срцима што су њм била преостала, са којима су се били родили, као и са онима која су од чукундедова примили у наслеђе. Која ће и они сами, као најчистије благо, у наслеђе оставити својим потомцима, те да им се много не промени часно колено, нити измени вера... Бадавације су картарошима стали да постављају питања, врло дубока, наравно, врло нејасна и тешка, праве загонетке: „Стварно ли верујете да је ово Бељузан, она вашка над вашкама, прва одоздо?“ И да никог не би заболела глава због одгонетања ове замршене загонетке, као из пушке одговарали су у један глас цамбаси, пијанице и матрапази: „Није то Бељузан, него једна тутумеја! Само, личи на њега, не може да се каже“... „Ма он је, бре брате“, узвикивали су трезвењаци и разни други бели и црни свештеници цркве за некрштене, али се прави да није! Погледај му само ћелепош! Није ни за полож, а камоли да га стрпаш на главу — није ни за задњицу да њим обрешеш“... „Море, није то Бељузан“, најзад су се јављали и такозвани домаћини људи, „у овзкву цркву такви овнови не улазе“... И да би циркус био што већи и вашар шаренији, то јест да би Бељузан своје друго, једино право крштење, и најцрвеније слово у свом календару задржао у најлепшој успомени, управо су те дивне и умче, добронамерне домаћинске главе предложиле да се све честите барабе у цркви за некрштене хватају на тојагу: онај ко изађе последњи онда ће Бељузану завући руке у брвенеке! Тамо се, рекли су, једино може наћи ваљан доказ и одговор на најтеже од свих питања: да ли је овај ован заиста Бељузан, или је то неко десети, неки зец, на пример, који није у шуми... Али нико, у том тренутку није имао тојагу, нити је Зарија хтео да је донесе из дворишта, Совронче, пак, ни за живу главу није дозвољавао да свој слепачки штап испустио из руке — „то су моје очи, моје видело“, рекао је. Једино је Босонгра понудио неку своју, како је рекао, „нарочиту тојагу, која је час млатина а час није“, али на тај мамац нико није смео да се ухвати. Сасвим разложно, људи су му препоручили да он ту своју тојагу причува за Крису бајаги Божилову а овамо свачију, ако већ неће да је носи сопственој жени..

Тако је изгледао тај велики и преломни Бељузанов дан, његово друго, право крштење, дан уласка у светилиште и свет, најцрвеније слово у његовом календару. О да, било му је лепо — осећао

би се врло весело и лепо, чак до плача и очаја лепо, једино је невоља била у томе што није био свикао да се тако осећа. Али је зато задњицом на столицу поцупкивао као мајмун у кавезу, клупчајући се као гуја лаута, како то фино кажу они што никад нису завирили под гујину кожу, као змија ухваћена у процеп. Је ли то било горе. Од оног Ивковићевог: „Ти ли беше онај блесави?“ Од старог, дугог и тупог удара из цигерице право у теџ, од Асенове крви на чудан начин згрушане у његовим венама и свести, од... Ко зна... Истина је да се, сав црвен у лицу, онако ћосав непрекидно блесаво осмехивао и с часа на час мумлао нешто неразговорно, нешто што ни сам није знао шта је: „Арно, де, убаво, де, доста, де“... Очигледно, трудио се да на свој начин и што боље упамти своје усталичење... Уостаом, зашто би другачије и било. Налазио се међу ближњима и својима од којих ниједан нити је био четвороножац, нити имао вучје зубе, ни канце медведа или орлушине, или отров змије. У домовима и другде, многи од њих били су, додуше, нешто другачији, каткада, мањи и од макова зрна! Очеви их псују, жене их гоне кудељама и понекад им и голим заљницама седну и на главу, у сразмери са заслугом, унуци их често гоне камењем. Али, јесу били и аге, паше, дахије, силници — док не стигну до кмета и бајбоконе: тамо, стегну петљу и стењу, кад им се двадесет и пет распали по туру! Газде су, иначе, да им нема равна макар ни пас немао за шта да их ухвати — божјаци и просјаци постану тек пред порезником на вратима. Али су управо овде, у меани, у цркви за некрштене, оно што јесу и што нигде више нису: слободнији од птица на грани, јунаци, људи...

Надносили су се над Бељузана ти слободни јунаци и људи, делије, миловали га својим дахом, загушљивим и врелим, зачињеним мирисима на црни и бели лук, на киселицу и таратор, на сирће, на покварене зубе, на ракију и кисело вино, и шашољили га речима слатким као шећер, горким и опорим. Обичним и свакодневним, у ствари, као што су ваздух и хлеб, као што су со и ветрови под небом, и свиластим и меким као пруже и бичеви за дебеле и рапаве, огугале коже и душе, чисти попут сјајне ране росе у трави. Да је био неки други можда би и урликао и уједао пред толиком навалом милоште, и изненадне љубави и доброте што су га као мана божја засипали ода свуд прожимајући га до најтананијих жилица у месу и сржи у коскама, отупелим и крвавим. Њему је, међутим, само једно било нејасно: да ли да штукне под сто исповедајући се: „Нема ме ни сад као што ме није било ни до сада“, или да једноставно устане и из меане и строја оде пре но што је честито и сео, свега сит и пресит једном заувек, као сваки прокажени коме међу људима места нема. Ни кад се за то место бори, а ни кад не помишља на борбу, да дође до себе, до онога што је он сам... Да ли да из цркве за некрштене изађе ходом и мирно, макар му прсла жуч већ на изласку, поред старог и крвавог дуда пред меаном, или да потрчи, а ако му неко препречи пут, онда — право кроз оцак, па дома. Биће можда тако добро, боље од свега, да се овога часа опет набе и шћућури у свом кокошарнику, из којег је гоњен нечим у себи одвајкада, од јуче и јутрос, пошао малочас овамо готово несвестан што чини. Да тамо дотраје свој век. „Маните ме, бре“...

Али су управо та и таква његова срећа и недоумица, његово силовито, смешно и болно трзање час на једну час на другу страну као да му неко жарачем додирује живо, смрзло месо, то што је шешир — хелепош непрекидно гатезао на главу као да се боји да му га људи неки ветар не однесе коначно и неповратно, у људима разбуктавали још више неку нејасну, дивљу и незајажљиву жељу и глад — да стварају! Нова заједања и уједања, нове буре смеха, подцикивања, спрдње и подвикивања, нове боговске шале. „Баш је као тек устоличени владика”, викали су једни, „као млада невеста још ненаучена да је хвале због зноја и труда што их, поваљена на грбину, са ногама устрапачке, троши у туђем кревету!” „Гукни нешто мудро, њурчо бре”, наваљивали су други, „ко те натера у меану, из једног обора у други!” И Бељузан је најзад послушао свет, и — преломило се: као погача, да се никад више не састави. Презасићен ваљада тим мучењем, тим загушљивим дахом, том добродошлицом, а можда и у жељи да задовољи свет и у тренутку тако пресудном и славном (који га је из непостојања и небивствовања наједном бацио у средиште пажње, макар и такве, у срце света), каже нешто заиста умно, што ће да се памти, он је најзад престао да се врпољи, склања под сто и увија у себе толико да се и њему самом чинило да га ускоро неће бити, да ће пући, од задовољства, поноса и среће, дабоме, и као какав крвав мехур распрснути се у парампарчад бојећин свег црвено, да вечно буде као ускршње јаје, па одапео стрелицу: „Кад толика говеда долазе у меану, што да не дођем и ја! И ја сам изашао на предња врата, кад сам се рабао, као и ви, а не на задња” . . .

У ствари, само је још то требало па да се први чин крпитења доврши — у један мах запљескали су цамбаси, картароши, пијанице, матрапази, трезвењаци, бадавације, озбиљни и неозбиљни, на челу са Босоигром: „Аферим! То смо чекали да чујемо, како пева славуј из баре, како мекеће јаре!” Присетили су се, наиме, да се Бељузанов говор ни са којим другим није могао упоредити: као да му речи, исецкане на ситно у утроби још пре рођења, саме од себе искачу на светлост кад им за то стигне сат (не Бељузанов, већ неки њихов сат), и потом, скотрљавши се низ неко клизаво степениште у тамн што зинде не постоји, брзо гину у неком ситном кршу и лому попут танког и крчког стакла, неспособне да се одрже на виду дана. Праве јареће речи . . . Ипак, Бељузану се учинило да није испалио у празно, и да му је погодак пун: задивљен толиком својом слободом и храброшћу, што је за један тако славан и пресудан тренутак у себи пронашао баш такве речи, смешне и увредљиве у исти мах, и што је умео да их изговори до краја, ужагрио је очима као многи победоносац, скупио их у два модра, ситна прореза, и, ситно трепћући белим трепавицама, песницом ударно у песницу кроз смех, неприродан и несвикао: „Ајде, што не лајете још! Де, отворите штале!” (Смех му је био сличан говору — уосталом, то и није неразумљиво кад се зна да су потицали од истог баба и исте матере — судбине: као да је саздан од невидљивог трња, од коски мајунских рибица оглоданих и бачених на пржину, на сухо, пусто тле, у неком прастаром мраку самлевен и он, неким тешким старим жрвњем, зујао је боцкао и уши врло тврде и у њих се увлачио попут разљућених а нестварних осица од чијих уједа ипак нема бола, гноја и отока.) Разуме се, човечанству у меани

(о оном другом, ван њених зидова и да се не говори), застао је дах чим је чуло ове страшне и убитачне Бељузанове речи! „Чим, бре, ала зину“, кликнула је, на пример, једна пијаница, „мени се затресосе гаће! И још ми се тресу“... „Море, да ти нису ужутеле као невен“, казао је Босоигра, „и још да не замиришу! Али не као смиље и босиље“...

Једном речи, у меани су се сви смирили и уозбиљили за трен, правећи се да су премрли од страха — да су Бељузановим речима зачуђени и задивљени много више но он сам. Међутим је увек томе ћутању био искувише кратак: још свима обрве нису ни биле отишле изнад чела, нити им се очи и уста отворили колико такво једно чуђење и дивљење изискују, а по светилишту за некрштене загрмело је луђе но малочас — затрештале су трубе у славу и част рабања човека! „Даклем, ово је стварно Бељужан! Нема, даклем, потребе да му се завлаче руке у бревенке ни да се крши Босоигрина тојага... Где су само Сврљижани, граничари, Немци, катунари и Пенгачевић да га виде!“ Пењући се на најславнији од свих столова у меани, за то време Босоигра је ширио руке и позивао свет: „Овамо, људи! Још један брат решио да није више сакатији од најсакатијег!“ Онда су једни завукли носеве у чокањ и полоку на столу за којим је Бељужан седео: да би утврдили шта је делија пио — ракију или вино, или бућкуриш, то јест помије и сирће које, како су рекли, никакве везе нема са оним којим су, у ко зна која прохујала времена, распетоме на крсту гасили жећ пре но што је умро да више не би било распетих... Други су пак прстима, ноктима и заноктицама загребли по Бељужановом тањиру: морало се знати какву је кајгану јео — од кокошијих јаја, или од неке двоножне животиње која се само несрећним случајем ваби Бељужан. Остали, већ заморени, понашали су се, међутим, доста скрушено: ногу раскречених и руку завучених у рукаве, климали су неодређено главама, и гледајући у чудо са небеских висина а не схватајући га, позивали су меанцију Зарију да донесе секиру и оштрицом млатне у довратак, то јест у један од угаоних каменова светилишта за некрштене. Да би се урабошило и ва вјеки вјеков остало за сва будућа поколења записано кад је једна вашка над вашкама, ован, њурча, теле, стипса, сврзонтине, и ко зна шта још, прекорачила меански праг, и ушао у наопаку цркву и чудно људско прибежиште и ослободиште, у stroj. Те да се упише у људе. „Нећу“, рекао је Зарија; „нисте му завирили у задњицу“...

Не треба ни рећи да је све то, на крају крајева, изгледало сасвим природно. И једино што се у том часу учинило неприродно, било је то што се Совронче, као сваки слепи, изгубљени и самозвани патријарх, кад се гунгула стишала, усудио да каже: „Велим ја одавно“, покушао је, не да истера трговце из храма, већ да их колико толико подсети на разум, „одавно ја велим да нема људима спасења, ако...“ Али је Соврончету један мали газдица а још већа вашкица, то јест један матрапашчина запушио уста чим је зинуо; зграбио је слепца за рамена и гурнуо га са прага: „Марш ти тамо, бежи на твоју Тумбу, у твој сарај! Свеци напоље“, дрекнуо је на-теравши Соврончета да се и другом својом половином набе ван меане. „Данас крштавамо Бељужана: крстимо га да греша, да постане праведан... Зато свети напоље! Они су најгорни“...

(Одломак из прозе)

НАРОДНА
ЉУБАВНА ЛИРИКА
ИЗ
ПИРОТСКОГ КРАЈА
(ИЗБОР)

ДРЕМА МИ СЕ

„Дрема ми се, дрема, мале,
на чарнете очи!”
„Ако ти се дрема, синко,
вечерај па легај!”
„Да вечерам, мила нане,
ал’ срцето нече;
по двор шета, мила нане,
комшијско девојче.
Иди питај, мила нане,
оче ли га дају.
Ако ти га дају, нане,
ти се позабави,
ако га не дају, нане,
ти се одма’ врни!”

ЈАНО, ЈАНО, ЦРНО ОКО

Јано, Јано, црно око,
твоје очи вино ли су,
вино ли су ил’ ређија,
те ме тол’ко опојише?
Две недеље пијан одим,
а трећуту мамур вадим;
коња водим — пешћи одим,
воду газим — жедан идем;
па ја лего’ у покриве,
а ја мислим да је душек;
трње кршим те миришем,
а ја мислим босиљак је.

ТУЖНО МОМЧЕ

Овој момче тужно, јадно,
тужно јадно за девојче;
од муће се расоцује,
уз градине, низ градине;
селин мине, пелин ћине,
у трандавил очи мета:
„Трандавиле, разговоре,
кој че мене разговори?”

БОЛНА ДЕНА

Дена се болна разболе,
за това младо регрутче;
од како регрут постаде,
за Дену лек се не најде.

ЧУБРИЧИЦЕ ДЕВОЈЋО

„Чубричице, девојћо,
чубар ли си сејала
или бели босиљак,
те ми тол'ко миришеш?”
„Нес'м чубар сејала,
нити бели босиљак;
кроз чубар сам минула,
брату коња провела,
те га воду појила
на два бистра кладенца!”

ОЈ ДЕВОЈЋО

Ој, девојћо, зелен-пелен,
много си ми јад задала:
коња водим — пешћи одим,
чижме носим — а бос одим,
лебац носим — а гладан сам,
воду газим — а жедан сам.

БОЛАН БУРО

Болан Буро у горице лежи,
па ми лежи од три љуте ране:
прва рана оди остру сабљу,
друга рана оди т'нку пушку,
трећа рана — зуби девојачћи.
Штото рана оди остру сабљу,
она боли, оче да преболи;
штото рана оди т'нку пушку,
она вене, оче да завене;
штото рана зуби девојачћи,
она боли — мора да се умре.

НАСАДИЛА СТАНА ЦВЕЋЕ

Насадила Стана цвеће,
Тодоро, леле туго, Тодоро.
У ливаде, под ливаде,
Тодоро, леле туго, Тодоро.
Оздол иду момчетија,
Тодоро, леле туго, Тодоро.
Нарипаше у ливаду,
Тодоро, леле туго, Тодоро.
Наћинуше бело цвеће,
Тодоро, леле туго, Тодоро.
Бело цвеће београдско,
Тодоро, леле туго, Тодоро.

ОЈ ДЕВОЈКО, ЦРНО ОКО

Ој девојко, црно, око.
на кога си погледала,
свакоме си болес' дала,
коме два дни, коме три дни,
а Јовану три године,
три године, три грознице;
а Ивану шес' године,
шес' године, шес' грознице;
а Стојану девет годин,
девет годин, девет бола.
Сви болеше, преболеше,
само Стојан не преболе.

СТОЈАН И РАДА

Стојан иде од орање,
бела Рада од белило,
од белило, од калило.
Сретоше се над градине,
над градине, над ледине.
Дор стојаше, дор думаше,
коња ноће заболеле,
момка дремка оборила.

МОМЧЕ АЦАМИЧЕ

Момче ацамиче,
на мејане било,
на мејане било,
па се и опило,
друм је изгубило,
мојем двору дошло
„Черо, мила черо,
вечера му треба!“
„Вечера му, мале,
моје бело лице.“
„Черо, мила черо,
простирка му треба!“
„Простирка му, мале,
моја равна снага.“
„Черо, мила черо,
увивка му треба!“
„Увивка му, мале,
моја десна пола.“
„Черо, мила черо,
подглавка му треба!“
„Подглавка му, мале,
моја лева рука.“

ЛЕЛЕ, НЕДО

Леле, Недо, пројде лето,
ми се с тебе не видномо;
само једнуш на кладенац,
и туј малко постојамо,
постојамо, повревио,
док кобилка ластар пушти!

ПЕТАР БОРБЕВИЋ

ГРАФИКА

У СЕЛО ОРО ШАРЕНО

У село оро шарено,
у оро моме убаве;
залуда су моме убаве,
када су момци будале.

ЛАЛЕ, БРАЛЕ

„Лале, брале, лале, брале,
боли ли те глава?“
„Сестро Љиљо, сестро Љиљо,
не боли ме глава,
већ ме боли, већ ме боли,
срце за девојку!“
„Лале брале, лале брале,
за коју девојку?“
„Сестро Љиљо, сестро Љиљо,
за попову Стану!“

ДЕВОЈКА ЈЕ БОСИЉАК СЕЈАЛА

Девојка је босиљак сејала,
за војнову срету наричала:
„Ако војну буде добра срет,
до поночи босиљак да никне,
од поночи бел цвет да увати!“

ПРЕКО ДЕЛ СЕ МАГЛИЦА ПРОМИЦА

Преко дел се маглица промица,
да она ми тавна неје сама,
сас њу иде таја црна чума;
па отиде у равно Загорје,
и убије шездесет јунака,
и убије мајки Веселина.
Па говори мајка Веселина:
„Дигни ми се, сине Веселине!“
„Дигал би се, мајко, ал' не могу,
паучина очи замрежила,
црна ме је земља притиснула;
дигал би се, мајко, ал' не могу.“

АНБИЦА И ЈОВА

Анбица ми оро игра,
а Јова јој ноће газн.
Анбица му говореше:
„Не газн ми, Јово, ноће,
нечу, Јово, твоја да сам!”
„Очеш, Анбо, моја да си!”
„Богме нечу твоја да сам:
че се створим јеребица,
че улетим у пшеницу!”
„А ја, Анбо, сиви јастреб,
че улетим у пшеницу,
че уловим јеребицу,
па че, Анбо, моја да си!”
„Богме нечу твоја да сам —
че се створим пра' по пута!”
„А ја, Анбо, вији ветар,
че одувам пра' по пута,
па че, Анбо, моја да си!”
„Богме нечу твоја да сам;
че се створим црна овца,
у стадо чу да с' умешам!”
„А ја, Анбо, млади ћејо,
че помлзем сиво стадо,
чу познајем црну овцу,
па че, Анбо, моја да си!”
„Богме нечу твоја да сам:
че се створим мренка риба,
че запливам у бел Дунав!”
„А ја, Анбо, ситна мрежа,
че замрежим бели Дунав,
че уловим мренку рибу,
па че, Анбо, моја да си!”
„Богме нечу твоја да сам;
че се створим струк босиљак,
струк босиљак у градину!”
„А ја, Анбо, криво јаре,
че ме види чорбација,
че ме врљи у градину,
че преједем струк босиљак,
па че, Анбо, моја да си!”

ТОЧИ ВИНО БИНО

Точи вино, Бино, да пијемо,
да пијемо, Бино, да думамо,
да думамо, Бино, блаће думе,
да бегамо, Бино, през планине,
ти од мужа, Бино, ја од жену!

СТОЈАЛА СТОЈАНКА

Стојала Стојанка
на крај сиње море,
па се је зарекла
вино да не пије,
ћитку да не носи,
оро да не игра,
песму да не поје.
Па се покајала:
„Ја луда девојћа,
зашто се зареко!
Вино да си пијем,
црвена би била;
ћитку да си носим,
прилегало би ми;
оро да си играм,
на танац би била;
песму да си појем,
далек би се чуло!”

ЈОВАНЕ, МОРЕ, НЕВЕНЕ

„Јоване, море, невене,
још ли си, море, нежењен?”
„Још, Като, душо девојћо.
Като ле, душо девојћо,
још ли си, душо девојћа?”
„Јоване, море невене,
јоште сам море девојћа.”
„Като ле, душо девојћо,
ајде се, Като, узнемо!”

ЈА СЕ ДИГНИ, МЛАДО МОМЧЕ

Ја се дигни, младо момче,
те разори теј градине
и посади љубичицу,
и посади раставичје.
Ако никне љубичица,
ми че с', момче, пољубимо;
ако никне раставичје,
ми че с', момче, раставимо!

ПРОКЛЕТА ДА ЈЕ ДЕВОЈБА

Проклета да је девојба
која се вара с овчара!
Овчар је туга голема,
не знаје делник ни празник,
не знаје лето ни зиму,
црна му земља простирка,
ведро му небо завивка.

ОВЧАРИ НА МЛАЗ ДООДЕ

Овчари на млаз дооде,
овчари мајћа питају:
„Овчари, млади козари,
камо га овчар Никола?“
Овчари мајћи кажу:
„Остаде горе у планини
да бере љиљак и здравац.“

ОЈ, МАРИЧЕ, УРУБИЧЕ

„Ој, Мариче, урубиче,
што си граву преврзало,
сас шамићу зејтинлићу?
Да ли ти је зла свекрва,
или ти је зло детенце,
или ти је вода далек?“
„Мен' да ми је зла свекрва,
свекрву би услушала,
а да ми је зло детенце,
детенце би окупала,
а да ми је вода далек',
свекар ми је чешмеџија,
воду би ми у двор довел,
вода би ми блиска била;
него ми је војно лоше,
војно лоше — ацамија,
своје порте замињује,
у комшијске намињује.“

ОЈ ДЕВОЈЧЕ

„Ој, девојче, Миријанче,
кој ти купи тој вистанче?“
„Купи ми га оној момче,
што но јаши врано конче!“

Ц'ВТИ НЕВЕН

Ц'вти невен, Лено, ц'вти невен,
у градине Лено, у градине.
Неје невен, Лено, неје невен,
неје невен, Лено, како невен,
нел је невен, Лено, нел је невен,
нел је невен, Лено, шестореден.
Че га беру, Лено, че га беру,
момчетија, Лено, момчетија,
и девојће, Лено,и девојће;
венци вију Лено, венци вију,
за капије, Лено, за капије;
че се жене, Лено, че се жене,
момчетија, Лено, момчетија,
и девојће, Лено, и девојће.

ЗАМРКЛА БЕЛА ДРАГАНА

Замркла бела Драгана
у њојне нове градине.
Овчар бу ока од дела:
„Јела код мене, Драгано,
код мен' је слатка вечера,
код мен' је мека постеља!”

ОЈ, ПЕЛИНЕ, БЕЛ ПЕЛИНЕ

Ој, пелине, бел пелине,
свак' те зове бел пелине,
ја те зовем раставиме;
мож ли мене да раставиш
од мојега злога војна?
С мене оди, друће води;
мен' ми друшће доказују,
а ја друшће не верујем,
дор си синоч сама видо;
Стојна стоји у градине,
Стојан иде од орање,
па вој рече: „Добро вече!”
Она њему: „Доби к ноци,
догде несмо вечерали,
и злу псету одврзали,
нове порте затворили
и прлози заградил!”

ОЈ КАЛИНО

„Ој, Калино, убава девојко,
што не дојде синоч на седенћу?“
„Ја би дошла, ал' мајћа не даде,
неа ми вели: „Вечерај па легај!“
Ја вечерам, срце не вечера,
ја си лего, срце неје легло,
ја у црће, срце на седенћу.“

КАД ГОД ДА ДОЈДЕМ, ТОНЕ

„Кад год да дојдем, Тоне, све си срдита,
све си срдита, Тоне, све си уилна,
све си уилна, Тоне, све си плакала!
Да ли си немаш, Тоне, жлте жлтице,
или си немаш, Тоне, свилене дреје?“
„Пусте остале, Коте, жлте жлтице,
пусте остале, Коте, свилене дреје,
када си немам, Коте, пород од срце!“
„Бути, не плачи, Тоне, не рони слзе,
ја че ти купим, Тоне, дете од злато,
дете од злато, Тоне, бешик од сребро!“
„Бути, не вреви, Коте, не арчи паре,
дете од злато, Коте, ништа не вреди,
ни теб' че окне „тате“, ни мене „нане“!“

ПЛАДНУЈ, ПЛАДНУЈ

Пладнуј, пладнуј, моје сиво стадо
ја да идем у село на оро,
да поиграм оро до девојће,
да поволим ганац на девојће,
да развијем пешћир над девојће!

Тридесетак приложених песама представљају избор из већег броја народних лирских песама које сам прикупио у Пироту и селима пиротског краја. Прикупљање и бележење народних песама вршио сам током више година, али особито интензивно у периоду од 1952. до 1958. године, за време свог службовања у Учитељској школи у Пироту, при чему су ми ученици старијих разреда ове школе, које сам за овај посао заинтересовао, веома много помогли у томе.

Од песама различитог садржаја, разних облика и дужина, овде су дате само краће песме љубавног карактера, које су, иначе, најлепше и најбројније.

НОВИЦА ЖИВКОВИЋ

Полазећи од Закључака ЦК СКЈ о променама и начину и облицима организовања комуниста и Одлуке ЦК СКС о променама у начину и облицима организовања СК Србије, Општински комитет СКС Пирот, на својој седници од 17. новембра 1967. донео је

О Д Л У К У О ПРОМЕНАМА У НАЧИНУ И ОБЛИЦИМА ОРГАНИЗОВАЊА КОМУНИСТА У ОПШТИНИ ПИРОТ

Промене у облицима и начину организовања комуниста врше се у циљу њиховог успешног идејног и политичког деловања у условима самоуправљања, превазилажења организационог шематизма који је отежавао шире ангажовање комуниста у остваривању своје улоге и задатака, ради максималног доприноса комуниста активности самоуправних органа, друштвено-политичких организација и демократском развоју и ефикасном функционисању друштвено-политичког система. Реорганизација Савеза комуниста јесте један од услова за успешно остваривање привредне и друштвене реформе, за неопходну измену унутрашњих односа у самом Савезу и обнављању његових редова већим учешћем и утицајем непосредних произвођача — радника, пољопривредних произвођача и омладине.

Промене у начину и облицима организовања треба да омогуће активан и стваралачки однос комуниста свуда где се води борба за социјалистичке друштвене односе на основама самоуправљања и непосредне социјалистичке демократије. Због тога постају подједнако важни сви облици деловања комуниста: у радној организацији, у месној заједници, у општини и ширим друштвено-политичким заједницама.

Битна претпоставка преображаја Савеза комуниста јесте демократизација односа у њему и активна позиција члана у изграђивању и остваривању политике Савеза комуниста. Да би се тај принцип унутрашњих односа у СК оживотворио, неопходно је развијати постојеће и установити нове организационе облике који у погледу метода и садржаја рада треба да обогате политичко деловање комуниста и мобилишу све прогресивне снаге на решавању текућих и дугорочних задатака у изграђивању социјалистичког друштва.

I

1. Члан Савеза комуниста као основни носилац идејно-политичке активности има дужност и право да стваралачки и активно учествује у утврђивању и остваривању политике и циљева Савеза комуниста: у радној заједници у којој ради, у друштвено-политичком животу месне заједнице и општине у којој живи и у расправљању и решавању питања шире друштвене заједнице о којима се формирају погледи и ставови Савеза комуниста Србије и Савеза комуниста Југославије.

Ова права и дужности члан СК остварује демократским средствима борећи се за своје ставове аргументима и својим личним примером. У органима непосредне социјалистичке демократије где заједно са осталим радним људима конкретну решава свакодневна практична питања и у јавном животу, члан СК

делује самостално и у складу са општим принципима Савеза комуниста и ставовима своје организације. Својим личним радом и животом члан СК стиче и одржава углед комунисте и човека. За своје ставове и свој рад члан СК је непосредно одговоран како својој организацији СК тако и радним људима чији је инструмент борбе за прогрес и сама организација СК.

2. Како се активност комуниста у општинској организацији СК остварује путем разноврсних облика, потребно је, у складу са карактером и улогом Савеза као јединствене организације, да постоје форме њиховог сталног организационог повезивања у којима ће комунисти остваривати део статутарних права и обавеза, оцењивати свој рад и активност Форума, утврђивати идејно-политичке ставове, вршити пријем у СК, примењивати дисциплинске мере и бирати делегате.

У том циљу на подручју наше општине формирају се: организације СК у самоуправним радним организацијама и месне организације СК у насељима.

II ОРГАНИЗАЦИЈЕ СК У САМОУПРАВНИМ РАДНИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА

3. Формирају се организације СК у следећим самоуправним радним организацијама:

1. Фабрика гумених производа „Тигар”
2. Дрвени комбинат „Полет”
3. Индустија вуне и коже
4. Конфекција „Први мај”
5. Нишавска долина
6. „Ангропромет”
7. Фабрика алатних машина „Сарлах”
8. Грађевинско предузеће „Прогрес”
9. „Галантекс”
10. Обућарска задруга
11. Аутотранспортно

4. Организација СК у самоуправној радној организацији делује као јединствена целина и чине је сви чланови СК у самоуправној радној организацији где се она формира. То произилази из чињенице да су идејно политички проблеми и задаци у самоуправној радној организацији јединствени.

5. Основни облик утврђивања политике и доношења одлука јесте конференција свих чланова СК самоуправне радне организације која се сазива према потреби.

Конференција СК самоуправне радне организације доноси свој програм, бира радна тела конференције и делегате Општинске конференције, утврђује задатке радних тела и секретаријата, образује разне форме активности, доноси закључке о појединим питањима која се разматрају на Конференцији и који обавезују све комунисте самоуправне радне организације.

Конференцију сазива Секретаријат и то: на основу програма рада и одлука саме конференције, на захтев најмање 1/3 органа, на захтев Општинског комитета, Општинске конференције и на захтев Извршног комитета ЦК СКС.

6. За обављање текућих послова Конференција бира Секретаријат од од 5 до 9 чланова чији мандат траје две године. Секретаријат организује рад, на припремању Конференције, прикупља предлоге и мишљења СК, заједно са другим радним телима, подстиче и организује рад на изучавању питања о којима ће расправљати Конференција, стално прати остваривање основних статутарних обавеза и права и о томе редовно обавештава Конференцију и организује рад на спровођењу закључака Конференције. Секретаријат из својих редова бира секретара који председава састанцима Секретаријата и обједињава његов рад, одређује једног члана који ће замењивати секретара у случају одсутности и једног члана који се стара о евиденцији и чланарини.

7. Организације СК које имају велики број чланова могу образовати огранке на које могу пренети статутарна права и обавезе: евиденција чланства, убирање чланарине, пријем нових чланова, и примена дисциплинских мера.

Чланови СК у огранцима могу покретати и разматрати и друга питања за која су заинтересовани и формулисати гледишта и предлоге и тражити да се о њима изјесни Конференција, договарати се о спровођењу задатака и закључака Конференције.

Огранак бира секретара који сазива састанке, руководи њиховим радом и стара се о остваривању закључака огранака, одређује једног члана који ће водити евиденцију и убирати чланарину.

Одлуку о формирању огранака, његовим правима и дужностима доноси конференција СК самоуправне радне организације.

8. Да би сваки комуниста имао могућности да непосредно и стално учествује у свим фазама утврђивања и реализовања ставова и одлука СКЈ, организација СК организује и разне друге облике активности комуниста (саветовања, комисије, активе, групе и др.) у чијем раду обавезно учествују комунисти за које се организују ови облици.

III МЕСНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ САВЕЗА КОМУНИСТА

9. Формирају се месне организације СК за подручје:

1. „Пазар”
2. „Тијабара”
3. Височка Ржана, за села В. Ржана, Рсовци, Дојкинци, Брлог, Јеловица, Славиња и Росомач.
4. Велика Лукања за села: В. Лукања, Гостуша, Паклештица, Бела и Мала Лукања.
5. Нишор за села: Нишор, Добри До, Покровеник и Копривштина.
6. Темска за села: Темска, Рудиње, Рагодеш и Куманово.
7. Церова за села: Церова, Шугрин, Мирковци и Базовик.
8. Црноклиште за села: Црноклиште, Црвенчево и Станичење.
9. Осмакова за села: Осмакова, Враниште и Орља.
10. Сопот за села: Сопот и Ореовица.
11. Велики Јовановац за села: В. Јовановац, Мали Јовановац, Трњана, Крупац, Велико Село, Петровац и Војнеговац.
12. Нова Мала за села: Извор, Бериловац, Пољска Ржана, Држина, Нови Завој, Градашница и комунисти из Задруге Пирот.
13. Суково за села: Суково, Јалботина, Власи, Горња Држина и Бело Поље.
14. Чиниглавци за села: Чиниглавци, Срећковац, Обреновац и Градиште.
15. Присјан за села: Присјан, Камик, Беровица и Церез Дел.
16. Барје Чифлик за села: Барје Чифлик, Расница, Пасјач, Сиња Глава и Ђиљан.
17. Блато за села: Блато, Костур, Попор, В. Суводол и Мали Суводол.
18. Топли До за села: Топли До и Засквци.
19. У раду месне организације у граду и на селу, у њеним комисијама, активима, саветовањима и другим облицима учествују сви комунисти који живе на том подручју. То је један од услова да они активно и организовано делују у друштвено-политичком животу средине у којој живе и у решавању заједничких идејно-политичких проблема у комуни.
20. У складу са својом активношћу сви комунисти који делују у месној организацији СК могу у њој бирати и бити бирани у органе и радна тела месне организације и за делегате Општинске конференције СК.
21. Месна организација је матична организација за комунисте који немају организације СК у самоуправној радној организацији. Комунисти којима је месна организација матична у њој испуњавају своја основна статутарна права и обавезе.

13. Основни облик договарања комуниста, усвајања ставова и доношења одлука у месној организацији јесте конференција свих комуниста месне организације. Изузетно конференција месне организације може се конституисати и по делегатском принципу у месној организацији „Пазар“ и „Тијабара“. Кључ за избор делегата за прве конференције свих месних организација утврђује Општински комитет, а после конституисања то право задржава конференција.

Мандат конференције, које се бирају по делегатском принципу траје две године, а делегате бирају чланови СК на састанцима огранака.

У раду конференције МО СК равноправно учествују сви комунисти који је сачињавају укључујући и оне који статутарна права и обавезе остварују у организацијама СК где раде, јер је то битна организациона претпоставка за стварну политичку активност комуниста из радних организација у месној заједници и комуни.

14. Конференција месне организације бира Секретаријат који је њен извршни орган и има исте функције као и секретаријат организације СК у самоуправној радној организацији, с тим што се посебно стара о стварању услова за широко укључивање свих комуниста у идејно-политичку активност у месној организацији и општини.

15. Месна организација може образовати и огранке ако за то постоје практични разлози као што су: велики број комуниста, удаљеност насеља, и на њих пренети нека статутарна права и обавезе. Имајући у виду наше конкретне услове, огранци се могу формирати у месним организацијама на селу, у свим селима, а у граду на нивоу подружница ССРН.

Огранак бира секретара који сазива састанке, руководи њиховим радом и стара се о остваривању закључака огранка, одређује једног члана који ће водити евиденцију и убирати чланарину.

Одлуку о формирању огранка, његовим правима и дужностима доноси конференција МО СК.

16. Да би чланови непосредно и стално учествовали у изграђивању и остваривању ставова и одлука у месној организацији, образују се разноврсни облици активности комуниста: саветовања, комисије, активи, радне групе, о чему одлуку доноси Конференција.

IV ОПШТИНСКА ОРГАНИЗАЦИЈА СК

17. Општинска организација СК се конституише као јединствена акциона и идејно-политичка целина и чине је сви чланови СК општине укључени у форме сталног организационог повезивања и у различите облике активности којима се стварају услови за широку активност и заузимање јединствених ставова сагласно особеностима идејно-политичких проблема на појединим подручјима деловања комуниста у општини и ширим друштвено-политичким заједницама.

18. Највиши стални и радни орган општинске конференције Савеза комуниста јесте Општинска конференција. Општинску конференцију сачињава 12) делегата изабраних на састанцима организација СК.

Мандат чланова Конференције траје две године, али их основне организације СК могу и пре тога рока опозвати и на њихово место изабрати нове чланове.

Општинска конференција се сазива по потреби када треба израђивати јединствене ставове комуниста ради усмеравања њихове идејно-политичке активности у одређеним областима друштвеног живота.

Она расправља и одлучује о свим значајним друштвено-политичким и идеолошким питањима у општини, претреса предлоге својих органа, организација СК, појединих чланова СК и виших руководстава СК.

Општинска конференција, између осталог, утврђује свој програм рада који предлаже Општински комитет и радна тела Конференције уз претходну консултацију чланова СК, претреса извештај о раду Општинског комитета и других органа конференције, расправља о проблемима на које указује Контролна и Ревизиона комисија, доноси закључке о облицима и начину организовања и у са-

гласности са ЦК СК Србије одлучује о распуштању организација СК и о политичкој одговорности појединих чланова.

Одлуке и закључци Општинске конференције обавезни су за све чланове СК у општини.

Седнице конференције сазива радно председништво на основу програма рада и одлука саме Конференције, на предлог Општинског комитета, на захтев најмање 1/3 делегата, на предлог основних организација, на захтев појединих органа и радних тела Конференције и на предлог Извршног комитета ЦК СКС.

19. Материјали о којима се расправља на конференцији у циљу обезбеђења јавности рада достајељају се свим заинтересованим органима и организацијама и о њима се организује јавни претрес, а посебно када се ради о предлогу резолуција и других докумената о којима расправља Конференција и о којима усваја ставове и одлуке. Материјали се члановима Конференције достављају најкасније на 15 дана пре почетка рада Конференције заједно са позивом за седницу и дневним редом.

20. Конференција бира из састава делегата радно председништво од 5 чланова које председава тој и сазива наредну седницу Конференције на начин који се утврђује пословником Конференције.

21. Конференција бира Општински комитет од 21 члана, Контролну комисију од 9 чланова и Ревизиону комисију од 5 чланова. Ови органи Конференције бирају се на две године, али их Конференција може разрешити и пре истека тога рока у целини или поједине чланове и изабрати нове.

Општински комитет је извршни орган Општинске конференције и стара се о припреми материјала за Општинску конференцију и за спровођење одлука и општих ставова Конференције у практичном раду СК у општини, усклађује рад органа Конференције и организација СК, анализира активност комуниста и организација на остваривању политике СК и редовно извештава Конференцију о томе, прати, проучава и даје оцене о свим осталим политичким питањима, прикупља предлоге и захтеве чланова, организација и осталих облика активности СК у општини и презентира их Општинској конференцији, организује разноврсне облике активности као што су: саветовања, семинари, активности и др.

Ради адекватног и што квалитетнијег остваривања овакве своје извршне функције, Општински комитет СК максимално користи резултате рада радних тела Конференције и других облика активности а може образовати и своја радна тела.

Општински комитет из свога састава бира секретара који је на сталном раду у ОК и који руководи његовим радом и председава седницама. Секретар за свој рад одговара ОК.

Општински комитет утврђује организацију стручних служби у Општинском комитету и систематизацију радних места у овим службама.

22. Контролна и Ревизиона комисија задржавају функције и надлежности које су до сада имале, а за свој рад одговарају Општинској конференцији.

23. Општинска конференција бира следећа стална радна тела:

а) Комисија за организовање и развој СК која има задатак да стално прати и изучава развој СК у општини, метод рада организација и других облика организовања и у вези са тим предлаже одређене мере организацијама СК и општинској конференцији, стара се о кадровској политици СК и ради на спровођењу избора органа у организацијама.

б) Комисија за идеолошко-политичко образовање која ради на изради програма и организовање разноврсних форми идеолошко-политичког образовања комуниста, пружа помоћ организацијама СК у идеолошко-политичком образовању комуниста.

в) Комисија за друштвено-економске односе и самоуправљање у привреди која има задатак да прати и анализира идејне и политичке проблеме у овој области, предлаже Општинској конференцији да нека од ових питања разматра на седницама конференције и стара се о спровођењу закључака ОК у овој области.

д) Комисија за друштвено-економске односе на селу која има задатак да прати и изучава идејно-политичке проблеме у пољопривреди и на селу, пред-

лаже њихово разматрање на седницама Општинске конференције и стара се о спровођењу закључака ОК у овој области.

24. Избор органа Конференције врши се по правилу тајним гласањем, али се Конференција може изјаснити да неке органе бира и јавним гласањем. Гласање о одлукама, закључцима и резолуцијама конференције врши се јавно дизањем руку.

25. У општини се развијају сталне и повремене активности комуниста различите по намени, садржини рада и саставу учесника, као што су:

— **Зборови комуниста** који се организују за чланове СК из више сродних самоуправних радних организација, радних заједница и месних заједница ради разматрања текућих идејно-политичких и друштвених питања од заједничког интереса за ове организације. О питањима која се расправљају, зборови заузимају ставове и доносе закључке који обавезују све комунисте из тих организација.

— **Саветовања** која се организују за комунисте појединих грана у области друштвеног живота (просвета, култура, остале јавне службе, привреда, комуналне службе и др.) када неки конкретни проблеми захтевају да се усагласи мишљење и ставови комуниста и обезбеди јединство акције.

— **Активи комуниста** који се оснивају у радним организацијама где се не ствара организација СК, ради усмеравања идејно-политичке акције и комуниста у овим организацијама. На основу политике Савеза комуниста и закључака његових форума активи имају право да утврђују ставове обавезне за све комунисте који припадају одређеном активу.

Оснивају се следећи активи Савеза комуниста: Скупштине општине, СУП, Правосудне установе, у свим школама у граду, радним организацијама у којима су постојале основне организације и у СОФК-и.

Активи из својих редова бирају секретара актива који сазива састанке актива, руководи њиховим радом и стара се о спровођењу закључака актива.

— **Комисије и радне групе** као трајан или повремен облик систематског проучавања идејно-политичких питања које утврђују органи који комисију или радну групу формирају.

Органи, радна тела и форме активности које образује организација СК у општини самостални су у раду у оквиру одређених функција и задатака. За свој рад и појединим облицима активности и за извршавање утерђених задатака и ставова комунисти одговарају својој организацији и органу СК који образује те облике.

26. Општинска организација СК развија разноврсне еластичне облике организационог и акционог повезивања са другим општинским организацијама у циљу јединственијег и ефикаснијег решавања заједничких питања, са становишта развоја СК и остваривање решења позитивног утицаја на даљи развој самоуправљања и привредног и друштвеног живота у целини. У том смислу користе се саветовања и зборови комуниста из појединих области и грана привредног и друштвеног живота као погодни облици за размену мишљења и искустава и заузимање ставова ради јединственијег деловања и ефикаснијег утицаја на формирање практичне политике.

27. Полазећи од заједничких идеолошко-политичких проблема и потреба организованијег деловања, општинске организације СК Пирот, Димитровград и Бабушница образују Међуопштинску конференцију.

Функција и задаци ове конференције ближе се регулишу у одлуци о конституисању Међуопштинске конференције која је саставни део ове одлуке.

БОРБЕ СТ.
ДИМИТРИЈЕВИЋ

ШКОЛСКИ ЖИВОТ У ПИРОТСКОМ ОКРУГУ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА

Грађа за будућег историчара нашега града

Српско-турски ратови (1876 — 1878) за ослобођење наших крајева од Турака онемогућили су рад у свим школама тадашње Србије. Школска 1876/77. г. није на време ни почета. Иако је Министарство просвете 22. III 1877. г. издало наредбу бр. 828 да у свим школама настава почне 10. априла, и поред свих припрема, настава је била нередовна. Школска година је изгубљена и била је обавезно „повторна“ за све ученике. И наредне, 1877/78. године настава је била прекинута због ратних догађаја. Редован рад у школама почео је 1878/79. школске године, када су се у школски живот укључили и новоослобођени окрузи: нишки, пиротски, врањски и топлички.

Пре ових ратова малена Србија је имала у градовима и селима, поред неколико средњих школа, 557 основних школа, са 689 наставника (146 учитељица и 543 учитеља). У току ратова многе школе су порушене или су остале без наставника. Тек после закључења мира с Турском неке школе су обновљене, те су у њима могла почети предавања. Али је тада у целој земљи било мање наставника и мање школа — свега 545 основних школа — и поред тога што су у ослобођеним крајевима отворене 32 нове школе (25 мушких и 7 женских основних школа).

ПИРОТСКИ ОКРУГ

Школска 1878/79. година

Прве школске установе у нашем округу биле су основне школе. 1878. г. у Пироту је отворена Трговачко-занатлијска школа, једина таква школа у нашој земљи. Заслужује пажњу чињеница да су на дан ослобођења Пирота имали по једну школу и Турци и Јевреји.

Мин. изасланик, Милош Милојевић, професор, извршио је преглед свих школа и о приликама и успеху у њима поднео исцрпан извештај. Благодарни таквим извештајима о стању у нашим школама, дошло се до ових података.

Пиротски округ имао је 10 основних школа и то 8 мушких и 2 женске.

Школе су имале 14 наставника, (12 учитеља и 2 учитељице).

У женским основним школама било је ученица

	I	II	III	IV	свега
на почетку год.	52	2	2	1	57
на крају год.	41	2	1	1	45

Ако се, пак, број ђака подели бројем школа и наставника, било је ђака

год.	на 1 школу	на 1 настав.
1859	36	31
1869	46	31
1879	45	27

Иако је напредак био сталан, Србија је била прилично заостала иза других држава. Она је на 1.000 становника имала само 15 ученика, док је у Швајцарској било 157, Шведској 147, Француској 133, Енглеској 123, Аустро-Угарској 109, Италији 73, Русији 23 и у Румунији 22 ученика.

Школска 1879/80. година

Неочекивано брз развој школске мреже у округу пробудио је притајене стваралачке снаге наших људи. Јавио се жив интерес за народну прошлост и културна достигнућа у слободној домовини. Пирот је те школске године добио и прву средњу школу: гимназиску реалку. Пре тога из нашег округа није отишао у коју средњу школу на школовање ни један ђак.

ПИРОТСКА ГИМНАЗИЈСКА РЕАЛКА

Реална гимназија је прве године имала само 2 разреда и 36 ученика: 33 из града и 3 из села. Сви су били из Србије. 2 ученика су примала „благодетељање“, помоћ од по 50 д. годишње. Школска година се делила на двомесечја.

Према броју ученика и становника у округу, 1 ученик долази на 2.461 становника.

Табеларни преглед

Разр.	У поч. год. било је			Број ђака који су оставили школу						Свршило школу		
	упис	понав.	свега	болести	смрти	искључ.	р. узр.	св.	у—ка	у—ца	св.	
I	26	—	— 26	2	1	3	1 7	7	19	—	19	
II	10	—	— 10	—	—	—	— —	—	10	—	10	
Број ђака од родитеља						Рођених у округу						
	свошт.	чиновн.	настав.	тргов.	занат.	Пирот	Нишки	Јагод.	Кљажев.	Крагуј.	Зајечар	
I	1	4	—	1	20	21	1	—	1	1	1	
II	—	—	1	4	5	9	—	1	—	—	—	
Свега	1	4	1	5	25	30	1	1	1	2	1	

Школа је располагала следећим бројем учила за: замљопис 8, зоологију 16, ботанику 21, минерологију 350, цртање 392. Библиотека је имала 25 књ. За одржавање школе и на плате наставника издато је: на плате 1.765,57 динара. Општи издаци 5.990,97 дин.

Ако се издаци за одржавање школе пореде с бројем ученика који су свршили школу, а издаци на плату с бројем наставника, види се да је утрошено на 1 наставника 1.191,39 и 1 ученика 206,58 дин.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

У ослобођеним окрузима школе су отварали сами становници појединих насеља. По 13 чл. ондашњег Закона о школама, нову школу је могла да оснује свака школска општина која у школи може увек имаги најмање 30 ученика. Током школске 1879/80. год. отворено је у Србији 47 основних школа, а од тога завидан број у пиротском округу: у Бојинцима, Вети, Дојкинцима, Извору, Расници, Станичењу, Стрелцу, Стрижецу, Студени, Суводолу, Сукову и Шпају.

Школе су имале по један или два разреда. Биле су у општинским или црквеним, али их је било и у приватним зградама. Те зграде, обично, нису оловарале хигијенским условима.

Преглед основних школа и оцењивање рада наставника у њима извршио је Мин. изасланик, МИЛАН Б. МИЛИЋЕВИЋ, секретар I кл. мин. просвете, један од најугледнијих људи тога времена и познати просветни радник.

Женске основне школе

Место	Број упис. учен.					Ост. школу				Свршили				
	у разред					због				разред				
	I	II	III	IV	свега	свр-ти	бол-ести	раз-но	све-га	I	II	III	IV	свега
Пирот	101	21	4	—	126	—	22	27	49	57	18	2	—	77
Б. Паланка	19	13	—	—	32	1	—	6	7	13	12	—	—	25
Свега	120	34	4	—	158	1	22	33	56	70	30	2	—	102
Мушке основне школе														
Пирот	222	120	52	28	422	3	10	51	64	179	112	45	2	358
Белопаланачки срез														
Б Паланка	136	22	9	—	167	3	—	38	41	99	20	7	—	126
Вета	35	—	—	—	35	—	1	6	7	28	—	—	—	28
Шпај	40	—	—	—	40	—	3	2	5	35	—	—	—	35
Свега	211	22	9	—	242	3	4	46	53	162	20	7	—	189
Височки срез														
Дојкинци	43	—	—	—	43	—	—	—	—	43	—	—	—	43
Темска	33	7	—	—	40	—	—	—	—	33	7	—	—	40
Свега	76	7	—	—	76	—	—	—	—	76	7	—	—	76
Лужнички срез														
Боџинци	30	—	—	—	30	—	—	—	—	30	—	—	—	30
Злокућани	39	16	—	—	55	1	2	26	29	17	9	—	—	26
Стрелац	33	—	—	—	33	1	2	2	5	28	—	—	—	28
Студена	48	—	—	—	48	—	2	18	20	28	—	—	—	28
Стрижевац	35	—	—	—	35	—	—	2	2	33	—	—	—	33
Свега	185	16	—	—	201	2	6	48	56	136	9	—	—	145
Нишавски срез														
Извор	54	—	—	—	54	—	—	11	11	43	—	—	—	43
Костур	52	8	6	—	60	—	2	8	10	42	8	—	—	50
Крупац	23	10	—	—	39	1	—	9	10	17	6	6	—	29
Смрдан	38	4	—	—	42	—	5	—	5	33	4	—	—	37
Сопот	40	6	—	—	46	1	1	4	6	34	6	—	—	40
Станичење	28	—	—	—	28	—	—	2	2	26	—	—	—	26
Суводољ	46	—	—	—	46	—	3	2	5	41	—	—	—	41
Суково	36	—	—	—	36	2	1	1	4	32	—	—	—	32
Свега	317	28	6	—	351	4	12	37	53	268	24	6	—	298

Основне школе у нашем округу имале су 30 наставника: 25 учитеља и 5 учитељица. Са довољном школском спремом било их 14 а са недовољном 16. На крају године оцењени су оценом одличан 8, вр. добар 10, добар 9 и неочењено 3. Унапређено: 3 учитеља и 2 учитељице. Премештено је у наш округ 10 учитеља и 1 учитељица. Најмлађи наставник је имао 19, а најстарији 69 година.

По плати, учитељи су били подељени у 10 сталних и једну привремену класу. Просечна плата била је у школама: варошким 793,85 и сеоским 583,24 дин.

Општински издаци износили су просечно на једну школу: варошку 2 713,14 и сеоску 737,52 динара.

Свега је издато за плате и друге потребе основних школа, варошких 21.172,63 и сеоских 22.432,97 динара.

Према овим подацима утрошено је на сваког ђака школа, варошких 36,13 и сеоских 38,00 динара.

Школовање једног ђака у селима стаје скупље, јер сеоске школе похађа сразмерно мањи број ђака.

Просечно на сваког становника у округу за издржавање основних школа пада по 0,57 динара.

ШКОЛСКА 1880/81 ГОДИНА

Пирот је добио непотпуну нижу гимназију, која је имала 3 разреда и свега 60 ученика. Школа је имала заступника директора, 2 предавача, 1 учитеља вештина и 1 вероучитеља.

Табеларни преглед

Б Р О Ј Ђ А К А																				
Разред	у почетку школске године						који су оставили шк.					који су положили испит								
	ново-упис.		понављали		свега		због					прешли		понављали		свега				
	у-ка	у-ца	у-ка	у-ца	у-ка	у-ца	сврти	болес.	отпш.	искљ.	разно	свега	у-ка	у-ца	у-ка	у-ца	у-ка	у-ца		
I	28	—	1	—	29	—	29	—	—	—	2	—	2	20	—	7	—	27	—	27
II	20	—	—	—	20	—	20	—	—	—	2	—	2	15	—	3	—	18	—	18
III	9	1	1	—	10	1	11	—	—	—	—	—	—	10	1	—	—	10	1	10
Св.	57	1	2	—	59	1	60	—	—	—	2	2	4	45	1	10	—	55	1	56

Издаци за издржавање гимназије износили су

плате наставника	служитеља	благодјејање	огрев	канц. потр.	библиот.	свега
7.005,86	425	1.156	315,70	634,30	—	9.536,60

Када се ова сума подели бројем ученика који су остали у школи до краја године, утрошено је просечно на једног ђака 170,30 динара.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Крајем школске године извршио је преглед школа у округу изасланик Мин. просвете Миленко Марковић.

Наш округ је те године имао 21 школу: 2 женске и 19 мушких основних школа и то 4 у градовима и 17 у селима. У свим школама било је 50 одељења. Школе су имале 26 учитеља и 6 учитељица, од којих је 15 радило у варошким а 17 у сеоским основ. школама

Како су оцењени наставници у градским и сеоским школама види се из следеће табеле.

у варошким				у сеоским			
одличан	вр. добар	добар	слаб	одличан	вр. добар	добар	слаб
2	7	4	2	3	6	7	1

Број ученица у женским основним школама (Пирот, Б. Паланка).

у писаних					свршило				
у разред					разред				
I	II	III	IV	свега	I	II	III	IV	свега
97	53	21	2	173	73	50	18	2	143

Број ученика у мушким основним школама

у писаних					свршило				
у разред					разред				
I	II	III	IV	свега	I	II	III	IV	свега
853	521	140	41	1.565	680	462	115	33	1.249

Процент ученика који су напустили школу и ове године није мали, износи 19,44%. Сеоске школе су изгубиле мање ђака од варошких.

Издато је на плате наставника		Просечна плата наставника	
варошких шк.	сеоских шк.	варошких шк.	сеоских шк.
12.678,02	10.589,49	845,20	622,91

Од свих издатака просечно долази на једног ђака школа варошких 13,90, а сеоских 12,98 динара.

ШКОЛСКА 1881/82. ГОДИНА

Пиротска нижа гимназија ове године добија и IV разред и постаје потпуна нижа гимназија. Има 7 наставника: директора, 4 предавача, 1 учитеља вештина и 1 вероучитеља. У школи је било 96 ученика.

Табеларни преглед

Б р о ј ђ а к а																		
Разред	у почетку школске године							који су оставили шк.					који су пој. исп.					
	ново-писаних		повављ. разред		Свега		Свега	Због					пре-шли		повав-љали	Свега		
	у-ка	у-ца	у-ка	у-ца	у-ка	у-ца		смрти	болести	отишли	искључени	разно	Свега	у-ка	у-ца		у-ка	у-ца
I	51	—	4	—	55	—	55	2	—	—	—	19	21	22	—	12	—	34
II	21	—	3	—	24	—	24	—	—	—	—	4	4	20	—	—	—	20
III	12	—	—	—	12	—	12	—	—	—	—	1	1	10	—	1	—	11
IV	5	—	—	—	5	—	5	—	—	—	—	—	—	4	—	1	—	5
Свега	89	—	7	—	96	—	96	2	—	—	—	24	26	56	—	14	—	70

Издаци за издржавање гимназије у току школске године износили су:

плате наставн.	служитеља	благодјељце	огрев	канц. матер	свега
10 828,11	546,14	1.975	194	556	14.000,35

На сваког ученика утрошено је просечно 201,42 динара годишње.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Мин. изасланик, Димитрије Алексијевић, обишао је све школе и прегледао рад у њима. На томе послу провео је у нашем округу 22 дана. Број школа је остао исти, али су оне сада имале 60 одељења. У њима је радило 27 учитеља и 8 учитељица: 18 их је било у варошким и 17 у сеоским основним школама.

Учитељи су оцењени у школама

варошким				сеоским			
одлич.	вр. добар	добар	слаб	одлич.	вр. добар	добар	слаб неоцењ.
3	8	5	1	2	6	7	— 2

Број ученица у женским основним школама

у писаних					свршило				
у разред					разред				
I	II	III	IV	Свега	I	II	III	IV	Свега
114	50	33	2	199	87	40	28	2	157

Број ученика у мушким основним школама

у писаних					свршило				
у разред					разред				
I	II	III	IV	Свега	I	II	III	IV	Свега
709	543	359	73	1684	555	438	304	57	1354

Издато је на плате наставника.		Просечно на 1 наставника	
варошких шк.	сеоских шк.	варошких шк.	сеоских шк.
14.512,67	12.474,88	806,26	733,82

Утрошено је на једног ђака 15,74 у варошким, а 15,37 у сеоским школама.

ШКОЛСКА 1882/83. ГОДИНА

Потпуна нижа гимназија у Пироту има 8 наставника: директора, 4 предавача, 2 учитеља вештина, 1 вероучитеља и 111 ученика.

Божа Прокић, предавач, известио је Српско учено друштво да његов писаник у Софији има разних докумената на турском језику важних за српску историју новијег доба. Замољен је да додави поменути историјске исправе.

Табеларни преглед

Р а з р е д	Б р о ј ђ а к а																			
	У почетку шк. год.						Који су оставили школу						Који су положили испит							
	ново-упис.		понав. разр.		Свега		због						преш-ли		понав. разр.		Свега			
	ученика	ученица	ученик	ученица	ученика	ученица	Свега	смрти	болести	отишао	искључ.	из разн. узрока	Свега	ученика	ученица	ученика	ученица	ученика	ученица	Свега
I	44	4	12	—	56	4	60	1	—	2	—	19	22	19	4	15	—	34	4	38
II	23	—	—	—	23	—	23	1	—	—	—	8	9	12	—	2	—	44	—	14
III	19	—	1	—	20	—	20	—	—	2	—	8	10	10	—	—	—	10	—	10
IV	8	—	—	—	8	—	8	—	—	—	—	2	2	6	—	—	—	6	—	6
Св.	94	4	13	—	107	4	111	2	—	4	—	37	43	47	4	17	—	64	4	68

На плате и остале трошкове издато је у овој години

плате наставника	служитељ	благодетељ	огрев	канц. матер.	С в е г а
11.457,04	1.008	1.960	299,90	350,10	15 075.04

На сваког ђака утрошено је просечно 221,69 динара.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Преглед школа у Лужничком срезу извршио је познати географ, проф. Владимир Карић, а у осталим срезовима Димитрије Довијанић.

У селима је повећан број школа. Ове школске године наш округ има 4 варошке и 19 сеоских школа у којима је било 64 одељења и 36 наставника. 28 учитеља и 8 учитељица.

На крају године учитељи су оцењени оценом					у сеоским шк.				
у варошким шк.									
одлич.	вр. добар	добар	слаб	рђав	одлич.	вр. добар	добар	слаб	рђав
—	4	7	5	—	—	5	5	8	1

Број ученица у женским основним школама

у п и с а н и х					с в р ш и л о				
у разред					разред				
I	II	III	IV	Свега	I	II	III	IV	Свега
87	56	25	13	181	71	53	17	12	153

Број ученика у мушким основним школама

у п и с а н и х					с в р ш и л о				
у разред					разред				
I	II	III	IV	Свега	I	II	III	IV	Свега
584	435	312	80	1.411	532	390	264	53	1.239

Основне школе у Пирстском округу показале су најслабији успех. Школу је напустио релативно мали број ђака (12,56%).

Издаци за плате наставника износе

Просечно на 1 наставника

у варошким школама	у сесским школама	у варошким	у сеоским
13.086,42	13.259,42	773,91	697,86

На једног ученика утрошено је у варошким школама 16,16, а у сеоским 16,96 динара.

ШКОЛСКА 1883/84. ГОДИНА

Почетак године донео је низ изненађења. Нижа гимназија има и даље 4 разреда, али само 78 ученика; 33 мање него претходне године. Смањен је и број наставника на 7: директор, 1 професор, 3 предавача, 1 учитељ вештина и 1 вероучитељ.

Табеларни преглед

разред	Б р о ј ђ а к а																			
	у почетку године							који су оставили школу					који су положили испит							
	нове-упис.		понав. разр.		Свега			а б о г					прела-зе		понав. разр.			Свега		
	у-ка	у-ца	у-ка	у-ца	у-ка	у-ца	Свега	сирги	болести	отишли	искључ.	разно	Свега	у-ка	у-ца	у-ка	у-ца	у-ка	у-ца	Свега
I	14	1	15	—	29	1	30	—	—	—	—	12	12	13	—	5	—	18	—	18
II	20	4	3	—	23	4	27	—	—	—	—	9	10	11	4	2	—	13	4	17
III	13	—	1	—	14	—	14	—	—	—	1	2	3	11	—	—	—	11	—	11
IV	7	—	—	—	7	—	7	—	—	1	—	1	2	5	—	—	—	5	—	5
св.	54	5	19	—	73	5	78	—	—	2	1	24	27	40	4	7	—	47	4	51

У 1883/84. рачунској години издато је за плате и остале трошкове:

наставницима	служитељ	благочејање	огрев	канд. потребе	свега
10.920,98	1.008	1.005	232,10	367,90	13.533,98

Издаци за једног ђака износили су просечно 265,37 динара.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Министарски изасланик, Стеван Чутурило, провео је у нашем округу 38 дана, обилазећи школе и пратећи рад учитеља. У округу је тада било мање школа: 3 варошке и 17 сеоских. Мањи је и број наставника: 25 учитеља и 8 учитељица, од којих је радило 16 у варошким, а 17 у сеоским школама.

Наставници су оцењени оценама

у варошким шк.

у сеоским шк.

одлич. вр. добар добар слаб

одлич. вр. добар добар слаб неочењ.

5

7

3

1

2

7

4

3

1

Број ученица у женским основним школама

Уписаних у разред					Свршило разред				
I	II	III	IV	Свега	I	II	III	IV	Свега
89	63	29	13	194	59	40	18	5	128

Број ученика у мушким основним школама

Уписаних у разред					Свршило разред				
I	II	III	IV	Свега	I	II	III	IV	Свега
540	407	379	172	1498	541	350	285	125	I. 211

Школе су изгубиле у току школске године 20,86% ученика. Највећи број ђака изгубиле су варошке школе.

Свега издато на плате и издржавањ

Варошких школа	Сеоских школа	Просечно на 1 наставника	
		Варошких школа	Сеоских школа
12.678,02	10.580,49	845,20	622,91

Школовање једног ђака стајало је мање но ранијих година: у варошима 13,62, а у селима 13,37 дин. Од издатака за плате наставника падало је на сваког становника нашега округа по 0,29 динара.

Пиротски округ је у 1884. г. имао 77.922 становника.

Ако упоредимо број школа с површином и бројем становника, видимо да је у Србији постојала 1 школа на

	1874. г.	1884 г.
квадратни километар	69,28	74,75
становника	2.493	2.926

1884. год. било је мање школа но пре 10 година и према површини и према становништву. Таква се слика добија отуда што је Србија била увећана са 4 нова округа.

ШКОЛСКА 1884/1885

Података за сву школску годину има најмање. За сада се располаже само бројем уписаних ђака и колико их је било на крају школске године.

Гимназија је била у приватној згради. Ученици су већином деца трговаца, занатлија и земљорадника. У сва четири разреда уписано је 87 ученика. Школа је имала 8 наставника од којих по једног професора и суплента, и шест предавача и учитеља.

Број ученика по разредима:

	I	II	III	IV
на почетку године	46	12	16	13
на крају године	41	11	13	8

Напустило је школу 16%.

Школа је била снабдевена збиркама за зоологију, боганику, физику, математику, краснопис и цртање.

Библиотека је располагала са 338 књига.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Све основне школе имале су 45 одељења: 4 женска и 41 мушко одељење са 25 наставника (8 учитељица и 17 учитеља).

На крају школске године оцењени су:

	одличан	врло добар	добар
учитељице	2	5	1
учитељи	6	3	8

У школама је било:

	ученика	ученица	свега
на почетку шк године	1.126	207	1.333
на крају шк. године	1.021	158	1.179

На крају школске године ученици су испитизани махом у присуству школског надзорника. Школски надзорник је испитао 1.130 ученика-ца.

После завршеног испита школски надзорници су уносили у уписнице имена ђака који се преводе у старији разред односно који остају да понове разред. У пиротском округу преведено је у старије разреде 883 ученика а остало је да понавља разред 247 ученика-ца.

Тадашњим израчунавањем школовање једног ђака стајало је државу 26,70 дин. а за издржавање свих варошких и сеоских школа у округу издаци су износили 24.884,20 динара.

З А П И С И

Ове записе, поред неколико стотина других, које је прошле године откупио Историјски архив из Ниша, прикупио је **ДУШАН ЂИРИЋ**, учитељ у пензији из Пирота, који се овим послом већ дуже пасионирано бави.

Да се знае, кога се тресе земља по свети Јован у среду 1838 4 сата.

*

Да се знае кад се земља тресла у четвртак на ручк у 1858 лето септемврија 18 дан амин.

*

У лето 1858 септемврија ден 10 землотресение беше.

*

У четвртак и у Софију држа 20 дена и много јапие падоше и две џамие падоше искочише из градове сви граџане и много човеци изгнуше.

*

У лето 1858 септемврија ден 1 дојде голема вода у Пирот.

*

У лето 1858 новембриа ден 10 понеделник дојде голема вода потопа и град и варош и много јапије падоше држа 24 сахата.

*

1898 година 9 октобар у Пироту град би и велики и пада. Дојде велика вода потопа Тија бару и терзиски стари дућани. Један метар висока вода.

*

1899 годи 2. август дојде вода из Градашницу и поплави целу Тијабару, што се не памти да неје никад толко голема била.

*

1900 год. 2. август, дође нишава и градашничка река, велика вода него што је горе записано потопила је дућане и све тијабарске куће су биле много попадале, висина воде 1. метар. и 20 см., виногради и њиве су много биле затрпане и људи погинули из село градашницу. Ово за спомен записа Нака Џунџ терзија.

◆
На 1871 сене ка уби раковицу град на пресвету беше.

*

На 1873: сене јуниј 3 тога уби град.

*

Да се знае когато на великден јако зло време беше та удари снег 3 педн 1839.

*

Означуем заради времена 1872: лето нема снег први пут савану на вевруари 1: до држа до 3: толко би снег ову зиму.

*

1875: лето на това лето завану снег оди ноемврију 10: га снег 2: аршина и држа до при други априлија 5: ти те тегаја стану слама: 2 паре ока сено један грош ока половин. Стока измре на една места нестаде стока за веру.

*

1880 година та година што значи манен 8 ден завану дажд ношча би студена када свану завану снег на саат 9. подржа до 5 саата удан све се гора потроши оди снегат тија снег стоја наземи 35 сата

*

На 1864. на маију 11. паде снег 1 аршин.

*

На униарију и на февруари и март и на априлију све иде снег 120 дана. Иде све тија месеци на 1875. лето. Не виде се црна зевна 120 дена, не виде се зевна оди Вериге 1875 лето на униарију први ден од Вериге.

*

През маију 9., снег и лед и слана, к'га имаше доволно.

*

Знати се у лето 1844. беше голем снег. Стану скупа рана за стоку: сено 20 пара. У таја година беше Великден у марту — 23. Благовештение у марту — 25, Цуревден у среду — 5 недела во Пасце. Воскресение маен и пророк Еремнен у един ден. У това лето много голема вода у Разпети петак дојде. И церква беше п'лна: един аршин. По сокаци текла 6 дена еднако.

*

Знати се кога снег големо на сене 1875 лето.

*

Месец февруарија 10 ден имаше снег Тогава беше млого зор за рану Измре стока.

*

На второга априла знак за него се јави: сунце легло в'рз дугу велику, бела дугата како снег, од обе стране до сл'нцето по едан з (н) ак као сунце: около

чисто рујево и алево и модро, но т'поки () да е сунце — ние, мало друкше прилега — нее као сунце баш.

*

Месеца к'рвав беше 27. февруари 1895.

*

1910. године, месеца фебруара, а у доба мрака — увече, јавила се планета, звезда са репом на западу. Знања ради прибележио свештеник горчински А. Поповић.

*

Да се знае када се јавише змије у Славину у jednu воденицу: без крви а јавише се на Спасов ден маиен ден... 1848 сене.

*

Да се знае када доодише сказци у Пирот месец август дси беше и преидоше преко Суводол. Беше буна у Србију.

*

*

Да се знае када дуну алата та д'несе жито гроз друго днесе сепе беше = 1860 лето месец август = 25 ден.

*

1936. године. Виногради су упропашћени од перноспоре. Септембар је био топао; воће никакви није било.

*

1937 година. Грожђе по виноградима, усред претеране кише, убуђало се.

*

1938. године: лето и јесен — велика киша. Јесен топла, као Петровдан. 18. X берба. Виногради родили; кукурузи слабо родили. 23. X киша и хладно. По брдима снег.

*

1939 година. Месец дана киша. Грожђе по виноградима, убуђало се. На Митров дан лепо време: сунце јако топло, да се јувка на сунцу пекла.

Др МИРОСЛАВ ЂОРЂЕВИЋ, рођен 1915. године у Ужицу; редован професор историје државе и права на Правно-економском факултету у Нишу. Добитник Октобарске награде за 1967. у Нишу за дело „Ослободилачки рат српских устаника 1804 — 1806. Гисац многих научних радова и монографија од којих су најзначајније „Ђакова буна“, „Операција Шварц“, „Битка на Сутјесци“ и „Политичка историја Србије 1804—1813.“

Др ЈОВАН ЋИРИЋ, рођен у Гироту 1924, професор Више педагошке школе у Нишу. Објавио низ научних радова од којих је најзначајнији „Географија Пирота I“ издата у издању „Слободе“ — Пирот, 1965.

Др ТОДОР ВАСИЋ, рођен у Рсовцима код Гирота. Запослен у Фабрици гумених производа Тигар—Пирот. Објавио је више научних радова и публикација од којих су значајније: „Човек у радној организацији“, („Продуктивност“ 3/1965), „Могућности привређивања у домену кретања сеоског становништва у Нишави и Лужници“ (Привредни гласник — Ниш, 6/1966.).

Др МИЛОШ ЗЕРЕНСКИ, научни сарадник Географског института „Јован Цвијић“ — Београд, рођен у Турији (Нови Сад) 1926. Бави се геоморфологијом и хидрографијом у оквиру физичке географије. Досад објавио више научних радова од којих су значајнији: „Креманска котлина — прилог морфологији Западне Србије (ГСГД, св. XXXIV 1/1954), Халоцени епигроени покрети на одсеку сремске лесне заравни (Зборник Матице српске за природне науке, 9/1955), Рељеф планине Таре (Посебна издања СГД, 33/1956.).

Др ЖИВОРАД МАРТИНОВИЋ, рођен 1927. године у Нишу, доцент на Филозофском факултету у Приштини. Бави се научном проблематиком из морфотектонике и хидрогеологије, посебно термализмом.

Др МИХАЈЛО КОСТИЋ, рођен 1924. године у Нишу, ради у Одељењу друштвене географије Географског института „Јован Цвијић“ као научни сарадник — виши научни истраживач. Основна научна оријентација—насеобинска, историјска и тер-

мална географија. Објавио око стотину научних радова. Главна дела: **Белопаланачка котлина, Нишка котлина, Алексиначка котлина, Коритница.**

Мр СТЕВАН СТАНКОВИЋ, рођен 1940. у Пироту. Ради на Природно-математичком факултету у Београду као асистент на Катедри за географију. Објавио више публикација од којих су најзначајније: **Борско језеро, Режим Белог Тимока, Вештачка језера на Западној Морави, Бигар у Југославији, Бајкалско језеро.** —

БОЖИДАР АНТИЋ, рођен у Пироту 1937. године, ради у Скупштини општине Гирот као директор Завода за друштвени развој.

НИКОЛА КОСТИЋ, рођен у Јеловици код Пирота 1935., професор Гимназије „Предраг Костић“ у Пироту.

БРАНКО РАДОВАНОВИЋ, рођен 1930. у Пироту. Ради у Скупштини општине у Пироту као пољопривредни инспектор. Објављивао је у пиротској „Слободи“ и београдском „Гласнику“ (часопис за пољопривреду и задругарство).

Мр СПАС СОТИРОВ, рођен 1929. године у Димитровграду; саветник Просветно-педагошког завода у Нишу.

До сада објавио неколико прилога из експерименталне зоологије и ихтиологије. Објавио и већи број превода и чланака научно-популарно-публицистичког карактера.

Др ИЛИЈА НИКОЛИЋ, ради у Српској академији наука и уметности. Рођен 1922. у Пироту. Објавио низ радова из историје српско-бугарских књижевних веза у XIX веку, штампао у „Слободи“ серију чланака из прошлости пиротског краја; у рукопису има **Библиографију Пирота, Димитровграда и Беле Паланке**, штампао више научних прилога из народног стваралаштва.

Др. МИОДРАГ ВИДАНОВИЋ, виши научни сарадник, рођен у Пироту 1925. Директор Завора за изучавање и унапређење пољопривреде у брдско-планинском подручју у Пироту. Објавио је више радова од којих су значајнији: **Аклизација оваца мерино арл у погледу производних способности у пиротском крају** (Архив за пољопривредне науке, 1964., Београд), **Овчарство Совјетског савеза** („Сточарство“ 5—6/1966. Загреб), **Светска производња и индустријска класификација, међународно тржиште овчијих и козјих кожа** (Милано 1966.).

СЛОБОДАН ЦУНИЋ, рођен 1921. г. у Темској код Пирота. Правник. Уредник образовне емисије Радио Београда. Бази се књижевности. Штампано је више књига прозе („Зрна“, 1951, „Њива у Рудињу“, 1956., „Глади“, 1957., „Виноград господњи“ 1959. „Пагани“, 1963.).

НОВИЦА ЖИВКОВИЋ, рођен 1914. г. у Пироту. Професор књижевности у Гимназији „Стеван Сремац“ у Нишу. Објављивао је у „Слободи“ чланке из области просвете, школства и културне прошлости Пирота. Прикупљао народне умотворине пиротског краја.

БОРБЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ, професор више педагошке школе у пензији. Рођен 1900. г. у Пироту.

**БИБЛИОГРАФИЈА ИЗДАЊА
ОД ОСЛОБОЂЕЊА ПИРОТА**

1. **Пирот 1944—1945. — Десет година социјалистичке Југославије.** Сарађивали: Божидар Мачић, Голуб Каменовић, Ђорђе Клисаревић, Каја Јовановић, Миодраг Видановић, Никола Стаменовић. (Издао Срески одбор ССРН, Гирот 1954.).
2. **Извештај Среског комитета СКС Пирот за 1956 и 1957. годину,** Гирот 1957.
3. **Наша остварења — годишњак младих.** Издала Литерарна секција Осмогодишње школе Црноклиште, Пирот, 1957. Уредили Душан Панић и Правдољуб Николић.
4. ПЕТАР И. КОЗИЋ: **Почеци радничког покрета у Пироту 1900—1919, I.** Среско синдикално веће Пирот, 1957.
5. ПЕТАР И. КОЗИЋ: **Пиротски комунисти од „Обзане“ до издајства 1920—1929, II.** Среско синдикално веће Пирот, 1957.
6. ПЕТАР И. КОЗИЋ: **Затишје пред буру — 1930—1940. III.** Среско синдикално веће, Гирот, 1958.
7. **Извештај Управног одбора о раду Основног савеза земљорадничких задруга и задружних организација у 1957 години,** Пирот, 1958.
8. ПЕТАР И, КОЗИЋ: **Уз дискусију о односу историског материјализма и марксистичке социологије,** Пирот, 1958.
9. **Извештај општинских комитета СКС за општине Пирот, Суково, Темска и Височка Ржана за 1958 и 1959. годину.** Пирот, 1959.
10. П. КОЗИЋ И Д. ЋИРИЋ: **Хронологија важних догађаја из радничког покрета у Пироту.** Историјски архив Среза Пирот, Гирот, 1959.
11. **НОВИЦА ЖИВКОВИЋ: Осамдесет година Гимназије у Пироту (1878—1958),** Пирот, 1959.
12. **Споменица Учитељске школе у Пироту 1920—1960** (Сарађивали: Петар Алексић, Љубомир Аранђеловић, Тодор Васић, Александар Ђорђевић, Новица Живковић, др Светомир Игњатовић, Василије Костић, Божидар Милошевић, Никола Стаменовић, Величко Станковић, Јордан Стефановић, Љилана Стошић, Јован Ћирић. Пирот, 1961.

13. **НОВИЦА ЖИВКОВИЋ:** Ђачка литерарна дружина „Јован Ми одраговић”, Пирот, 1961.
14. **ДУШАН ГАНИЋ:** Мој завичај II, Пирот, 1962. (Прво издање изишло је 1960. године).
15. **БОЖИДАР ЗДРАВКОВИЋ:** Фонд дивљачи. Издао „Слобода”, Пирот 1963.
16. **БОЖИДАР ЗДРАВКОВИЋ:** Друштвена својина — Врсте, основи стицања, евиденција, право управљања, право коришћења и заштита. Пирот, 1963.
17. **ДЕСИМИР ЗЛАТКОВИЋ:** Математички приручник, издао „Слобода”, Пирот, 1963.
18. **Како да се понашамо у јавном саобраћају,** „Слобода”, Пирот, 1963.
19. **Речи у камену** — уредио Новица Живковић, издао Одбор за прославу двадесетогодишњице ослобођења Гирота, Пирот, 1964.
20. **Детињство речи** — уредили Словенка Милошевић и Драган Пејчић, Пирот, 1964.
21. **ПЕТАР КОЗИЋ:** Путевима револуције — прилог за проучавање радничког и народноослободилачког покрета у Гироту и околини—издали Одбор за прославу двадесетогодишњице ослобођења Гирота и Новинска установа „Слобода”, Пирот, 1965.
22. **Др. ЈОВАН ЋИРИЋ:** Географија Гирота I, „Слобода” Пирот, 1965.
23. **ДРАГОЉУБ ЈАНКОВИЋ:** Опсена, Издао књижевно друштво „Нестор Жучни” — Ниш, штампа Гирот, 1965.
24. **ТОДОР ВАСИЋ и Д. АЛЕКСИЋ:** „Тигар” — постанак, развој перспективе. Пирот 1966. Издао Фабрика гумених производа „Тигар” у Гироту.
25. **Др ПЕТАР И. КОЗИЋ:** Антологија текстова о социјализму и комунизму, издао Одбор за прославу педесетогодишњице октобарске револуције и Новинско-издавачка установа „Слобода”, Пирот, 1967.
26. **Албум карта** — издање „Слободе”, Гирот, 1967.
27. **МИЛУТИН ВЕЛИМИРОВИЋ:** После атентата, „Слобода”, Пирот, 1967.
28. **ДИМИТРИЈЕ РАНЧИЋ:** Горка ткања давна, издање аутора, Пирот, 1967.
29. **Наши пали** — биографије палих бораца пиротског краја (аутори текстова: Богдан Николов, Душан Панић, Миодраг Алексић, Миодраг Костић, Мирољуб Стојановић, Новица Живковић, Правдољуб Николић, Симиша Стаменовић и Христифор Живковић). Издао „Слобода”, Пирот, 1967.

30. **БОЖИДАР КОЛИЋ:** **Под окриљем заједнице**, фото-албум, „Слобода“, Гирот 1967.
31. **МИОДРАГ ЋИРИЋ:** **Пирот — водич кроз град и околину**. „Слобода“, Гирот, 1967.
32. **Информатор — Пирот.** Приредили: Миодраг Алексић, Миодраг Костић и Душан Панић. Издао „Слобода“, Пирот, 1967.
33. **ДРАГОМИР РИСТИЋ:** **Људи о људима**, Савез глувих, Пирот, 1967.

1. **„СЛОБОДА“** — недељни лист за друштвена, политичка и културна питања пиротског краја. Излази од 1944. године до данас (са прекидом од 1949. до 1952.). Одговорни уредници били су: Димитрије Ранчић, Димитрије Ћирлић, Борђе Клисаревевић, Драгољуб Јанковић, Миодраг Видановић, Тодор Славински, Душан Панић, Јован Манић.

2. **„ГЛАС НАЈМЛАЂИХ“**, месечни лист Огледног центра На родне библиотеке у Пироту за литерарне радове најмлађих. Излазио у Пироту од јануара 1958. до априла 1962. године. Одговорни уредник био Новица Живковић.

3. **„ТИГАР“** — лист радног колектива Ф-ке „Тигар“, 1961. изишла два броја. Од новембра 1966. године излази као „Билтен“ за интерну употребу, месечно. Уређује Редакциони одбор.

4. **„ПРВИ МАЈ“**, месечни лист Предузећа за израду савремене конфекције и трикотаже „Први мај“ — Гирот. Излази од 1. маја 1966. године. Одговорни уредник Властимир Потић. Издавач НИУ „Слобода“.

5. **„ГЛАС ТЕКСТИЛЦА“**, лист Индустрије вуне и коже—Пирот. Излази месечно од 31. јануара 1966. год. у издању НИУ „Слободе“. Одговорни уредник Добривоје Илић.

6. **„ПРОГРЕС“** месечни лист Грађевинског предузећа „Прогрес“ — Пирот. Излази у издању НИУ „Слободе“ почев од 1. јануара 1966. год. Одговорни уредник Томислав Бачевић.

7. **„АНГРОПРОМЕТ“**, лист радног колектива Трговинског предузећа на велико и мало и Увоз-извоз — Пирот. Излази од 10. јула 1966. године, месечно. Одговорни уредник Витомир Живковић.

С А Д Р Ж А Ј

- Др Петар И. Козић
Уз први број страна 3
- Др Мирослав Ђорђевић
Прве скупштинске дебате о аграрним
проблемима југоисточне Србије (1878
1882) страна 7
- Др Владимир Стојанчевић
Око учешћа Пироћанаца у првом срп-
ском устанку 1805. године страна 17
- Др Јован Ђирић
О пиротском филимарству страна 25
- Др Тодор Васић
Токови и секвенце пиротског станов-
ништва горњег Понишавља страна 57
- Др Милош Зеремски
Мегаурвина у долини Височице из
1963. године страна 73
- Др Живорад Мартиновић и
Др Михајло Костић
Станичењске леденице страна 89
- Мр Стеван Станковић
Густина речне мреже у сливу реке
Височице страна 99
- Божидар Антић
Привреда комуне Пирот пре и после
реформе и основни актуелни проб-
леми страна 107
- Никола Костић
Фетишизам новца и homoduplex
у неноследној расподели према
раду страна 117
- Др Инж Миодраг Видановић
Неки резултати стварања нове опле-
мењене расе оваца у пиротском крају
страна 127
- Бранко Радовановић
Осврт на развој задругарства до 1960.
године страна 139

Предраг Влатковић Туристичко-географски положај као фактор развоја туризма у Понишављу	страница 147
Спас Сотиров Рибе околине Пирота	страница 153
Др Илија Николић Трагови народног певања на терито- рији пиротског округа од XVI до XIX века	страница 157
Слободан Џунић Пред вратима раја	страница 165
Новица Живковић Народна љубавна лирика из пирот- ског краја (избор)	страница 173
Одлука о променама у начину и обли- цима организовања комуниста у оп- штини Пирот	страница 183
Борђе Ст. Димитријевић Школски живот у Пиротском округу после ослобођења од Турака	страница 189
Душан Ћирић Записи (избор)	страница 201
Белешке о ауторима	страница 205
Библиографија издања од ослобођења Пирота	страница 209

Штампање **Пиротског зборника** завршено
1. маја 1968. године. Тираж 1.100 примерака. Из-
давач: **Новинско-издавачка установа „Слобода“**,
Пирот. Штампа „Графика“, Пирот. Штампа кори-
ца: „Унионпублик“, Београд.